

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Eesti keele kateeder

A. Kask

EESTI KEELE AJALOOLINE
GRAMMATIKA

HÄÄLIKULUGU

Tartu 1967

I. S I S S E J U H A T U S.

Eesti keele ajalugu, selle ainestik ja =====

ülesanded.

=====

1. Keelt kui ühiskondlikku nähtust saab täiel määral mõista alles siis, kui suudetakse näidata, missuguste seaduspärasuste alusel ja miks üks või teine keelend on kujunenud selliseks, nagu ta seda on meie tänapäeva keeles. Vastuse nendele küsimustele annab keele ajalugu.

Eesti keele ajalugu jaguneb kahte suurde ossa, nimelt eesti kirjakeele ajalooks ja ajalooliseks grammatikaks. Eesti kirjakeele ajalugu võimaldab valgustada eesti keele arenemiskäiku lähemas minevikus, alates XVI sajandist, kaugeimat ajalugu aga selgitab eesti keele ajalooline grammatika.

Ajalooline grammatika jaguneb omakorda vastavateks osadeks. Ajaloolise grammatika esimeseks osaks on ajalooline häälikuõpetus, mida meie keeleteaduslikus kirjanduses nimetatakse ka häälikute ajalooks ehk häälikulooks. Peale ajaloolise häälikuõpetuse kuulub ajaloolise grammatika piirkonda veel ajalooline morfoloogia koos derivatsioonioõpetusega ja ajalooline süntaks. Eesti keele seisukohalt on nendest aladest paremini läbi töötatud ajalooline hääliku- ja vormioõpetus, tunduvalt nõrgemini ajalooline süntaks.

Eesti keele ajalooline grammatika annab ülevaate eesti keele häälikulise süsteemi ja grammatilise struktuuri kaju-

nemisest ja arenemisest aegade jooksul.

Peale ajaloolise grammatika on aga eesti keele ajaloo täielikumaks mõistmiseks vaja tunda ka ajaloolist sõnavaraõpetust ehk diakroonilist leksikoloogiat.

2. Keele ajalugu on kõige tihedamas seoses ühiskonna ajalooga, vastavat keelt kõneleva rahva ajalooga. See seos avaldub keelte üldises arenemises sugukonna- ja hõimukeelte kaudu rahva- ja rahvuskeelteks, see seos avaldub aga ka iga üksiku keele ajaloos. Nii suudame mõista eesti keele arenemist alles siis, kui saame jälgida tema kujunemist seoses teiste soome-ugri keeltega, tema murrete kujunemist sõltuvalt omaaegsete hõimude asustusest, muistsetest maakondadest ja kihelkondadest, temas leiduvate võõraste keeliste sugemete esinemist sõltuvalt kokkupuudetest naaber-rahvastega, tema sõnavara kujunemist seoses rahva tegevus-, töö- ja elualadega, seoses eesti kirjanduse ja kultuuri üldise arenemisega. Kõige ilmekamalt avaldub see seos kirjakeele ajaloos, vähemal määral aga ka ajaloolises grammatikas.

Eesti keele ajalugu on seotud rea naaberdistsipliinidega, eelkõige ajalooteaduse eri harudega. Keele ajaloo mõistmiseks on oluline silmas pidada peale üldajaloo ka arheoloogiat ja etnograafiat. Veelgi enam tuleb arvestada filoloogilisi distsipliine - rahvaluulet ja kirjandusajalugu. Kõige tihedamalt on aga eesti keele ajalooline grammatika seotud puhtkeeleliste distsipliinidega, nagu seda on eesti dialektoloogia ja sugulaskeelte, eriti soome keele kursus. Eesti murrete ja sugulaskeelte materjalide lähem uurimine võimaldabki teha järeldusi vastavate keeleliste nähtuste kujunemise kohta.

3. Eesti keele ajaloolise häälikuõpetuse ülesandeks on jälgida, missugune on meie tänapäeva eesti keeles esinevate häälikute ajalugu, näidata, missugused häälikud on säilinud oma varasemal kujul, missugused kvalitatiivsed või kvantitatiivsed muutused on toimunud häälikute arene-

misel, missugused häälikud või häälikuühendid on varased, missugused hilised.

Et eesti keele häälikuline külg aegade jooksul on muutunud, seda näitab juba meie varasema kirjakeele vormide jälgimine. On ju teada, et veel Mülleri ja Stahli päevil, s.o. XVII sajandi algupoolel tarvitati praeguse sõna au asemel sõnakuju auwo, mis hiljem arenes auo, siis auu ja lõpuks au kujuliseks. Seda arenemiskäiku võib märkida järgmiselt: auwo > auo > auu > au. Siit selgub, et varasem y labiaalvokaalide naabruses on kadunud ja varasem järgsilbi o on muutunud u-ks. Samasuguseid muutusi, olgu varasemaid või hilisemaid, võib märkida ka teiste häälikute puhul. Need muutused on toimunud teatava seaduspärasuse kohaselt ja ajaloolise grammatika ülesandeks ongi neid muutusi ning nende esinemise seaduspärasust jälgida ja selgitada. Mitte alati ei ole aga keele vanemad vormid kättesaadavad meie varasematest kirjalikest mälestusmärkidest. Sel puhul tuleb varasemate vormide selgitamiseks ja rekonstrueerimiseks kasutada veel teisigi allikaid.

4. Eesti keele ajaloolise grammatika a l l i k a t e n a tuleb peale kirjakeele vanematõ mälestusmärkide kasutada veel r a h v a l a u l u d e keelt, kus on säilinud hulk mitmesuguseid varasemale keelele omaseid jooni, näiteks võib siin puududa lõpukadu (üksi noori meesi, kurba lindu) ja sisekadu (kamberissa, akkenasta, kandaja, laske-massa), samuti vokaalide kontraktsioon (kauge'ella, tae--va'asta, ehte'ida), esinevad varasemad käändevormid (lunda, tubaje, vaini'ulle, naaberiksi) ja pöördevormid (tegemaie, ostetie, tehtanekse) jt.

Rohket materjali keele ajaloo selgitamiseks pakuvad ka eesti m u r d e d, mis on ebauhtlaselt arenenud, kusjuures ühes murdes on säilinud üks, teises teine varasem vorm, näit. idamurdes vaenlasi, leëvukke, rannikumurdes mansikkas, kuldane, jäneksed, võru murdes näraskella, keneles, hõneht jne.

Väga väärtuslikud eesti keele ajaloo nähtuste selgitamise seisukohalt on ka s u g u l a s k e e l e d. Eriti olulised on lähemate sugulaskeelte materjalid. Nii on näiteks soome keel säilitanud palju varasemaid vorme, mis eesti keeles on kadunud, näit. korkea 'kõrge', veteen 'vette', makaamaan 'magama', laiha 'lahja', jauho 'jahu', karhu 'karu' jne. Vähemal määral pakuvad keeleliste nähtuste selgitamisel tuge ka muistsed koha- ja isikunimed, laenud teistest keeltest eesti keelde ja vastupidi.

Eesti keele päritolust ja uurimisest.
=====

5. Eesti keel kuulub teatavasti soome-ugri keelte hulka. Soome-ugri keeled jagunevad viide rühma: läänemere-soome, lapi, volga, permi ja ugri keeled. Kõige lähemad on eesti keelele Balti mere piirkonnas kõneldavad sugulaskeeled, mis seetõttu kannavadki läänemeresoome keelte nimetust. Läänemeresoome keeli võib rühmitada kahte ossa, nimelt lõunarühmaks, kuhu kuuluvad peale eesti keele meie lähimad sugulaskeeled vadja ja liivi, ja põhjarühmaks, kuhu kuuluvad soome, karjala, isuri ja vepsa keel. Need seitse läänemeresoome keelt on oma grammatiliselt struktuurilt ja sõnavaraltki üksteisele väga lähedased.

Tunduvalt vähem ühisjooni eesti keelega on teistel soome-ugri keeltel. Kõige lähemal läänemeresoome keeltele on põhja pool asetsevad lapi keelemurded. Kaugemal olevatest idapoolsetest soome-ugri keeltest on lähemad meile volga keeled, nimelt mari ja kaks mordva (ersa ja mokša) keelt. Kaugemal on juba permi keeled: udmurdi ja komi keel. Soome-ugri keeltega on kauges suguluses ka samojeedi keeled. Kõik soome-ugri ja samojeedi keeled kokku moodustavad uurali keelkonna.

Lähtudes eeldusest, et ühisjooned keeltes ei ole juhuslikud, vaid on ühise ajaloolise arenemise tulemus, võib teha järeldusi nii keelte suguluse kui ka üksikute keele-

liste joonte vanuse kohta. Mida rohkem on kahe keele grammatikas ja sõnavaras ürgseid ühisjooni, seda suurem on nende keelte sugulus, seda kauemini on need keeled ühes arenenud.

6. Kuidas keelte võrdlemise teel suudeti selgitada soome-ugri keelte sugulus, eesti keele asend teiste soome-ugri keelte hulgas ja selle kujunemine, selleks olgu heidetud pilk nende keelte uurimisloole.

Keeli omavahel võrdlema hakati juba XVII sajandil. Nii konstateeris soome ja eesti keele lähedust 1650.a. M.O. W e x i o n i u s, kes lisaks sõnavarale võrdles ka nende keelte grammatikat. Wexionius märkis ühtlasi ka lapi keele sugulust soome keelega. Veelgi kaugemaid sugulussidemeid, nimelt soome ja ungari keele vahel nentis sel sajandil saksa arst M. F o g e l.

Lähemalt hakati soome-ugri keelte omavahelisi suhteid jälgima XVIII sajandil. Ph.J. v. S t r a h l e n b e r g esitas peamiselt sõnavaraliste ühisjoonte alusel oma töös "Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia" (1730) juba peaaegu täieliku soome-ugri keelte loetelu. Sammu edasi astus ungarlane J. S a j n o v i c s oma tööga "Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse" (1770), kus ta ungari ja lapi keele suguluse näitamiseks arvestab peale sõnavara ka grammatika ühisjooni. Eestis aga julgeb A.W. H u p e l oma grammatikas "Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte" (1780) alles väga tagasihoidlikult märkida, et "eesti keel näib soome keele õde olevat, sest tal on sellega palju ühiseid sõnu ja reegleid" ¹. Põhjalikumalt selgitas soome-ugri keelte sugulust oma töös "Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae origines grammaticae demonstrata" ungari teadlane S. G y a r m a t h i a. 1799. Seega oli juba möödunud

1 A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, Riga und Leipzig 1780, lk.4.

sajandi alguseks põhiliselt selgitatud soome-ugri keelte kuuluvus ühte keelkonda.¹

2. Elavam huvi keelte ja nende suguluse vastu tekkis möödunud sajandi teisel aastakümnel. Ilmekalt avaldub see meil H. R o s e n p l ä n t e r i poolt asutatud ajakirjas "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" (1813-1832). Siin hakatakse lähemalt võrdlema eesti keelt soome keelega, esitatakse katkendeid soome keele grammatikast ja kasutatakse soome keelt eesti keele nähtuste selgitamiseks. Rosenplänter avaldab siin 1818.a. kirjutise "Kurze Charakteristik der Tschudischen Sprachen" (Beitr.X, lk.13-60), milles ta annab juba võrdlemisi täieliku ülevaate soome-ugri keeltest, jättes siiski mainimata vepslased ja paigutades soome-ugri rahvaste hulka ka tšuvašid. Eestlastele tutvustas tõenäoliselt esmakordselt sugulaskeeli O. W. M a s i n g, kes oma "Marahwa Näddala-Lehes" 1822.a., kõneldes eesti kirjakeele ja murrete vahekorrast, puudutab lühidalt ka sugulaskeelte küsimust. Ta nimetab siin eelkõige soome keelt, mille lähedus eesti keelele on üldtuntud, kuid märgib möödamindes ka teisi sugulaskeeli, öeldes: "Kõik need rahwa suggud, mis siin läheme nimmetama, ning kes süggawal Wenne-ma põhjas ellawad, kõik need on Eestirahwa sugguseltsi, nende kui: P e r m i-, T s e r e m i s i-, W o g u l i-, T s h u w a s s i-, O s t i-a g o- ja K a r e l a rahwas."²

- 1 Lähemaid andmeid soome-ugri keelte uurimise ajaloo kohta leidub töodes: P. Ariste, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. - Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk.5 jj-d; E. Itkonen, Suomen suvun esihistoria. - Suomalas-ugrilaisen kielen ja historiatutkimuksen alalta. Helsinki 1961, lk.7 jj-d.
- 2 O.W. Masing, Marahwa Näddala-Leht, nr.49, 6.XII 1822, lk.386. Et Masing huvi tundis ka kaugemate sugulaskeelte vastu, näitab tema kiri Rosenplänterile 5.II 1817.a., milles Masing märgib, et ungari keel on eesti keelele väga kauge. Lapi keel olevat lähem. Eesti keele grammatikale polevat neist keeltest kasu.

Selle ajajärgu silmapaistvamateks soome-ugri keelte uurijateks on soome keeleteadlased A.J. Sjögren ja M. A. Castrén. A.J. Sjögren selgitas vepsa keele kuuluvuse ja on tuntud liivi keele uurijana. M.A. Castrén jälgis oma uurimisreisidel handi ja samojeedi keelte murdeid ning selgitas samojeedi keelte suguluse soome-ugri keeltega. Peale kaugemate sugulaskeelte (handi, komi, mari) uuris ta viljakalt ka läänemeresoome keeli ja nende ajalugu.

Õitsele puhkes soome-ugri keelte võrdlev-ajalooline uurimine alles möödunud sajandi teisel poolel, eriti 70-80-ndates aastates. Mainida võib sellest ajast uurijaid nagu ungari keeleteadlast J. Budenzit ja soome lingvisti O. Donnerit, kes avaldasid soome-ugri keelte võrdlevaid sõnaraamatuid ja uurisid nende keelte võrdlevat grammatikat. Akadeemik F.J. Wi ed e m a n n, kellel on väga hinnatavaid teeneid nii kaugemate kui lähemate sugulaskeelte, eriti aga eesti keele sõnavara ja grammatika uurimise alal, tundis küll võrdlev-ajaloolist uurimismeetodit, kuid oma töödes rakendas ta seda vähe, piirdudes peamiselt keeleliste nähtuste kirjeldamisega.

Palju suuremal määral hakkas võrdlev-ajaloolist meetodit rakendama M. Veske, kes Leipzigitis soome-ugri keeli õppides püüdis selgitada eesti keele häälikute väljade ja astmevahelduse tekkimise ajalugu. Seda teeb ta nii oma väitekirjas "Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes" (1872) kui ka oma tuntud töös "Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis" (1879).

Üksikasjalikumalt selgitab aga läänemeresoome keelte ajaloolist arenemist silmapaistev soome teadlane E. N. Setälä oma töös "Yhteissuomalainen äännehistoria" (Helsinki 1890-1891), mis on ka eesti ajaloolise grammatika alal põhjanevaks tööks. Siin Setälä, võrreldes läänemeresoome keeli, näitab, kuidas on arenenud ühe või teise keele praegused vormid, ja ühtlasi rekonstrueerib lääne-

meresooime alusksele ehk algsooime keele vormid, mis võiksid lähtevormideks olla praegustele. Setälä tööd on jätkanud ka teised noogrammatilise koolkonna esindajad nii Soomes, Eestis kui mujalgi. Ungaripoolseist selle ajajärgu uurijaist võib märkida J. S z i n n y e i d ("Magyar nyelvhasznaltás", 1896).

8. Käesoleval sajandil on eesti keele ajaloo uurimist tõhusalt edasi viinud soomlane L. K e t t u n e n. Nime-tada tuleb siin kõigepealt tema põhjalikke uurimusi Koda-vere murrakust ("Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des kodaiferschen Dialekts, mit Berücksichtigung anderer estnischen Mundarten" 1913 ja "Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaiferschen Dialekt" 1913), mille-ga Kettunen pani aluse eesti murrete uueaegsele süstemaatilisele uurimisele. Väärtuslikud on ka tema õpikud eesti keele ajaloolise häälikuõpetuse alalt, nimelt tema "Viron kielen äännehistorian pääpiirteet" (1917) ja selle täien-datud väljaanded "Eestin kielen äännehistoria" (1929, 1962), mis on kasutatavad tänapäevani, olles tunduval mää-ral aluseks ka käesolevale õpikule. Eesti kohanimede pärit-olu käsitleb ta oma uurimuses "Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen" (1955). Peale eesti keele on ta uurinud ka kõiki teisi läänemeresooime keeli ja avaldanud töid nende kohta. Teatavaks kokkuvõtteks tema keeleaja-loolistest uurimustest on kõiki läänemeresooime keeli käsit-lev teos "Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet" (1960).

Estipoolseist uurijaist on rakendanud võrdlev-aja-loolist meetodit kõik M. Veske järglased. Vähesel määral ja paiguti ebaõnnestunult tegi seda K.A. H e r m a n n, enam aga J. J õ g e v e r, kes ühtlasi avaldas ka esimese eestikeelse ajaloolise grammatika käsiraamatu, nimelt "Eesti keele häälikute ajaloo" (1918). Ajalooliseks gram-matikaks võib pidada ka Jõgeveri poolt koostatud "Eesti keele grammatika" II osa (1920), mis oli määratud küll

keskkoolile, kuid tegelikult sisaldab ülevaate ajaloolisest morfoloogiast. Jõgeveri ajaloolise grammatika õpikud on raskepärased ja tänapäevaks vananenud.

Ka hilisemad eesti keele uurijad on oma keeleajaloolistes käsitlustes pidanud silmas võrdlev-ajaloolist lähtekohta. Nii on see olnud aluseks eesti murrete uurimisel ja üksikmurrakute monograafiate koostamisel, samuti ka üksikküsimuste käsitlusel. Ajaloolise häälikuõpetuse alal ilmunud töödest võib märkida selliseid, nagu A. S a a - b e r g i (S a a r e s t e) "Vigala murde peajooned" (1917) ja O. L o o r i t s a "Kõpu murde häälikutelugu" (1939). Ka P. A r i s t e on paljudes oma uurimustes rakendanud võrdlev-ajaloolist meetodit.

Hilisemaist soome keeleteadlastest võib esile tõsta L. H a k u l i n e n i t, kelle töö "Suomen kielen rakenne ja kehitys" (I osa 1941, II - 1946, II trükk 1961; ilmunud ka venekeelses tõlkes 1953, 1955) on väga väärtuslik ka eesti keele seisukohalt.

9. Võrdlev-ajalooline meetod on keele ajaloo uurimist suuresti edasi viinud. Mitte asjatult ei rõhutanud Fr. E n g e l s ajaloolise grammatika tähtsust, märkides vaidluses Dühringuga, et emakeel on täiel määral arusaadav ainult siis, kui "jälgitakse tema tekkimist ja järkjärgulist arenemist, kuid see on võimatu, kui ei peeta silmas esiteks tema enda surnud vorme ja teiseks sugulaslikke elavaid ja surnud keeli".¹

Et saada mõnesugust kujutlust võrdlev-ajaloolise meetodi rakendamisest, olgu toodud lihtsustatult mõned näited. Oletagem, et on tekkinud küsimus, miks on tänapäeva kirja-keele sõna laulma vasteks rahvalaulukeeles laulemaie. Kui võrdleme selle sõna vastavaid vorme meie lähemais sugulas-

1 Fr. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1951, lk. 283.

keeltes, rahvalaulukeeles ja varasemais allikais, siis saame järgmise pildi: e¹ laulma, eP rhvl laulemaie, eL rhvl laulamaha, sm laulamaan, sm vana kirjakeel laulamahan, krj laulamah, vps laumha (< laulmha), vdj lauoma laumamā, lv loulm. Esitatud vormide võrdlemisel selgub, et selliseks varasemaks vormiks, millest need eri keelte sõnakujud võisid tekkida, võiks olla oletatav vorm (märgitakse tähekesega *) *laulamahən. Sellisest rekonstrueeritud varasemast vormist on vastavale keelele omaste seaduspärasuste alusel kujunenud tänapäevased vormid, näiteks eesti keeles on sisekao tõttu kadunud teise lahtise silbi vokaal a, mis aga on säilinud rahvalaulukeeles, samuti vadja, soome ja karjala keeles. Varasem sõnalõpu n on eesti keeles kadunud, soome keeles aga säilinud. Järgsilpide vokaalidevaheline h on eesti keeles samuti kadunud, kuigi see on säilinud soome, karjala ja vepsa keeles ning setu rahvalauludes. a ja e järgsilpides on assimileerunud ja h kao tõttu on tekkinud järgsilbis pikk a, mis on säilinud soome ja vadja keeles, eesti keeles aga lühenenud. Nii on selles sõnas toimunud terve rida häälikumuutusi, mille tulemusena varasemast neljasilbilisest sõnast on saanud praegune kahesilbiline. Seda arenemiskäiku võiks kujutada järgmiselt: *laulamahən > laulamahan > laulamān > laulamā > laulama > laulma.

Teise näitena võib vaadelda sõna rahu kujunemist. Selle sõna esinemuse kohta allikmaterjalides võib tuua järgmisi näiteid: e rahu, eL raho, e vanem kirjakeel rahwo, sm kirj rauba, krjA rauhu, vdj rauh. Selle põhjal praeguse eesti sõna lähtevormiks võiks olla rauhō, millest metateesi teel kujunes rahvo. Viimast vormi kohtame näiteks Mülleril ja Stahlil. Hiljem labiaalvokaali kõrval v kadus ja o muutus u-ks. Sõna arenemiskäik seega: *rauhō > rahvo > raho > rahu.

1 Lühendite tähendust vt. lühendite nimestikust.

10. Et läänemeresoome keeled üksteisele võrdlemisi lähedased on, siis on võimalik rekonstrueerida küllaltki usaldatavaid varasemaid vorme ja märkida ka seaduspärasusi, millele vastavalt ühes või teises keeles või murdes üks või teine vorm on arenenud. Selliseid rekonstrueeritud lähtevorme on peetud omaseks läänemeresoome aluskeelele ehk algsoome keelele, nagu seda oletatavat keelt varasemas kirjanduses nimetati. Nii nagu läänemeresoome keelte võrdluse põhjal on võimalik rekonstrueerida läänemeresoome aluskeele oletatavaid vorme, nii on seda võimalik teha ka varasemate perioodide kohta, rekonstrueerides näiteks soome-ugri aluskeele vorme. On aga ilmne, et mida kaugemale keelte ajaloos minevikku tungida, seda ebakindlamaks oletatavad vormid muutuvad. Sellepärast on läänemeresoome keelte ajaloolise häälikuõpetuse käsitlemisel piirdutud ainult läänemeresoome aluskeele rekonstruktsioonidega, võttes ainult vajaduse korral appi kaugemate sugulaskeelte andmeid.

Lõpuks märgitagu, et varasemate vormide rekonstrueerimine on eelkõige ikkagi ainult töövõtte, mis võimaldab selgitada ühe või teise praeguses keeles esineva vormi ajaloolist kujunemist.

Kui noorgrammatikud pidasid häälikute arenemisel esinevaid seaduspärasusi ehk häälikuseadusi väga kindlateks seadusteks, millest kõrvalepõikeid võis esineda ainult analoogia mõjul, siis tänapäeval peame keele arenemist hoopis keerukamaks nähtuseks, mida ei saa seletada ainuüksi häälikuseadustega või analoogiaga, arvestamata mitmesuguseid muudest teguritest sõltuvaid kõrvalepõikeid ja erandeid. Ja kuigi tänapäeval on hakatud keeli struktuuralse lingvistika meetodite varal enam sünkrooniliselt uurima, ei ole keele ajaloos esinevate seaduspärasuste selgitamine võrdlev-ajaloolise meetodi varal keele diakroonilise vastlusviisi puhul nüüdisajalgi kaotanud oma tähtsust.

ÜLDJOONI EESTI KEELE HÄÄLIKULISEST STRUKTUURIST JA SELLE AJALOOOLISEST KUJUNEMISEST

Eesti keele häälikud.
-----

11. Eesti keele häälikuline süsteem on kujunenud pika ajaloolise arenemise tulemusena. Tänapäeva eesti keele häälikutest kõneldes tuleb silmas pidada eelkõige kirja-keele häälikute süsteemi, sest see erineb tunduvalt eri murrete omast.

Eesti keelt on peetud kõlavaks ja kauniks keeleks. See on mõnevõrra põhjendatud, sest eesti keel oma 9 täis-häälikuga on küllaltki vokaalirikas. Võrreldagu selleks eesti keele 9 vokaali soome või saksa keele 8 vokaaliga (õ puudub) või vene keele 6 vokaaliga (ä, ö, ü puuduvad). Konsonandimärke on eesti tähestikus, välja arvatud võõr-tähed, küll 14, kuid häälikuid ei olegi nii palju, sest b ja p, d ja t, g ja k on õieti ühe ja sellesama konsonandi eri välte märgid. Kirjakeeles ei ole eri märki ŋ-häälikul. Kui arvestada, et 23-st eesti tähest on 9 vokaali- ja 14 konsonandimärki, siis on nende arvuline suhe ligikaudu 39,1% ja 60, 9%. Lähtudes aga häälikutest on see suhe umbes 43% ja 57%. On katsutud teha ka häälikute statistikat ja on leitud, et esinemissageduse järgi on meil ligi 46% vokaale ja 54% konsonante¹, seega on eesti keel vokaalide poolest küllaltki rikas. Teiselt poolt on aga juhitud tähelepanu ka sellele, et hoolimata vokaalide rohkusest ei ole eesti keel küllalt kõlav, sest suur hulk eesti konsonante, pealegi kõige sagedamini esinevaid (nagu d, t, s) on helitud. Seda arvestades kaldus Joh. Aavik

1 A. Saareste, Die estnische Sprache, Tartu 1932, lk.34.

eesti keelt pidama koguni inetuks, sest meil puuduvad helilised klusiilid b, d, g ja sibilandid z ja ž¹ (viimased esinevad meil üksnes võõrsõnades). Keele häälikulise külje iseloomustamisel ei ole muidugi määrav see, kas keegi peab üht või teist keelt ilusaks või inetuks, vaid see, missugune on häälikute omavaheline suhe vastavas keeles.

Kui võrrelda eesti keelt teiste keeltega, siis selgub, et eesti keel kuulub üldiselt vokaalirikkamate hulka. Kui eesti keeles 100 vokaali kohta tuleb umbes 117 konsonanti, siis L. Hakulineni arvutuste järgi ainult mõned keeled, nagu soome (100:96) ja itaalia (100:108) on vokaalide rohkusest ees eesti keelest, enamikus kultuurkeeltes on aga konsonantide osa palju suurem, näit. ungari ja prantsuse keeles 100:141, vene keeles 100:150, saksa keeles 100:177 jne.²

Mis puutub häälikute suhtelisse esinemusse, siis on eesti keeles kõige sagedasemateks häälikuteks a (14%), e (10%), d, t (10,5%), s (10%), kõige harvemini esinevad aga h (1%), ü (0,8%) ja ö (0,5%)³. See suhe pole sama isegi eri sugulaskeeltes. Soome keeles on kõige sagedasemaks i (12%), t (11,5%) ja a (10,4%), ungari keeles aga e (14%), a (13%) ja t (8%)⁴. Samuti on häälikute esinemise suhe erisugune ka eri murretes. Nii näiteks on lõuna-eesti murretes, kus esineb vokaalharmoonia, a ja ä esinemise suhe hoopis teistsugune kui kirjakeeles.

12. Kuid mitte ainult häälikute esinemise suhe ei iseloomusta vastava keele häälikulist struktuuri, vaid ka vastavate häälikute esinemise võimalused sõnas. Nii tuleb esile tõsta järgmisi häälikute esinemise võimalusi eesti kirjakeeles.

- 1 Joh. Aavik, Keele kaunima kõlavuse poole.- "Eesti Kirjandus" 1912, lk. 454.
- 2 L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, Helsinki 1961, lk.16.
- 3 A. Saareste, Die estnische Sprache, Tartu 1932, lk.34.
- 4 L. Hakulinen, op. cit., lk. 17.

1. Esimeses silbis võivad kirjakeeles esineda kõik vokaalid, järgsilpides ainult a, e, i ja u.

2. Eesti kirjakeeles võivad esimeses silbis esineda nii lühikesed kui pikad vokaalid, järgsilpides võivad esineda aga ainult lühikesed vokaalid.

3. Kirjakeeles võivad esimeses silbis olla nii lühikesed kui pikad konsonandid, järgsilpides ainult lühikesed konsonandid, välja arvatud klusiilid (paratamatu, õnelliku, sinepi), ss (küsimusse) ja nn (õpetajanna). Varem võis kirjakeeles esineda järgsilpides ka ll (kaugemalle, käsitella).

Eesti keelele tüüpiliseks tuleb pidada, et sisehäälid, s.o. rõhulise silbi vokaalid või vokaalile järgnevad konsonandid (välja arvatud j ja v) võivad esineda kolmes fonoloogilises pikkuses (kuri - kuurid - kuuride, vaga - vaka - vakka).

Märkida võib sedagi, et teatavad häälikuühendid on eesti keeles väga harilikud, näit. diftongid ai, ei, au, konsonantühendid st, ts, nd, lm, teised aga haruldased või puuduvad, nagu pt, vh, sh, nb, mv.

Murdeis muidugi võivad esineda paljud häälikuühendid, mis kirjakeeles puuduvad, näit. ü-lised diftongid (täüs, lõuümä), tp (latp 'latv'), pnd (tapnd) jt. Samuti võivad murdes esineda häälid, mis kirjakeelele on võõrad, näit. võru murdes larüngaalklusiil (tule?) ja e (purelemma), lõuna-eesti murdeis kõrgenenud vokaalid i̇, ü̇, ü̇ (kil 'keel', kül 'kool', gümä 'sööma'), saartel ɛ (pɛ 'pea', sirɛd 'säädred'), ɔ (ɔud 'haud'), ɔ̇ (põhi), ɟ (kaɟnas) jt.

13. Eesti keele häälikuline süsteem ei ole ajaloo jooksul olnud sama, vaid on pidevalt muutunud. Seda muutumist võib väga hästi jälgida nendegi nihete näol, mis on toimunud meie kirjakeeles. Meenutatagu selleks mõningaid G. Mülleri ja H. Stahli keeletarvitusest tuntud vorme ja jälgitagu neis ilmnevaid häälikumutusi, näit. laiw > laev, koir > koer; hēh (= hä) > hea, peh > pea; kurjat > kurjad,

kuhlnut (= kûlnut) > kuulnud, nühdt (= nût) > nüüd,
seisap > seisab; kaswo > kasu, toiwo tanut > töotanud;
ennamb > enam; igkas > ikka; maddo > madu jt.

Hoopis enam on selliseid häälikumuutusi toimunud va-
remalt, nagu seda kinnitab eesti murrete ja sugulaskeelte
võrdlev vaatlus. Ka eesti sõnade kõige varasemad kirjapa-
nekud näitavad, et XIII sajandi eesti keele häälikute süs-
teem oli tunduvalt erinev tänapäevasest. Näiteks olid veel
säilinud praegusele rannikumurdele ja soome keelele oma-
sed tugevad klusiilid ega olnud veel muutunud helituteks
meediateks (tupa, sata, vika), ei esinenud praegusel kujul
veel laadivahelduslike sõnade nõrk aste, vaid klusiile
asendasid nõrgas astmes helilised spirandid β , δ , γ ,
mida tolleaegses kirjas märgiti th ja gh-ga, oli säilinud
ka põhja-eesti murretes veel vokaalharmonia (külä), kon-
sonantühendid nagu rh (Arhukylae > Aruküla) jt. Ei olnud
veel lõplikult toimunud isegi sellised eesti keelele oma-
sed nähtused, nagu lõpu- ja sisekadu (järvi, kantaja),
nendega seoses ei olnud tõenäoliselt veel välja kujunenud
ka praegust vältevaheldust.

14. Eesti keele häälikud moodustavad omaette ajaloo-
liselt kindlaks kujunenud süsteemi. Kõik varemajal ajal
teistest keeltest laenatud sõnad kohandati eesti keele
häälikute süsteemiga, kusjuures eesti keelele võõrad hää-
likud substitueeriti vastavate lähedaste eesti häälikute-
ga. Nii näiteks teiste keelte f anti eesti keeles edasi
harilikult hv-ga (prohvet, krahv, krihvel, karahvin) või
v-ga (viks, vorm), teiste keelte sibilandid z, ž ja š
asendati s-iga (semlak, lesima, sandarm, sink) jne. Need
sõnu nimetame laensõnadeks ja need ei erine genuinest
sõnavarast. Viimase sajandi jooksul on aga eesti rahvus-
keelde peamiselt kirjanduse kaudu tulnud rohkesti rahvus-
vaheliselt tarvitataavaid võõrsõnu, mis ei ole mugandunud
eesti keele struktuuriga, vaid on säilitanud teie eesti
keelele võõraid jooni, nagu võõrtähed f, ž, z, š (fakt,

tuğš, zoologia, garaaž), pikad vokaalid järgsilpides (idee, patrioot) jne. Kuigi arvuliselt on võõrsõnu eesti keeles väga palju, on nad jäänud eesti keele ehitusele häälikuliselt võõraks. Ometi võib nendegi puhul märgata tendentsi kohaneda eesti keele ehitusega, näiteks on z asendunud g-iga sõnades senlit, asotobakter, sodiaak jt. Veelgi ilmekamalt kui kirjakeeles avaldub see kohanemistendents murretes, kus sagedamini käibel olevad võõrsõnad omandavad laensõnade iseloomu, näit. vakt, sehvid 'šefid', sokulaad 'šokolaad', selatiin 'želatiin'.

Käesolevas eesti keele ajaloolises häälikuõpetuses neid hiliseid võõrsõnadega seoses olevaid muutusi ei jälgita, sest neid käsitletakse seoses kaasaegse eesti keele kursusega.

Eesti keele silp.

*****

15. Tänapäeva eesti keeles võime kohata väga mitmesuguse ehitusega silpe. Nii võib märkida järgmisi silpide tüüpe:

- a) lühikesed: 1) e-ma, 2) ka-na, 3) pra-gu;
- b) pikad lahtised: 1) aa-sal, 2) saa-gi, 3) pruu-gib;
4) ei-ded, 5) sau-na, 6) klei-di;
- c) pikad kinnised: 1) ar-mas, u-ted (= ut-tèD),
2) sõl-med, le-pa (= lep-pà), pakk, 3) pril-lid, kra-ti (= krat-ti); 4) äär-de, iil, oo-ta (= õt-ta); 5) eil-ne, ei-te (= eit-te)
6) laas-tud, see-pi (= sép-pi); 7) plaa-ster; traa-ti (= trát-ti); 8) mõis-tan, lau-ta (= laut-ta); 9) prauh-ti, klei-ti (= kleit-ti); 10) üks, amb-ri, 11) kaks, kamb-ri, nur-ka (= nurk-ka); 12) äärt, eest-la-ne, 13) uisk-leb, 14) lääts, suur-te (= sürt-tè); 15) laisk, koer-te (= koert-tè,

seits-me; 16) arst, 17) mürts; 18) kloest-
ris, 19) praost; 10) vintsk-leb.

Keeleajalooliselt silpi jälgides selgub, et varemajal on eesti silbi koosseis olnud palju lihtsam ja silpide tüüpe on olnud palju vähem. Nii on esinenud ainult järgmised põhitüübid:

- a) lühikesed: 1) e-lo, 2) ka-la;
- b) pikad lahtised: 1) ä-ri, 2) pū-ta 'puud',
3) au-vo 'au', 4) sau-na;
- c) pikad kinnised: 1) ar-mas, ut-ten, 2) sil-mä, lep-
pän, 3) är-tä, 4) ait-ta, 5) sūr-ta,
6) laut-ta, 7) nurk-ka.

Põhiline erinevus on selles, et sõna algul ei olnud konsonantühendit ning silp võis alata ja lõppeda ainult ühe konsonandiga. Ainsaks erandiks sellest üldreeglist olid sõnad, kus esimese silbi lõpul oli konsonandile järgnev geminaat, näit. palk-ka, vars-sa jt. Kolme konsonandi ühendid sõna sees olid kas haruldased (näit. *leptsi > laps) või puudusid üldse.

Praegused kolme konsonandi ühendid on tekkinud kas häälikumuutuste, näiteks sisekao tagajärjel (vrd. kambris < *kamperissa, kartma < *karttamahen, sakslane < *saksalainen) või esinevad onomatopoeetilistes ja deskriptiivsetes sõnades (mürts, kolks, lõmpsi), samuti laenudes teistest keeltest (kõrts, pintsel, kunst).

Silbi struktuur on keeleajalooliselt olnud õige tähtis: sellest on sõltunud isegi sõna häälikuline arenemine. Teatavasti on astmevahelduse kujunemine otseselt olnud sõltuv sõna teise silbi kinnisusest või lahtisusest. Samuti on esimese silbi pikkusel olnud oluline osa sõna hili-sema häälikulise külje kujunemise seisukohalt, sest sellest sõltus, kas sõnas võis toimuda sise- ja lõpukadu jne.

Rõhk eesti keeles.

=====

16. Algupäraselt oli läänemeresoome keeltes olukord nii, et pearõhk oli esimesel silbil, kaasarõhk kolmandal ja viiendal. Seega paaritud silbid olid rõhulised, paaris silbid aga rõhuta. Keele ajaloolisel arenemisel on see algupärane suhe eesti keeles sageli muutunud. Eriti võib seda märkida kaasarõhu kohta. Nii on näiteks kaasarõhk võinud kolmandalt silbilt siirduda teisele silbile, näiteks sõnades soomlane, laulmine jne. Rõhu nihkumise põhjuseks on siin olnud sisekadu, mistõttu rõhuta silp vahepealt kadus ja endine kolmas silp muutus teiseks (vrd. *sõmalainen, laulaminen). Samuti on võinud rõhu nihkumine tekkida seetõttu, et mõni kaasarõhulise silbiga liide liitus kolmesilbilisele tüvele, näit. habemeline, varesekene.

Keele arenemisel on olnud rõhuoludel määrav osa. Nimelt on rõhulised silbid keeles avaldanud tendentsi säilida, eriti kui nad on pikad. Vastupidiselt sellele on rõhuta lühikesed silbid võinud redutseeruda ja kaduda. Seetõttu võis varasem neljasilbiline sõna areneda kahesilbiliseks, kusjuures säilisid ainult rõhulised silbid, näit.

* kantamassa > kantemassa > kandmas, tüttärellä > tütrel. Rõhuta silbi vokaali kadu sel korral, kui sõna esimene silp on pikk, tunneme sisekao nime all. Rõhuta silp, nagu selgub eelmistest näidetest, ei kadunud mitte ainult sõna keskelt, vaid ka sõna lõpult. Sel puhul nimetame sellist vokaali kadu lõpukaoks. Sise- ja lõpukadu kujunesid nähtusteks, mis andsid hilisemale eesti keelele selle tänapäevase ilme.

Rõhu osatähtsus ei avaldu aga mitte ainult vokaalide kadude puhul, vaid ka paljudel teistel juhtudel, näiteks sufiksilise astmevahelduse kujunemisel (vt. p. 17).

Rõhu mõju võib konstateerida ka praegustes eesti murretes, näiteks on kirdepoolsetel murdealadel kaasarõhulise

silbi järel alaleütleva lõpp -lle (vanemalle, poëGadelle),
rõhuta silbi järel aga -le (isale, minule).

Astmevaheldus ja selle liigid.
=====

17. Juba F. R. Faehlmann märkas, et astmevaheldus on üks eesti keelele omaseid nähtusi, mis käib läbi kogu keelest ja avaldub nii sõnade käänamisel, pööramisel kui ka sõnade tuletamisel. Ometi ei suutnud Faehlmann seda nähtust seletada.

Esimesena selgitas astmevahelduse keeleajaloolised tingimused soome teadlane M. A. Castren, kes oma töös "De affinitate declinatorum in lingua fennica, esthonica et lapponica" (1839) näitas, et nõrga või tugeva astme esinemus sõltub varasema teise silbi kinnisusest või lahtisusest. Kui teine silp oli algupäraselt kinnine, siis esines nõrk aste. Küsimuse lahendas ta võrdluse varral, kusjuures ta ühtlasi näitas, et kui praeguses eesti keeles nõrgaastmelise omastava teine silp on küll lahtine, siis varemalt oli omastava lõpuks -n ja algselt oli sellise nõrgaastmelise vormi teine silp kinnine.

Eesti keeleteadlastest selgitas esimesena astmevahelduse keeleajaloolised alused lähemalt M. Veske nii oma väitekirjas (1872) kui ka uurimuses "Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis" (1879).

Nii suudeti juba möödunud sajandil selgitada astmevahelduse esinemise põhjused. Need on kokkuvõttes järgmised.

Esiteks sõltub sõna nõrk või tugev aste rõhuta, s.o. teise või neljanda silbi kinnisusest või lahtisusest. Kui teine (resp. neljas) silp oli kinnine, tekkis nõrk aste, näit. *jalyan > jalà, *tuŕat > toàd, *silõalla > siläl, kusjuures kinnise teise silbi puhul hääldamise raskus langes enam teisele silbile ja esimese ning teise silbi

piiril olev klusiil nõrgenes vastavaks spirandiks. Kui aga teine silp oli lahtine, püsis hääldamise raskus 1. silbil ja tugev klusiil säilis, näit. *jalka > jalG, *tupa > tuBä, *silta > siida. Sama on kehtiv ka kaasrõhulise silbi puhul, näiteks esimesid meil veel hiljuti kirjakeeleski vormid käsitella ja käsiteldi, mis olid kujunenud järgmiselt: *käsittelsäk > käsitella, kuid *käsiteltihen > käsiteldi.

Teiseks astmevaheldust määravaks teguriks on rõhuolud. Rõhulise silbi järel klusiil püsis, rõhuta silbi järel vokaalidevaheline klusiil aga nõrgenes, muutus vastavaks helliliseks spirandiks ja kadus, näit. *mäta > mäd, *matalata > madalad (kirjakeeles madalat, põhja-eesti murdeis aga madalad). Rõhuta silbi vokaali järel oleva spirandi kao tõttu toimus kontraksioon ja teises silbis tekkis pikk vokaal. Selle pika vokaali lühenemisel aga pikenes esimene silp, toimus nn. asepikeendus, näit. *jalka > jalkaa > jalkä > jalGa. Selle seisukoha esitas juba M. Veske, näidates, et varasem *lampahan > lampaan > lampaa > lamba, *hakkadan (s.o. hakkaſan) > hakkaan > hakkan, kusjuures pika vokaaliga vaheaste esineb tänapäeva soome keeles.¹

Seega võib ütelda, et praegune eesti keele astmevaheldus on tekkinud rõhu- ja kvantiteedisuhete ajaloolise arenemise tulemusena.

18. Astmevaheldus eesti keeles avaldub mitmesugusel kujul. Esikäige mõeldakse astmevahelduse all t ü v e - l i s t astmevaheldust, kus vaheldus esineb sõna sisehäälikuis, s.o. rõhulise silbi vokaalides või neile järgnevais konsonantides. Teiselt poolt kõneldakse aga k a s u f i k s i l i s e s t astmevaheldusest, missuguse vahelduse

1 Vastupidise seisukoha, et teise silbi vokaali lühenemise tingis esimese silbi pikenemine, on esitanud P. Ariste, kuid see seisukoht on vähem usutav (vrd. "Ühest eesti keele astmevahelduse küsimusest". - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1954, nr.4, lk.529-537).

alla kuuluvad mitmesugused lõpud, tunnused või liited, näit. eespool mainitud partitiivi lõpp (vrd. maad, madalat, kuid jalga, kala).

Tüveline astmevaheldus omakorda võib olla kolmesugune.

1) Üheks kõige vanemaks astmevahelduse liigiks on nn. laadivaheldus, mis seisneb selles, et tugevas astmes esineb klusiil, nimelt kas k, g, t, d, s (mis tekkinud varasemast t-st) või p, b, nõrgas astmes aga see klusiil on kas 1) muutunud j-iks või v-ks (gaDa : saja, märG : märjä, kurB : kurva), 2) assimileerunud eelmise konsonandiga (sild : sillä, korD : korra, laBä : laämäs) või 3) kadunud (viGä : veä, kaDuma : kaõB, tuBä : toä, nañk : naha). Nende astmevaheldussuhete kohta on arvatud, et tugevas astmes olid varemalt klusiilid p, t, k, nõrga astme vormides aga klusiilide nõrgad vasted β , δ , γ . Seega siis algupärane suhe oli *vika : viñan, mis praeguses keeles on andnud viGä : veä jne. Et varem, enne kui ti ei olnud veel muutunud si-ks, ka sõnatüüpides käsi, uus, kõrs esines tüves t, siis on neis sõnatüüpides samuti laadivaheldus (käsi : käe, ús : üvä, keñs : keñra).

Laadivaheldus on omane vanale sõnavarale, genuiinsetele sõnadele ja varasematele laenudele.

2) Teiseks samuti vanaks läänemeresoome keeltele iseloomulikuks astmevahelduse liigiks on geminaatklusiilide vaheldus, näit. leDpa : leppä, lauDta : lauDa, vaKka : vaKka, hulKka : hulGä, eñnelikku : eñnelikku. Geminaatklusiilide vahelduse puhul tugevas astmes on kas pikk või poolpikk geminaat (pp, pp jt.), nõrgas astmes aga kas lühike geminaat või leenisklusiil (õpp, B jt.). Geminaatklusiilide vaheldus on omane nii varasemale kui hilisemale sõnavarale, kaasa arvatud ka võõrsõnad (tarkka : tarGäd, monumentti : monumenDi).

3) Kolmandaks tüvelise astmevahelduse liigiks on hililine vältevaheldus, mis on omane

küll eesti keelele, kuid puudub sellisena teistes läänemeresoome keeltes. See vaheldus puudub isegi ühes eesti põhimurdes, nimelt kirde-eesti rannikumurdes. Tõenäoliselt on see vaheldus lõplikult välja kujunenud seoses sise- ja lõpukaoga alles käesoleva aastatuhande esimesel poolel. Sellepärast on küllaldaselt põhjendatud selle nimetamine hiliseks vältevahelduseks. Praeguses eesti keeles esineb hiline vältevaheldus 1) pikkades vokaalides (lõma : lõmaD), 2) diftongides (laulu : laulü), 3) pikkades konsonantides, välja arvatud geminaatklusiilid (konna : konnaD, üssi : üssi) ja 4) konsonantühendeis (keriv : kerivä, maltsa : maltsa). See astmevahelduse liik on väga üldine ja iseloomulik eesti keelele, esinedes nii meie oma genuiinses sõnavaras kui ka kõige uuemates võõrsõnadega, isegi võõrpärisnimedes (näit. komBain : komBaini, volttär : volttär 'Voltaire').

Kui jätta kõrvale hiline vältevaheldus, siis võib teisi astmevahelduse liike pidada läänemeresoomelisteks, kuigi astmevaheldus ei esine kõigis läänemeresoome keeltes ühtlaselt. Kõige rohkem esineb seda eesti ja vadja keeles, puudub see aga vepsa ja liivi keeles. Teistest sugulaskeeltest tunneb astmevaheldust lapi keel, kuid siingi ei esine see kõigis murretes ühtlaselt. Oletada, nagu oleks astmevaheldus igivana soomeugri-line nähtus, ei ole põhjust. Samuti pole küllaldast alust oletuseks, et astmevaheldus on tekkinud teiste keelte mõjul. Tõenäoliselt on see tekkinud läänemeresoome keeltes - nagu eespool märgitud - rõhu- ja kvantiteedisuhete arenemise tulemusena.

II. K O N S O N A N T I S M

Klusiilid sõna algul.

=====

19. Sõnaalgulised klusiilid eesti keeles on üldiselt säilinud p, t, k kujul. Nii esinevad nad tänapäeva keeles, näit. pool, pära, pea; talv, tulema, tera; kala, kuu, käsi. Samuti on nad säilinud ka vanemas kirjakeeles, näit. WK parambal 'paremal', teep 'teeb', kaes 'kaas', Müll. peale 'peale', Taywas 'taevas', Kuhlmene 'kuulmine', St. pitka-de 'pikkade', teije, kandwat 'kannavad', Mas. pessewad, temma, korraga.

20. L a e n s õ n a d e s on teiste keelte helilised klusiilid eesti keeles asendatud helitutega, näit. piibel, piiskop, palkon, palsam, pilet, pirn; tohter, toos, topelt, teemant, tekk, teng; kurk (om. kurgi), kindral, kuld, karnits, kummi.

V õ ö r s õ n a d e s on kirjas säilitatud päritolukeele nõrgad klusiilid, näit. baas, bakter, barbar, bandiit, betoon, botik, buraan; daam, doktor, diplom, dekaan, diivan, dollar, dialekt; gaas, geenius, gigant, giid, gusli, gümnaasium. Tegelikult aga hääldatakse sõnaalgulist b, d, g-d mitte heliliste klusiilidena, vaid samasuguste helitute sulghäälikutena, kui meie omades sõnades, kuigi neid ei kirjutata p, t, k-ga. Seega kirjutatakse küll baar, diod, geim, kuid hääldatakse pär, ti, õd, keim.

Eesti kirjakeele ajaloost on teada, et XVII sajandil kirjutati võõrast päritolu sõnu veel võõrapäraselt b, d, g-ga, näit. Müll. deninut, St. günnima 'soovima, sks gönnen', Greeck 'kreeklane', samuti ka pärisnimesid Müll. Dauid 'Taavet', St. Bethlehem 'Petlem' jt. Alates H. Gö-

sekenist peale hakkavad tolelaegsed grammatikud (J. Hornung, A. Thor Helle) rõhutama, et eesti keeles saab sõna algul olla ainult p, t, k, mitte b, d, g, ja seda ka pärisnimedes. Näiteks soovitab Hornung kirjutada Tawid, Kaabriel, mitte David, Gabriel. Seesugune tarvitusviis püsiski kogu XVIII sajandil ja XIX sajandi algupoolelgi vaimlikus kirjanduses. Alles seoses rahvuskeele kujunemisega hakatakse esiteks pärisnimesid ja seejärel ka võõrsõnu kirjutama teiste keelte eeskujul. Nii kirjutab Kreutzwald juba Belgia, Dänemark, Diana, aga samuti ka Deetsember, graad. F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat annab 1869.a. ainult üksikuid b, d, g-ga algavaid sõnu, kuigi sel ajal C. R. Jakobson juba teadlikult hakkas kirjutama võõrsõnade algul b, d, g-d (näit. oma "Veikeses Geograafias" 1868). Kuigi sõnaalguliste klusiilide märkimisviis juba möödunud sajandi viimasel veerandil välja kujunes, avaldub ka hilisemas eesti keeles tendents kirjutada võõrsõnu hääldamisparaselt, kirjutada tuntumaid võõrsõnu nagu laensõnu. Nii kirjutati algul b, d, g-ga sõnu, nagu palkon, palsam, piljard, puljong, pagas, palagan, taanlane, topelt, teemant, kips, kitarr, kummi, kreeka jt. Veel hiljuti tarvitati kummeerima ja palsameerima asemel gummeerima, bal-sameerima.

21. Seoses sõnaalguliste klusiilidega olgu juhitud tähelepanu ka mõningatele vaheldustele, mis esinevad t puhul. Nimelt vastab kirjakeele t-le lõuna-eesti murdeis n sõnades tõstma, eL neptma (vrd. sm nostamaan), tõusma, eL negeema (vrd. sm nousemaan). Teiselt poolt lõuna-eesti (võru, tartu) ts-algulistele sõnadele vastab põhja-eesti murdeis ja kirjakeeles ühelt poolt t-, teiselt poolt s-, näit. 1) tilk, eL tsilk, tärge, tärkima, eL tsärGè, tsärkma, torkama, torkima, eL tsorkkama, tsorkma ~ tsurkma, kuid 2) siga, eL tsiGä, sibul eL tsippul, sirk, eL tsirk jne. (lähemalt vt. s-1 puhul).

22. L i i t s õ n a d e s on põhisõna algul klusiilid p, t, k kirjas säilinud, näit. käsipuu, leentool, ülikool, kilpkonn. Samuti märgiti neid ka vanemas kirjakeeles, näit. St. kuhjapeh 'kuhjapea', kurriterkija, eddespitte 'edaspidi', Brocm. Armo-Tuld, Sal. mah-keel, Vig. penin-kurmat 'penikoormat'.

23. Kõnekeeles, aga samuti ka murdeis on rahvapärastes liitsõnades helilisele häälikule järgnev fortisklusiil

tavaliselt nõrgenenud leenisklusiiliks, näit. laupäev (= laʊBä̃ev), teisipäev (= tẽisiBä̃ev), villpea (= vilʔeä), tagurpidi (= taGurBiDi); maantee (= mānde), suurtükk (= surDük), käsitöö (= käsiDö), jaanituli (= jāniDuli), peotäis (= peöDäis), toatüdruk (= toäDüdrük); kaelkoogud (= kaəlGöGud), toonekurg (= töneGurG), ülekaik (= üləGäik) nõukogu (= neuGoGu), allkeha (= älGehä), noorkuu (= nörGü).

Et kond-liide varemalt on olnud iseseisev sõna, siis hääldatakse kond-liitelisi sõnu samuti kui vastavaid liitsõnu, näit. perekond (= pereGond), koolkond (= kõlGond), teekond (= tēGond).

Murdekäeles on liitsõnade klusiil samuti nõrgenenud, kusjuures sagedamini esinevates sõnades põhisõna võib lüheneda, näit. laʊBa 'laupäev', pūhāBa 'pühapäev', mānDi 'maantee', põlDiD 'poolteed', kālBu 'kaelpuu'.

Varasematest liitsõnadest lühenemise teel kujunenud sõnades on ka kirjas nõrk klusiil, näit. nõnda, murd. ka niṇDa (vrd. sm noin tavoin, niin tavoin), kuida (vrd. Vig. kuistawi), nagu (naa kui), murd. ka niGü (nii kui), väga, eL väeGa, Brocm. wenje kahs (* väyen kansak), rahuga, Sal. rahwo kah, murd. uibu 'õunapuu, ubinapuu'.

24. Kõnekeeles ja murdeis esineb aga ka vastupidist nähtust, kus liitsõnas põhisõna algul esinev klusiil ei ole nõrgenenud, vaid on g e m i n e e r u n u d. Seda nähtust võib kohata sõnades, nagu allapoole (allaBöle asemel hääldatakse äläppöle), siapoole, sinnapoole, sissepoole; sarapuu (saraṗpu pro garaBu), õunapuu, margapuu, visnapuu, kuslapuu jt. Sellisest hääldusest on tingitud, et perekonnanimedena tuntakse vorme Sarap, Kuslap, Õunap.

Algupäraselt on võinud olla liitsõnad ka praegused kesi-liitelised sõnad, kus samuti esineb klusiili geminatsioon: kahekesi (= kahekkesi, vrd. sm kahden kesken), kolmekesi, mitmekesi, hulgakesi.

Geminaatklusiili tekkimise kohta on arvatud, et see võib kujuneda esimese sõna lõppkonsonandi ja järgmise algus-

konsonandi assimilatsioonil teel (*kah^hen kes gin > kah^hek-kegi). Usutav on see eriti sel puhul, kui esimeseks assimiliseeruvaks konsonandiks oli k-st arenenud larüngaalklusiil (*ginnak + põlehen > ginnap^hpõle), sest nähtus, et larüngaalklusiili puhul järgmise sõna alguskonsonant gemineerub, on omane ka praegusele võru murdele.

Sõnaalguline konsonantühend

=====

25. Et läänemeresoome keeltes algselt silp algas ainult ühe konsonandiga, siis oli ka sõna algul ainult üks konsonant. Sõnaalgulise konsonantühendi puudumist kinnitavad ka varasemad laenud teistest keeltest läänemeresoome keeltesse. Võrreldagu selleks kas või järgmisi laenusid: e rand, sm ranta, lv rānda < germ *stranða, sks Strand, e kari (meres), sm kari < germ *skarja-, rts skär; e rõsk, sm. rieska < blt ld prēskas, e luud, sm luuta < blt ld glūota; e raamat, sm raamattu < mvn рамата, vn рамата, e rist, sm risti < mvn крѣстъ, vn крѣст.

Sedasama tendentsi eesti keeles illustreerivad ka hilisemad laenud, nagu nagi (vrd. kasks knagge), link (kasks klinke), tall (om. talli) (kasks stal), kapp (kasks schap), toop (kasks stōp), aga samuti ka vanemas kirjakeeles esinevad vormid, nagu Müll. Spegel 'peegel', St. knappist 'napist', Swewlist 'väävlist' jt.

26. Kinnituseks eelmisele on ka asjaolu, et eesti läänepoolsetes murretes, nimelt saarte, lääne- ja mulgi murdes ei tarvitata konsonantühendit sõna algul. Nii esineb näiteks saartel Mus leit 'kleit', lōmid 'ploomid', Vll rahv 'trahv', rui 'kruvi', Khn ruät 'traat', luās 'klaas'; läänemurdes Vig lats 'plats', rāB 'kraav', Aud ruūt 'krunt', lūgē 'pluus', Saa riske 'priske', lek 'plekk'; mulgi murdes Hls limp 'klimp', līt 'pliit', Trv rit

'kriit', raksuB 'praksuB' jne. See nähtus kajastub mõnel määral ka vanemas kirjakeeles, eriti läänemurdelistel autoritel, näiteks Gösekenil laarima 'klaarima', laas 'klaas', laaster 'plaaster', rellit 'trellid', rep 'trepp', tingel 'kringel', Jannsenil riipsud 'kriipsud', rap 'krapp' rummo 'trummi, truubi, sillakese'.

Üllataval kombel esineb aga murdeis, kus konsonantühend sõna algul on tavaline, mõningais laensõnades selle ületactlust, näit. trul 'rull', krüt 'ruut', klim 'liim', pluht 'õhk, luhvt, sks Luft'.

27. Tänapäeva kirjakeeles esineb konsonantühend sõna algul peamiselt kahte liiki sõnades, nimelt 1) laensõnades ja 2) onomatopoeetilis-deskriptiivsetes sõnades. On võimalik, nagu L. Kettunen arvab,¹ et algul tuli sõnaalguline konsonantühend tarvitusele laensõnades ja siit levis ka onomatopoeetilistesse sõnadesse. See on seda usutatavam, et rida onomatopoeetilisi sõnu on ühtlasi ka laenud, nagu kratsima (vrd. sks kratzen), trampima (sks trampeln), kloppima (sks klopfen), klirisema (sks klirren) jt.

Kõige sagedamini esinevad eesti keeles sõnaalgulised kl, kr, pl, pr ja tr.

kl: klaas, klaver, kleit, kliister, klaarima, klanima, klots; klaperdama, klimberdama, klugisema, klähvima; klõmdi.

kr: kraad, kraav, krae, kruvi, krunt, kresla, kroonu, kriit, krohv; krabisema, krigisema, krillima, kriuksuma, krõbisema; kribinal-krabinal.

pl: plaan, plats, pliit, pliiats, plaaster, plaat, plekk, plika, ploom; plagisema, plartsatama, plõgisema, plõmmutama; plaksti, plumpsti.

pr: praadima, praalima, praht, prees, priske, pruut, pruun, preester, pressima; pragisema, praksuma, prantsatama, prõgisema, pruuskama; prõmdi.

1 L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria (hiljem EKAH), Helsinki 1929, lk. 23.

tr: traast, traan, trahvima, trepp, treima, triibuline, truu, trumm, trükkima; trallitama, trillerdama, trampima.

Tunduvalt vähem esineb ts-: tsaar, tsink, tsirkus; tsiitsitaja; tsipake, tsura, tsuskama (viimased murdesõnad).

Võrsõnades võivad muidugi sõna algul esineda mitmesugused teisedki konsonantühendid, näit.: bl-: blokead, blond, br-: brigaad, brünett, dr-: draama, dress, dž-: džemper, džungel, gn-, gr-, kn-, kv- jt.

Erinevalt eelmistest on tekkinud konsonantühend sõnas praegu. Siin on põhjustanud konsonantühendi tekkimise esimese silbi vokaali kadu. Võrreldagu selleks sõna murdelisi kujusid nagu Tor, Vig para, aegu, Mih para, aegu jt., millest selgub, et siin on tegemist paras ja aeg sõnadest koosneva liitsõnaga, milles pearõhu siirdumine teisele sõnale võimaldas esimeses silbis vokaali kadumise.

Klusiilid ja nende nõrgad vasted

=====

sõna sees silbi algul

=====

Pearõhulise silbi vokaali järel

a) Reeglipärane vaheldus

28. Klusiilivõi selle nõrga vaste esinemine sõltub teise (resp. neljanda) silbi algsest lahtisusest või kinnisusest.

1. Kui teine silp oli algselt lahtine, esines teise silbi algul tugev klusiil p, t, k, mis tänapäeva keeles vokaali, aga ka teiste heliliste häälikute järel on nõrgenenud B, D, G-ks (*tapa > taBà, *pata > paDà, *vaka > vaGà). Et siin varemas keeles on olnud tugevam klusiil,

seda näitavad eesti keele varasemad kirjapanekud, näit.

XIII sajandi kohanimed Capal 'Kabala', Kotial 'Kodila', Vilumaeki 'Vilumägi' jt. Samale viitavad aga ka meie kirde-eesti rannikumurde vormid, näit. Või sukulaine 'sugulane', Jõh epä 'hõbe', VNg satama 'sadama', aga samuti ka mõnede sugulaskeelte esinemus: sm kipeä 'kibe', matala 'madal', lukea 'lugeda', vdj api 'abi', lakea 'lage' jt.

Eesti keeles on tugevad klusiilid hakanud tõenäoliselt lühenema juba XIII sajandil, nagu sellele viitavad Liber Censu Deniae nimed Lugenus 'Lüganuse', Padagas 'Pada' jmm., kuid põhiliselt on lühenemine toimunud järgmistel sajanditel. XVI tekstides on vokaalidevaheline klusiil juba rohkesti nõrgenenud, välja arvatud k muutumine g-ks, näit. WK leby 'läbi', suddamehaykus 'südamehaigus', kuid egkewe 'igavene'. Samasugune pilt esineb veel XVII sajandi alguseski, näit. Müll. hedda 'häda', sodda 'sõda', Ebbausk 'ebausk', kuid igka 'iga', naegkema 'nägema', St. piddit 'pidid', wabbax 'vabaks', kuid negko 'nägu', tegemist 'tegemist' jt. Alles sajandi teisel poolel tuleb tarvitusele gk asemel g: luggema, teggu jt. Seega toimusid muutused p > B, t > D ja k > g käesoleva aastatuhande keskpaiku (XIII - XVII saj.).

2. Kui aga teine silp oli algselt kinnine, siis on teise silbi algul klusiili asemel olnud heliline spirant β , δ , γ . Seda nõrgas astmes oletatud spirandi esinemust aitavad kinnitada jällegi varasemad kirjapanekud. Nii on XIII sajandi kohanimeses märgitud klusiilide nõrku vasteis neljal kujul, kas 1) mõrga klusiiliga (Jogentaganis < *jogen- 'Jõetaga', Raudanal < *raudan- 'Raudna', samuti Hergaenpae < *härjän- 'Härjapea', Andikewaerae 'Annikvere' jt.), 2) klusiili ja h-ga (Eghöntakae 'Jõetaga', Othakaverae 'Ohakvere', Othengat 'Ohekatku'), 3) h-ga (Wahumperae 'Vaopere', Sochentakaes (< *Sōden-) või 4) mõnedel juhtudel ka klusiili nõrga vaste ärajätmisega

(Meintacus 'Mästaguse'). Mõnel juhul on üht ja sama nime eri allikais märgitud erinevalt, näit. LCD Wahumperae, 1345 Wagumpere ja 1310 Waumpere.¹ Eriti väärib tähelepanu klusiili ja n abil (gh, th) märkimine, mis viitab klusiili ja spirandi taolisele helilisele spirandile (γ , δ). Et samasugust märkimisviisi võib kohata ka soome vanimas kirjakeeles, näit. Agricolal teghen 'teen', wighattomas 'veatu-', siis on küllalt põhjust oletada klusiilide nõrkadeks vasteteks häälikuid β , δ , γ . Algselt oleks seega olnud vaheldus p : β , t : δ , k : γ , mis praeguses keeles on mitmeti edasi arenenud. Praegustes läänemeresoome keeltes esineb see vaheldus mitmesugustel eri kujudel eestis, vadjas, isuris, soomes ja kirjales, puudub vepsas ja liivis.

29. Järgnevas vaadeldakse üksikkluusiile ja nende nõrku vasteid algul astmevahelduslikes sõnades, kus algselt esines suhe p : β , seejärel sõnades, kus astmevaheldus puudub.

p : β .
=====

1. Tugevas astmes on varasem p muutunud B-ks, nõrgas astmes aga on β muutunud V-ks, näit. haab : haava (hâB : hāvā < *hāpa : hāBān), tiib : tiivad, hoob : hoova, tõbi : tõve, leib : leiva, koib : koiva, teibad : teivas; kaeban : kaevata (< *kaipaān : kaipāttak).

M ä r k u s. Samasugune vahekord esineb ka ühesilbilise pika vokaaliga või diftongiga lõppeva verbi oleviku 3. pöördes, kus ei ole vaheldus aga tüves, vaid oleviku 3. pöörde tunnuses, mis sõltuvalt teise silbi lahtisusest või kinnisusest esineb kas B või v kujul, näit. saab < *sāpi, võib > *voipi, kuid saavad > *sāpat, võivad < *voipat. Sedasama reeglipärasest vaheldussuhet on silmas peetud ka

1 Vrd. P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Kopenhagen, Reval 1933, lk. 638.

pu-, pü- : pu-, pü-liiteliste verbide tuletamisel, näit. saabuma, sööbima, kuid saavutama, söövitama. Ka siin ei ole tegemist tüvelise, vaid sufiksilise vaheldusega. Viimast astmevahelduse liiki kooligrammatika harilikult ei vaatle astmevaheldusnähtuste all.

2. Kui nõrgas astmes β -st tekkinud v sattus labiaalvokaali kõrvale, siis on v kadunud. Seega esineb sel korral areng $\beta > v > \emptyset$, näit. tuba : toa (tu β a : to $\emptyset$ < *tu β a : tu β an), luba : loa, uba : ead, nõbu : nõo, kubu : koo (*kupu : ku β an), kuub : kuue (*kūpi : kū β en).

3. Sõnades, kus teine silp oli alati lahtine, esineb loomulikult kõikides vormides B, näit. kolmesilbilistes tüvedes, nagu hõbe (*hopp β a), libe, kibe, kabe, kobar (< *kopara), käbar, täbar, rabelama, viibima jne. Vastupidiselt sel korral, kui astmevahelduseta sõnas oli teine silp kinnine, esineb v või spirandi kadu, näit. sõnades juuksed (vanas kirjakeeles hiuksed < *hi β uks β t), aitama (< *ait β tam β en, vrd. sõna abi), taoline (< *ta β oillinen, mitmuse tüvele liitunud liide) ja hilisem soome laen tavaline (< *ta β allinen, sinsuse tüvele liitunud liitega), haugas (< *ha β ukkas, vrd. vps habuk), tõenäoliselt ka vaarmari, vaarikas (vrd. vabarn, murd, vavarn).

t : δ
 =====

30. 1. Tugevas astmes on varasem t muutunud D-ks, nõrgas astmes aga on δ kadunud, näit. rida : rea (ri δ a : re $\emptyset$ < *ri δ a : ri δ an), vedu : veo, ladu : laod, madu : mao, õde : õe; pidama : pean (< *pi δ t β m β en : pi δ an), kaduma : kaon, põdeda : põeme, siduma : seotakse, kuduma : koon; teadma : tean (< *t δ t β m β en : t δ an), needma : nean; mood : moe, saad : sao, rood : roo jt.

2. Nõrga astme δ on samuti kadunud ka juhtudel, kui δ järgnes kas pikale i-le, u-le ja ü-le või i ja u-ga lõppevale diftongile. Neil kordadel δ -spirandi kae tõttu

tekkis vastav siirdehäälik j või w, mida kirjakeel ei mär-
gi, näit. hiid : hiu (hīD : hījū), riid : riiu (< *rito :
riōn), hüüd : hüüu (hūd~hüiD : hüijū), püüdma : püüan
(*pütämāhen : püōān), luud : luuad (lūd : lūwā< *lūta :
lūōat); aed : sia (aēD : aijā < *aita : aiōan), nõid : nõia
(neīD : nei jā), põid : põia (pōiD : pōijā < *pōūtā :
pōūōān), laud : laua (lauD : lauwā < *lauta : lauōan), haud :
haus, hoidma : hoian, leidma : leian (< *leütämāhen : leūōān),
nõudma : nõuan (neūDma : neūwān), vaidlema : vaielda
(< *vaitelēmāhen : vaiōeltak).

3. Siia kuuluvad ka kõik need astmevahelduse juhud,
kus varasem ti-ühend on muutunud si-ks. See muutus esineb
neis e-tüveliste noomenite vormides, kus tüve t-le järgnes
i, nimelt ainsuse nimetavas, mitmuse osastavas ja i-mit-
muse vormides. Teiste vokaalide ees aga dentaalklusiil või
vastav spirant säilis. Näit. vesi : vee (< *vesi : veōen),
käsi : käe, mesi : mee, lüsi : lõe, süsi : sõe, tõsi : tõe,
esi : ee; paas : pae (< *pāsi : pāōen), samuti ka hiis : hiie
(hīs : hīje < *hīsi : hīōen), viis : viie, kuus : kuue
(kūs : kūwē), uus : uue, kõis : kõie (< *kōūsi : kōūōen),
täis : täie, põis : põie, reis : reie. Selleski rühmas on
nõrga astme δ -spirant tänapäeva keeles kadunud.

4. Eelmistest rühmadest erinevad need esmavälteli-
sed noomenid, kus tugeva astme d-le nõrgas astmes vastab
j. See nähtus, et δ on muutunud j-ks, esineb sõnades,
kus δ oli kas kahe a vahel, nagu sõnades sada : saja
(< *sata : saōan), sadama : (ei) saja, rada : raja, pada :
pajas, või siis juhtudel, kui δ järgnes varasemale o-le
ja teises silbis oli a, näit. koda : koja, sõda : sõjad
(< *soṭa : soōan). Erandlikult on j ka sõnas sadu : saju,
sest see on tuletis verbist sadama : sajaks (vrd. madu :
mao, nadu : nao).

5. δ -spirandi esinemus eesti murdeis on tundu-
valt erinev kirjakeele omast. Nii näiteks ei tunne lõuna-
eesti murded muutust $\delta > j$ sõnatüübis paja, sõja, vaid

selle asemel esineb σ -spirandi kadu, näit. paDa : pān 'pajas', saDa : sa jne. Pika vokaaliga või diftongiga sõnades, kus σ ees oli u või ü, on toimunud muutus $^*u\sigma$, $^*ü\sigma > vv$, näit. luD : luvva, kus : kuvve, lauD : lavva, liuD : liivva; täus : tävve, lõudmä : lõvva jt. Mulgi murdes ja selle naaberaladel esineb sõnades nagu kähēn 'käes' ehēn'ees', sehēn 'sees' σ asemel h, mis aga tõenäoliselt on mahan 'maas' tüübi eeskujul tekkinud. Idamurde nähtustest aga väärub tähelepanu laadivahelduse puudumine, sest siin esineb ka oodatavas nõrgas astmes d, näit. Kod maDuD, lāDa 'laua', sepan 'sõjas', vedes 'veeks', kōDeD 'kõied', riDān 'reas' jt.

6. Tüvelise astmevahelduse kõrval võib esineda sufiksilist astmevaheldust ka t : σ puhul, näit. viidi : viakse (< $^*vītihen$: viōäksen), toodi : tuua (< $^*tōtihen$: tōäksen), puid (< $^*puita$), kuid ka murdeline pujē (< puiden) jt.

7. Astmevahelduseta sõnades esineb sõltuvalt teise silbi lahtisusest või kinnisusest kas D või spirandi kadu. Nii esineb D näiteks sõnatüüpides, nagu kade (< $^*kateDa$), madal (< $^*matala$), odav (< $^*otava$), kodar (< $^*ketara$), sadam, vedelema jne. Teiselt poolt σ -spirandist saab lähutada sõnade puhul, nagu eemal (< $^*eēmpällä$), sees (< $^*siēssa$), eest (< $^*eēstä$), käised (< $^*käušet$), veised (< $^*veäušet$), ootama (< $^*oōttamahēn$), sõandama (vrd. süda), tüütama (vrd. tüdinema), määndama (vrd. mäda), puistama (vrd. puDISTama, pudenema), kaigas (vrd. Kod. kaDik), püüs (< püūs) jt.

Lõpuks olgu juhitud tähelepanu sellele, et murretes tarvitatakse sõnu nagu sepapada 'sepikoda', samuti rahapada, õige on siin loomulikult mitte -pada, vaid paja 'töökoda'. Segunemist esineb ka sõnade silmalaug, sm. silmalauta, hiiglane ja hiid, sm hiitolainen ja pöidla, sm peukalon ning peigmees, murdeti peidmees puhul. Võrreldagu ka sõnu raidkaju ja raiuma, selgroog ja sm. ruoto.

k : ʃ
=====

31. 1. Tugevas astmes on varasem k muutunud g-ks, nõrgas astmes on ʃ kadunud: viga : vea (* vika : viʃan), siga : see, nuga : noa, iga : ea, mägi : mäed (* mäki : mäʃet), jõgi : jõe, vägi : väe, regi : reed, lagi : laes, magu : maos, vagu : vaod, nägu : näost, kägu : käod, lugu : lood (< *luku : luʃut), sugu : soo; tõug : tõu (< *touko : touʃon), hoog : hood, loog : loo; lugema : loen (< *lukemahen : luʃen), tegema : teeme, nägemata : näete, sugeda : soen, pugema : poetakse jt.

2. Samuti kui eelmiste klusiilide nõrgad vasted, on ka ʃ-spirant kadunud juhtudel, kui ta järgnes pikale i-le ja u-le või i- ja u-ga lõppevale diftongile, näit. liig : liia (= liʃ : liʃja < *liika : liʃan), sig : siid, peig : peiu (= peʃ : peʃju), lõug : lõua (= leʃ : leʃwa), liuglema : liuelda (< *liukelemahen : liuʃeltak), oigama : oiata.

3. Erinevalt on nõrga astme vormid kujunenud sõnades seg, poeg, ja haug. Nimelt on ka neis sõnades ʃ-spirant kadunud, kuid spirandile eelnev diftongi järelkomponent on muutunud vastavalt kas j-ks või v-ks: aeʃ : aja (< *aika : aiʃan), poʃʃ : pojad (< *poika : poiʃat) ja haʃ : havi (< *hauki : hauʃin).

4. Astmevahelduseta sõnades, kus teine silp oli lahtine, on k muutunud g-ks: mage (< *makeʃa), mageda (< *makeʃan), sõge (vrd. sm. sokea), lage, sage; tugev (< *tukeʃa), sügav, igav; kauge (< *kaukeʃa), haige; magus (< *makuisa), pügalad jt.

Sõnades, kus teine silp oli alati kinnine, on ʃ-spirant kadunud, näit. hæstab (< *hæʃestapi), næitan (< *næʃüt-tin), laotama (< *laʃoittamahen), leotab (< *liʃoittapi), næotu (< *næʃottoin), koos (vrd. kogu), seas (vrd. segu), sokke, õlendama (< *oiʃentan), liialdan (vrd. liig).

laastama (vrd. lagastama), samuti sõnades nüüd (<^hnüüt) ja saarmas (vrd. vps sagarv).

32. Kokkuvõtteks võib märkida, et vokaalile järgnev silbialguline klusiil, mis esines teise silbi lahtisuse korral, on tänapäeva keeles nõrgenenud, seega $p > B$, $t > D$, $k > G$. Teise silbi kinnisuse puhul vastasid tugeva astme klusiilidele nõrgas astmes helilised spirandid, mis on arenenud järgmiselt: 1) $\beta > \underline{v}$, labikaalvokaali naabruses $\beta > \emptyset$; 2) $\delta > \emptyset$, kahe tagavokaali vahel, kui 1. silbis oli a ja 2. silbis kas a või o, $\delta > j$; 3) $\gamma > \emptyset$; eelneva diftongi järelkomponent muutunud konsonandiks sõnades aja, poja, havi.

b) Astmeüldistus

Tugev aste üldistunud

33. Jälgides vastavat tüüpi silbialgulise klusiiliga sõnu tänapäeva keeles võib aga märgata, et mitte alati ei esine vokaalide järel sellist reeglipärast klusiili vaheldust, vaid et on terve hulk sõnu, kus oodatavas nõrga astme vormis esineb sama klusiil mis tugevaski. Sel puhul kõneldatakse astmeüldistusest. Astmeüldistuslikes sõnades puudub seega astmevsheldus. Hulk astmeüldistuslike sõnu on hili-semad laenud (krabi, plagu, kraad, puud), kuid astmeüldistus esineb küllaltki rohkesti ka meie oma vanemas sõnavaras. Seejuures on tähelepanev, et astmeüldistuslike vorme on murdeis, eriti Lõuna-Eestis ja saartel tunduvalt vähem kui kirjakeeles.

Alamal on toodud rida näiteid sõnadest ja sõnatüüpidest, milledes esineb astmeüldistus. Paralleelselt on esitatud ka mõningaid näiteid murdeis, kus erinevalt kirja-keelest esineb reeglipärast astmevsheldust.

34. Tugevale astmele omane B on üldistunud näiteks sõnades: nabal (naBäl, *naBalla), rabas (raBas, *raBassa), sabas, tabad, abiks, häbis, käbid, vibud, tibud, nibud, lõbud; tabatud (taBattuD, *taBattu), lubati (luBatti, *luBattihen), rebin (*reβin), sobitada (vrd. sm. sovittaa); me-sõnad: habe (*haβen), om. habeme (<*hapemen), kübe, kube (vrd. sm. kuwe) jt.

Eesti murrete t on siiski tuntud ka vormid, nagu sabä: savä, naBä: navä, raBä: ravä, oBune: öste (vrd. ka Horn Hobbone, pl. gen. Houste, Sawwaga Täht), häBü: hää 'häbi' jt.

Kirjakeeleski on olnud kõikuvusi mõnede sõnade tarvitamisel, näit. varemalt lubati tarvitada kibu, om. keo e. kibu, kubu, om. koo e. kubu, nüüd on omastav kibu ja ja koo, seega esimene sõna astmeüldistuslik, teine laadi-vahelduslik.

35. Tugeva astme üldistus D puhul esineb näiteks sõnades, nagu mädast (vrd. määndama), mudas, udus, odaga, jadad, hädas, pudis, koduks, redus, mõdu, tädil, kudil, taudi, me-sõnades: säde (*säden), om. sädeme (<*sätemen), süda, side jt.

Murdeti on neiski sõnades ka reegliparast vaheldust, näit. S Khk mäDä: mäle 'mädala', Mus muDä: muja, kala kiäD 'kidad, lõpused', ia põlt 'ida poolt', V Rõu muDä: muä, Vas süä 'süda', oDä: oä, Räp mäGa 'mädaga' jt.

Kõikuvusi on ka kirjakeeles: pidu, om. peo e. pidu, idu, om. eo e. idu.

Tähelepanu tuleb juhtida ka järgmistele astmevahelduslikele vormidele: 1) da-inf. kēDa, sāDa, võiDa. Cotaksime siin samuti kui sõnades vile, juua, süüa (<*viõäk, jõõäk, sõõäk) vorme kiia, saia, võia, mis on tuntud murreis ja on esinenud varemalt kirjakeeleski. Tänapäeva kirjakeeles on aga neis üldistunud da-line infinitiivi tunnus.

2) Eitava kõne olevikus esinevad vormid ei saada, ei jooda, ei viida, ei tooda jne., kuigi murdeis (näit. tartu murdes) tarvitatakse reeglipäraseid vorme ei saija, ei juuva, ei viija (< *sā^hak, jō^hak jt.). Siin on kujunenud kahekordse tunnusega vormid lähtekohaks (/ei/ sā^hak pro /ei/ sā^hak).

3) Samuti kui da-infinitivis on kahesuguseid vorme ka kse-olevikus, nimelt reeglipäraseid juuakse (< *jō^haksen) viiakse jt. ja ootusvastase -da-tunnusega vorme saadakse, keedakse, võidakse.

4) δ-spirandi kadumist võiks oodata ka ühesilbiliste pika vokaaliga lõppevate sõnade mitmuse omastavas, kuid kirjakeeles on siingi teiste tüüpide eeskujul mitmuse tunnus - De , näit. maade, puude, luude jne. Murdeis, eriti lõuna-eesti omades, on siin ka ootuspäraseid vorme, nagu maija, puija, luija.

36. Tugeva astme g on üldistunud sõnades, nagu vagad (vaGaD, varasem vorm peaks olema *vajat), higis, pigis, nagad, sägale, piigad, ige (vrd. sm. ien < *i^hen); magatakse (maGattakse, varasem ma^hattaksen), jagan (vrd. sm. jaen), segati, koguda (vrd. sm. koota), sigitada (vrd. sm. siittää) jne.

Murdeis esineb siiski ka selles rühmas reeglipärasest astmevaheldust enam, näit. eL yaGa : vâ, naGa : nâ, om jaet 'on jagatud', mättas 'magatakse', samuti ma tei, nâi (< *te^hin, nâ^hin) jt.

Kirjakeeles on olnud kõikuvusi sõnades tigu, om. teo (varemalt ka om. tigu) ja laguma, olev. lagun (varemalt: laen).

37. Astmevaheldust või selle puudumist on tänapäeva kirjakeel rækendanud keele rikastamiseks. Nii on algupäraselt ühest sõnast saanud kaks, näit. pügama, olevik pæan (lõikan, näit. juukseid, lambavilla) ja pügama, olevik pügen 'tüssan, petan', samuti laadima: laen (püssi) ja laadin (vagunit).

Nõrk aste üldistunud

38. Esineb aga ka vastupidiseid astmeüldistusi, kus nõrga astme vormid on üldistunud sinna, kus ootaks tugevat astet.

1. Siia kuuluvad oleviku 3. pöörde vormid kahesilbilise tüvega verbidest (lugema, tüvi luke-, sõudma, tüvi souta-), kus 1. ja 2. pöörde lõpp sulges teise silbi ja seetõttu tekkis nõrk aste (lu^hgen, sou^han > lo^hen, se^h w^han), kolmandas pöördes esinev oleviku tunnus aga ei sulgenud silpi ja seetõttu siin peaks olema tugev aste (*luke^hsi > lu^hgè, *souta^hsi > se^hu^hDa). Tänapäeva eesti kirjakeeles esineb ometi ainsuse 3. pöördes nõrk aste: (ta) loeb, seob, näeb, teeb, poeb; hoiab, sõuab jne. Murdeti, näit. kirde-eesti rannikumurdes ja Lõuna-Eestis tuntakse ka ootuspäraseid vorme: Hlj ta pi^htà 'peab', vai ve^htà 'veab', lu^hkè 'loeb', oi^hDa 'hoiab'; Vas lu^hgè, Urv te^hgè 'teeb', je^hu^hD 'jõuab', Se se^hu^hD 'sõuab' jt. Meenutatagu, et ka soome keeles on ains. 3. pööre tugevas astmes: (hän) lukee, vetää, soutaa jt.

2. Samuti esineb nõrk aste ka mitmuse 3. pöördes: (nad) teevad, loevad, kaovad, peavad, seavad, hoiavad, nõuavad, sõuavad jne.

Vanem kirjakeel tarvitas tugevaastmelisi ootuspäraseid vorme, näit. St. te^hgewat, hoidwat; Müll. piddawat, haudwat jne. Alles möödunud sajandi teisel poolel hakati nõudma, et oleviku mitmuse 3. pööre peaks lihtsuse pärast olema samas astmes kui on 1. ja 2. pööre (vrd. EKMS-1 otsus 1872.a.). Murdeis esineb ootuspärane tugev aste tänini nii saartel ja läänemurde alal kui Lõuna-Eestis, eriti võru murdes, näit. Mus te^hgàD 'teevad' Jhm nä^hgàD, Mär li^hguvad, vä^hdavad, Kse pu^hi^hDvaD, Aud oi^hDvaD; Se te^hgevè^h, se^hu^hDva^h jt.

Praeguse kirjakeele 3.pöörde nõrk aste on tekkinud

1. ja 2. pöörde analoogial.

3. Murdeis esineb nõrga astme üldistusi ka noomenite vormides, näiteks haug asemel avⁱ, haab asemel ävⁱ, tiib asemel tivⁱ, koib asemel koivⁱ jt.

c) Geminatsioonid

39. Geminatsiooniks ehk kahenduseks nimetatakse teatavasti nähtust, kus üksikkonsonant on muutunud geminaadiks, on kahendunud, näit. p muutunud pp-ks, t muutunud tt-ks jne. Kui üksikkonsonant saab kuuluda ühte silpi, siis geminaadile on tunnuslik, et see jaguneb kahe silbi vahel. Olgu märgitud alamal juhtumid, kus varasem üksikkonsonant ei ole nõrgenenud, vaid on vastupidiselt pikenenud ja muutunud geminaadiks.

1. p > pp

Klusiil p on gemineerunud ainsuse sisseütlevas, näit. raba, ill. rappa (< *rapahen), appi (< *apihen), tuppa (= tuppa), tõppe, sappa.

2. t > tt

Klusiil t on gemineerunud 1) ainsuse sisseütlevas, näit. patta (< *patahen), sõtta, ritta, kotta, lattu, rettu (sõnast redu), mutta (sõnast muda), hätta, ette (sõnast esi), vette, kätte; 2) sõnas kottu (< *kotoša) 'kodunt'.

3. k > kk

K geminatsioon esineb:

1) ainsuse sisseütlevas: jõkke (= jekke < *jokehen), lakke, rekke, pakku (sõnast pagu), näkku, kokku, sekka;

2) sõnas takkä (< *takeša) 'tagant';

3) sõnades rukkid (< *rukihet, vrd, sm rukiit), ikked (< *ikehet, sm ikeet), äkked (< *äkehet, sm äkeet), okkad (vrd. sm okaat, ka e oga), tõkke (sm tokeen).

Kõikidel nendel puhkudel on geminatsioon tekkinud seetõttu, et teise ja kolmanda silbi piirilt h (või õ)

kadus, mistõttu tekkis pikk vokaal, mille lühenemisel asepidendusena üksikkonsonant gemineerua. Seda arenemiskäiku võiks märkida: *kokohən > kokohon > kokōn > kōkku. Teiselt poolt on arvatud, et arenemiskäik oleks võinud toimuda ka nii: *kokohən > kokohon > kokhon > kōkku, kus sisekao tõttu oleks tekkinud kh, mis assimileerudes andis praeguse geminaadi. Raskus on siin aga selles, et sisekadu ei toimunud lühikese esimese silbi puhul.¹

Et sõnad ike, okas, rukis, tõke ja äke ei ole algupäraselt geminaadilised, vaid et neis on algupäraselt olnud üksikklausil, mis nõrga astme vormides vaheldus spirandiga, seda näitab nende sõnade esinemine vanemas kirja-keeles, murdes ja sugulaskeeltes. Võrreldagu selleks järgmisi näiteid:

ike, Horn. Bes: Ikke, sm ies (< *iyēs): ikeen (< *ikehən)

okas, vrd. oga, sm oas (< *oγas): okaan;

rukis, St. ruis (< *ruyis): ruckist, sm ruis: rukiin;

vrd. ka eL rūgā:rōā;

tõke, Trn toēs, sm toe : tokeen;

äke, St. ehs (= äes < *äγēs), vrd. äestama, sm äes : äkeen.

On ilmne, et geminaatklusil nende sõnade nõrga astme vormides on hiline, tekkinud algupärase geminaatklusilidega sõnade, nagu rikka : rikas, mätta : mätas analoogial.

40. Murdeti esineb eesti keeles geminatsioonijuhtumeid palju rohkem. Eriti rohkesti on neid võru ja tartu murdes. Siingi on üldiselt gemineerumist põhjustanud spirandi kedu teise ja kolmanda silbi vahelt ja sellele järgnenud kontraktsioon, näiteks sõnatüübia kattai (< *kataγa) 'kadakas', pettki 'pedajae, mänd';

eša-adjektiivides: kippè (< *kipešä), sekkè 'sõge, pime' jne.

1 Vrd. L. Kettunen, Suomen lähisukukieltenkonteemaisset piirteet, Helsinki 1960, lk.90-91.

Kaasrõhulise silbi vokaali järel

41. Kaasrõhulise silbi vokaali järel on üldiselt samasugune esinemus. Kui neljas silp oli lahtine, siis on kaasrõhulise silbi vokaalile järgnev tugev klusiil nõrge nenu, seega p, t, k on muutunud B, D, G-ks, kui aga neljas silp oli kinnine, siis esinesid vastavate spirantide nõrgad vasted.

p > B

Klusiil p esines oleviku tunnusena ainsause 3. pöörde lõpul, näit. kirjutab (< *kirjoittapi), paraneb, kakleb (< *katkelepi), lookleb jt. Ootuspäraselt võiks B esineda ka kolmesilbilise tüvega verbide oleviku kesksõnas) (karastapsa), kuid siin on teiste käänete eeskujul tulnud tarvitusele astmetüldistuslik -v (karastav).

β > v

Reeglipäraselt on neljanda kinnise silbi puhul β muutunud v-ks. See nähtus esineb 1) oleviku tunnusena mitmuse 3. pöördes, näit. põletavad (< *polēttäβät), lobisevad, lendlevad (< *lenteleβät), hooplevad; 2) oleviku tunnusena oleviku kesksõna vormides, näit. parandava (< *parantaβen), kohutavaks, võitlevas (< *voittēleβassa), vihtleva.

t > D

42. Klusiil t esines rõhulise silbi järel osastava lõpus -ta (*māta ja *matalata). Kaasrõhulise silbi järel on mitmuse osastavas t muutunud reeglipäraselt D-ks, näit. rebaseid (< *repsitā), sulaseid (< *sulhasita), teravaid (< *terawitā), suuremaid (< *surempita), samuti ka hambaid (< *hampahita), õigeid (< *oikeđita), kangaid, raskeid jne.

Samasugust esinemust ootaksime ka ainsuse osastavas, kuid tänapäeva eesti kirjakeeles esineb siin D asemel t, näit. valusat, tugevat, kibedat, paremat, samuti valget, rasket, haiget jt. Ootuspärast D-lõppu ainsuses kohtame kaasrõhulise silbi järel põhja-eesti murdeis (pimeDaD < *pimeḑatā, ilusaD < *iloisata, selgeD < *selkeḑitā), aga samuti ka vanemas kirjakeeles (eriti XVII sajandi lõpul, näit. Hornungil: Jummalad, kindlad, kangrud, walwajad). XVIII sajandil hakati kirjakeeles tarvitama t-lõppu, sest see võimaldab eristada ainsuse osastavat mitmuse nimetavast. Eeskujuks olid sel puhul sõnad, kus t-line osastav oli ootuspärane, näit. paiset (< *paiseḑta), hoonet (< *honghta), tervet (< *tervehtā) jt.

Kui aga kaasrõhulisele silbile järgnev neljas silp oli kinnine, siis ootaksime siin ḑ kadumist. Tegelikult aga eesti kirjakeeles ḑ-spirant ei ole kadunud, vaid neil kordadel kohtame klusiili.

See nähtus esineb kolmesilbilise tüvega verbide da- ja des-infinitiivis, näit. parandada (ootaksime paranda < *parantaḑak), lõpetada, kannatada, jahvatada, valetada, hukkuda, selgida, julgeda, samuti kirjutades (< *kirjoitḑassa), jalutades, karistades, armastades jt. Mitmetes eesti murretes (saarte, mulgi, võru) on aga ootuspärased lühemad infinitiivvormid tavalised, näit. S irmitta, varastes, M siientte, kumartten, v paranda', kiroittḑh. Praegune kirjakeelne esinemus on tõenäoliselt tingitud da-, des-tunnuse üldistumisest, kusjuures lähtekohaka võisid olla kaheasilbiliste esmavärtlaliste verbide vormid pidada, valada, ajades, ronides.¹

Samasuguse tunnuse üldistumisega on tegemist ka kolmesilbilise tüvega noomenite de-mitmuse vormides, kus tänapäeva kirjakeeles esineb mitmuse tunnus -tte, näit.

1 Vrd. L. Kettunen. Eesti kielen äännehistoria. Helsinki 1929, lk. 67.

madalate (< *matalaʃen), vägevatel, raamatutes, pimedate, vasikatel, kõrgete, rasketest jt. Eeskujuks te-tunnuselis-tele mitmusevormidele on olnud konsonanttüvelised sõnad, kus algupärane mitmuse tunnus -ʃen liitus tüve konsonandile, nagu näiteks tüüpides paistete (< *paistekten), hoonete (< *hoonehten), neitsite.

k > g

43. Kaasrõhulise silbi vokaali järel esineb k käs-kiva kõneviisi vormides, kus see reeglipäraselt on muutunud g-ks, näit. parandagu (< *parantakohen), kasvatage (< *kasvatakahen), hoolitsegu, valgustage, lahutage jt.

Kui neljas silp oli kinnine, siis ootaksime ʃ-spiraandi kadumist. Tegelikult esineb see ainult ki-liites, mis algupäraselt lõppes konsonandiga (-ʃik või -ʃin). Tegelikult on aga ki-liide kõikidele sõnavormidele liitudes säilitanud oma klusiili, näit. jalgagi (< *jalkaʃaiki), poissigi, peretki (< *perentaʃaiki), kusjuures eeskujuks said olla vormid, nagu kirjutangi (< *kirjoiʃtanki), kuningaski (< *kuniʃkaski) jt.

Rõhulise silbi nasaali järel

44. Pearõhulise silbi nasaali järel oli sel korral, kui teine silp oli algselt lahtine, tugev klusiil p, t, k. Kui aga teine silp oli kinnine, siis asendas klusiili selle nõrk vaste. Et varaseimates allikates oletatavates nõrga astme vormides esineb b, d või g, näit. Lembitus, Andikevaerae, siis on arvatud, et nasaali järel nõrga astme vormides ei esinenud β , δ , γ , vaid heliline b, d, g. Et aga klusiilide oletatavad nõrgad vasted ikkagi tinglikud häälikud on, mille täielikku häälikulist iseloomu tänapäeval on raske täpselt kindlaks teha, siis on käsitluse hõlbustamiseks käesolevas oletatud ka nasaali järel samasuguseid helilisi spirante, kui neid oletatakse

teiste heliliste häälikute järel, seega siis vaheldust
mp : mβ; nt : nδ ja ɲk : ɲʃ.

1. mp : mβ

45. Bilabiaalse nasaali järel on tugevas astmes p muutunud p-ks, nõrgas astmes on aga klusiili nõrk vaste assimileerunud nasaaliga, seega siis mp > mβ, ja mβ > mm, näit. kumb (< *kumpi) : kumma (< *kumpan), hambad (hambad < *hambahgt) : hammas (hammas < *hambas), lambal; lammast, sambaks : sammasteks, vembla : vemmal, tõmban (temben < *tempan) : tõmmata (tematta < *temattak).

2. nt : nδ.

46. Samasugune on klusiili ja selle nõrga vaste vaheldus ka dentaalse nasaali järel. Siingi on tugevas astmes varasem nt muutunud nd-ks, nõrgas astmes on toimunud assimilatsioon nδ > nn, näit. rinda (rinda < *rintada) : rinna (rinna < *rintan), rand : ranne, mänd : männid, lindu : linnud, kindad (kindad < *kintahgt) : kinnas (kinnas < *kinnas), ranne (< *randan) : randme (< *rantemen), kandma (kandma < *kantamahen) : kannan (kannan < *kandan), künda : künneme, lendab : lennata (< *lentada : lentata).

Kui aga sõna esimeses silbis oli pikk vokaal, siis nõrga astme vormides on assimilatsiooni tõttu tekkinud geminaat -n lühenenud, seega siis nδ > nn > n, näit. käanda : käänen (< *käntada : käntada), käanded : kääne. Keeleajalooliselt kuuluvad siia ka sõnad koonla (varasemas kirjakeeles koondla, vrd. sm. kuontalo) : koonal (< *koonal) ja peenra (varem peendra) : peenar.

Leadvahelduslike sõnade hulka ei kuulunud algselt sõna vanduma : vannun (vrd. sm. vannomaen),

3. ɲk

47. Palataalse nasaali järel ootaksime samasugust

vaheldust, nagu ses esineb mp ja nt puhul. Tugevas astmes ongi siin esinemus samaaegune, sest varasem ŋk > ŋG, näit. vang (vaŋG < *vaŋki). Nõrgas astmes aga ei esine kirjakeeles klusiili assimilatsioon eelneva nasaaliga, vaid klusiil on üldistununa säilinud, näit. vangid (vaŋGiD, mitte vaŋgiD). Seega palataslee nasaali järel puudub laadivaheldus, esineb sinult vältelaheldus, näit. kangad : kangas (kaŋGad : kaŋGäs), lõnga : lõngad (lõŋGa : leŋGad), õng : õnged, king : kinga, hingan : hingata, mängima : mängime.

Kulgi kirjakeeles laadivaheldus selles ühendis puudub, tuntakse seda murretes. Nii esineb näit. eR Jõe laŋG : laŋGad, Lüg laŋG : laŋGe, Vai tugGima : tugGin, S Mus kiŋG : kiŋGad, Phl lõŋG : lõŋGa. Et ka soome keeles esineb vaheldus ŋk : ŋŋ, siis on võimalik oletada ŋk puhul samasugust vaheldust kui mp ja nt korral. Ometi sunnib assimilatsioon puudumine ja g esinemine nõrga astme vormides enamikus läänemeresoome keeltes arvama, et klusiil palataalse nasaali järel ei ole algupäraselt üldse nasaaliga assimileerunud ja et kirde-eesi rannikumurdes ja saartel esinev laadivaheldus on hilisem nähtus.

48. Astmevahelduseta sõnades oleneb klusiili esinemine või selle assimileerumine eelmise nasaaliga üldise esinemuse kohaselt teise silbi lahtisusest või kinnisusest.

Vahelduseta klusiil esineb näiteks sõnades lämbe (lämBe < *lämpeŋä), lembe, rambe, umbne, imbuma, lämbuma; kindel, kange, vänge, sünge, langema, assimilatsioon aga juhtudel, nagu lämmatab (< *lämpittäpi), immitseb, ummistama; annetus, sunnik, sünnitama, rännak, künnis jt.

Reeglipäraselt esineb klusiil nasaali järel ka niisugustes osastava vormides, nagu und (< *unta), lund, mõnd (< *monta), või umbisikulise tegumoe vormides pandi (< *pantiŋn), mind.

Samuti reeglipärased on ka assimileerunud klusiiliga vormid minna (< *menŋäk), pannakse (< *panŋakeŋn).

49. Kaasrõhulise silbi nasaali järel esineb klusiil ja selle nõrk vaste ainult kolmesilbilise tüvega adjektiivide komparatiivvormides. Nii nagu pearõhulise silbi järel (vrd. kumb : kumme < *kumpi : kumþan) võis algselt esineda ka kaasrõhulise silbi järel vaheldus mp : mþ, näit. tukevampi : tukevamþan, mis tänapäeva keeles võiks anda vormid tugevamb : tugevamma.

Seesugune vaheldus esinebki kirde-eesti rannikumurdes, näit. Vai ilusamb : ilusammaD, Jõh kipeDamb : kipeDammast, VNg külusamb : külusamma jt. Tänapäeva kirjakeeles on aga arenemine läinud kaugemale ja assimilatsioonitõttu tekkinud mm on lühenenud, nii et kujunes vaheldus valusamb : valusama. Hiljem nõrga astme vormides esinev m-tunnus üldistus ka tugeva astme vormidesse ja tõrjus kõrvale varasema tunnuse mþ. Seetõttu kaasrõhulise silbi järel kadus varasem vaheldus ja komparatiivi üldiseks tunnuseks kujunes -m, omast. -ma: toredam - toredama, punasem - punasema, madalam - madalamad, samuti raskem - raskema (<*raskþampi : raskþamþan), selgem - selgema, kindlam - kindlama jt.

Rõhulise silbi liikvida järel

50. Pearõhulise silbi liikvida järel on teise lahtise silbi algul olev klusiil nõrgenenud (p, t, k > B, D, G), teise kinnise silbi puhul on liikvidale järgnev klusiili nõrk vaste β , δ , γ kas muutunud V-ks või j-ks, assimileerunud eelmise liikvidaga või kadunud.

1. lp : lþ, rp : rþ

Tugevas astmes on p nõrgenenud, seega on ühendid lp ja rp muutunud lb-ks ja rb-ks, nõrgas astmes on ühendid lþ ja rþ arenenud lv-ks ja rv-ks, seega on siin β muutunud

v-ks, näit.:

a) *lp : lβ > lB : lv: halb : halva (<*halpa : halpaan), talb : talvaga, kõlbama : kõlvata (<*kəlpamahən : kəlpəttak).

b) rp : rβ > rB : rv: kurb : kurva (<*kurpa : kurpaan), kõrb : kõrvi, varbed : varvas (<*varpahət : varpəe), turbaid : turvast, tarbe : tarve, varb : varva.

2. lt : lδ, rt : rδ

51. Tugevas astmes on liikvida järel klusiil nõrgenenud, seega lt ja rt on muutunud lD-ks ja rD-ks, nõrgas astmes on aga toimunud δ assimilatsioon eelneva liikvidaga, näit.:

a) lt : lδ > lD : ll: sild : silla (<*silta : sildəan), vəld : vəllad, tõlda : tõllas, kuld : kulla, təld : təlla, muld : mulla, süld : sülla; kaldad : kallas (<*kəltəhət : kəldəs), koldes : kolle (<*kəltəressə : kəldək), məldama : məllata (<*məltəmahən : məldəttak), muldama : mullata, pilduda : pillun.

b) rt : rδ > rD : rr: mörd : mõrra (mərta : mərđəan), kord : korras, kərd : karra; vərdəd : vərras (<*vərtəhət : vərdəs), pardal : pərras, purdəd : purre; murda : murrən (<*murtəđək : murđəan).

Samasugune vaheldus esineb ka sõnades, kus varasem -ti on muutunud -si-ks, s. o. kus varasemat t-d esindab praegu -e, näit, õrs : õrre (<*ors : orđən, veelgi varem *orti : orđən), kõrs : kõrre, vars : varre.

Juhul, kui varasem lδ või rδ esines pika vokaali järel, on assimilatsiooni tõttu tekkinud ll või rr lühenenud: lδ > ll > l, rδ > rr > r, näit. keeld : keelu (<*kəlto : kəlđəon), pöörde : pööre (<*pörteřen : pörđək), uurded : uure, keerd : keeru, söörd : sööru.

Algupäraselt ei kuulunud laadivahelduslike sõnade hulka sõna təld : təlla, mis eL-e esineb kujul təll (vrd. ka sm təlla).

lk : ly , rk : rj

52. Tugeva astme vormides on klusiil reeglipäraselt lühenenud, lk, rk on muutunud lg-ks, rg-ks. Nõrga astme esinemus sõltub aga sõna vokalismist. Nimelt on tagavokaalseis sõnades ɣ kadunud, eesvokaalseis sõnades aga muutunud j-ks.

1) Tagavokaali järel a) *lk : ly > lg : l: jalg : jala (< *jalka : jalyan), sõlge : sõled, võlg : võlad, õlgi : õled, õlg : õla, sulg : suled, halg : halud, algan : alata (< *alkaŋan : alyattak), põlgan : põlata;

b) *rk : rj > rg : r: arg : ara (< *arka : arjan), kurg : kure, orgu : orus, turg : turul, sõrg : sõrad; vargad : varas (< *varkahet : varvas); kargab : karates (< *karkaŋapi : karŋattessa).

2) Eesvokaali järel a) *lk : ly > lg : lj: jalg : jälje, (< *jälki : jäljan), nälg : nälja, selga : seljast, telge : teljed, külg : külje, sülg : sülje; pelgama : peljata (< *pelkäŋämähən : peļŋättäk), sülgama : süljata, hülgama : hüljata;

b) *rk : rj > rg : rj: härj : härjad (< *härkä : härjan), märj : märja, pärj : pärjad, kärj : kärje, särj : särjed, järj : järje; ürjama : ürjata.

Sellest üldiselt reeglipärasest esinemusest näib olevat ainukeseks erandiks sõna sälg : sälu, mis aga murdeti esineb ka salg kujul. Pealegi on see ainuke u (< o)-tüveline sõna sellest rühmast.

3) Kui eesvokaalseis sõnas ɣ-spirandist kujunenud j-le järgnes i, siis on i ees olev j kadunud. Seega neil kordadel on toimunud areng: *lɣi > lji > li, näit. nülgi : nülin (< *nülkimähən : nüljin), ka küliti (< *küljittäin) sülitama (vrd. sülg), seliti (vrd. selg), jälitama, jälil (< *jäljillä, vrd. jälg), samuti rɣi > rji > ri: järg : järi 'pingike' (< *järki : järjin), härj 'härjavärss', üritama (vrd. ürjama). Siia võiks kuuluda ka sõna seelik, mille

päritolu on seotud sõnaga selg.

53. Astmevahelduseta sõnades võib esineda liikvida järel klusiil vastavalt tugeva astme esinemusele, näit. nilbe (<*nilpeðä), ülbe, kõlbmatu; kirbe, kõrbema, närbuma; helde, kalduma, murduma; selge, valguma, karge, sirguma, kergesti, või klusiili nõrga vaste kadumine, assimileerumine või muutumine v-ks või j-ks, näit. halvasti, kõlvatu, kõrvetama; vallatu, sillutama, korraldama, varrukas; jälutama, sulima, põlastus, jäljetult, jälitama, varastama, nõretama jt.

Erandlikult on kujunenud sellised sõnad, nagu seelik (<*selriikko, vrd. seliti) ja küllakil, küllakile (vrd. küliti). Viimase sõna puhul on l_j asemel ll murrete mõjul.

Morfoloogilistest vormidest esineb reeglipäraselt liikvida järel klusiil näiteks ainsuse osastavas sõnades tuld (<*tultä), merd, verd, verbi umbisikulise tegumoe minevikus sõnades tuldi (<*tultihēn), oldi; surdi, samuti vormides tuldagu, tuldud, oldavat, oldaks, surdavat jt., nõrgale astmele vastav esinemus aga da- ja des-infinitivis ja ksee-olevikus, näit. olla, surra, tulles, olles, surrakse.

54. Eelmisest reeglipärasest esinemusest kalduvad aga kõrvale mõned morfoloogilised vormid, nimelt osastav ja alaltütlev. Sel korral, kui algselt teine silp oli lahtine, ootaksime heliliste konsonantide, seega nii na-saalide kui ka liikvidate järel varasema nt, lt, rt muutumist tänapäeva keeles nd-ks, ld-ks ja rd-ks (vrd. und <*unts, merd <*mertä). Tegelikult aga esineb esimese silbi pika vokaali järel kirjakeele osastavas neil kordadel tugev -t, näit. seent, joont, keelt, meelt, äärt, noort. Selle t (sēnt, kēlt, nōrt) tekkimist võiks seletada teiste tüüpide analoogiaga, nii nagu seda võis teha ka mada-lat, rasket taoliste sõnade puhul (vrd. p. 42). Ilmselt on eeskujuks olnud ka sõnad, mille tüves oli juba t ja kus osastavas selle tõttu esines geminaat, näit. sõnades vars, õrs, kõrs, pars, tõrs (osast. vart, kert, tert <

vartta, kortta, tortta), samuti laas, lääs, kaas (osast. länt, länt, känt (< *lantta, länttä, kannta). Samasugune -t on oodatava -D asemel ainsuse osastavas ka rõhuta silbi n, l, r-i järel, näit. tütart, akent, südant, küünalt, kannelt (< *kanõglta). Siingi võivad lisaks eelmistele eeskujuks olla ka kastet (< *kastekta) ja hammast (< *hampasta) tüüpi sõnad.

Olgu siiski lisatud, et ootuspärased D-lõpulised osastava vormid esinevad eesti murdeis küllaltki rohkesti eriti kirde-eesti rannikumurde (kielD, suonD, sürD, kanneld) ja lõuna-eesti murrete alalt (Hel tuld, ahund, Puh jünd, küinäld, Rõu sēmenD, stüänd). Kirjakeeles on D-line osastav säilinud ainult liitsõnas esinevas -kümmend-sõnas (kolmkümmend jt.).

Mõnevõrra raskem on seletada t esinemist ablatiivis, kus see kirjakeeles samuti esineb kui partitiivis, näit. teelt (< *tältä), soolt, emalt (< *emältä), noorelt. Eeskujuks siin võisid olla ühelt poolt eespool märgitud osastavad, teiselt poolt ehk ka paralleelselt esinev kohakääne seestütlev. Murretes on selleski käändes tuntud ka reeglipärased lD-lõpulised vormid, näit. eR vüöld, mereld, nuoreld, Puh emäld, mäld, Krl aūsald, Trv tuld.

Et mainitud erandlikes vormides raske on kujutleda häälikuseaduslikku arenemist, seda ei kinnita mitte ainult murrete kahesugune esinemus, vaid ka see, et teistel korradel peale osastava ja alaleütleva esinevad ootuspärased vormid, näiteks keerd (< *kërto), emand (< *emäntä), põrand jt.

55. Kaasrõhulise silbi liikvida järel praeguses kirjakeeles vaheldust ei ole, kuid veel hiljuti esines sufiksiline vaheldus elems-verbides, näit. käsiteldi (< *käsiteltihen), kuid käsitellakse (< *käsitelðaksen). Praegu on seesugune vaheldus tuntud rahvalaulukeeles ja võru murdes, näit. Se nāraskella?, Har hāBenDella?, Rāp mettis-kella’ jt.

Rõhulise silbi spirandi s ja h järel

56. Spirantide s ja h järel tulevad arvesse ühendid st, ht, sk ja hk. Laadivaheldus esineb neist ainult kolmes viimases. Ühendid sp ja hp ei ole eesti keelele omased. Neist sp esineb ainult üksikuis astmevahelduseta laensõnades, näit. haspel, haspeldama, raspel, raspeldama, vispel, vispeldama, hp aga ei esine üldse.

st

57. Häälkuühend st esineb nii eesti kui teistes läänemeresoome keeltes küll rohkesti, kuid ei ole laadivahelduslik. Eesti keeles pearõhulisele silbile järgnev st on hilises vältevahelduses, näit. must: mustad (mušt : muštā) (< *musta : mustat), rist : risti, kest : kesta, juust : juustu (jūst : jūstū), kastes: kastet (kaštes : kaštet < *kaste : kastet), paistel: paiste (paštel : pašte); istuma : istun (< *istumahaen : istun), astuda : astume, kastma : kastan, pista : pistan (< pistā : pistan).

st-ühend esineb ka mitmesugustes morfoloogilistes vormides, näit,ainsuse osastavas: meest (< *mēstā), seestütlevas: maast (< *māsta), luust, peast, da-tegevusnimes: pesta (< *pestāk).

Samuti kui rõhulise silbi järel on st-ühend säilinud ka järgsilpides, näit. varastama, punastama, armastus, seevastus; osast. punast, alust, seestütl. metsast, pimedast jne.

st on säilinud ka eesti murretes, välja arvatud Koda-vere murrak, kus st on muutunud samuti kui vädja keeles ss-iks: muš : muššā, išsu ja ešsu 'istuda ja astuda'.

58. Teise lahtise silbi puhul on läänemeresoome ht ka tänapäeva keeles püsinud. Teise kinnise silbi puhul on aga š-spirant kadunud. Nii on siis algne ht : hš andnud praeguse vahelduse ht : h, näit. leht : lehe (<*lehti : lehōen), täht : tähed, luht : luha, viht : vihad, laht : lahe, pihta : piha, siht : sihi; ahtra : aher (<*ahteran : ahōer), vahtra : vaher, ehted : ehe; tahtma : tahan (<*tahtmahen : tahōan), vahtida : vehin, mahtuma : mahun jt., samuti ka sõnades vaht : vahu, kōht : kōhu, koht : kohad, lähe : lähte, ehtma : ahan, uhtma : uhan jt.

Samasugune on esinemus ka astmevahelduseta sõnades, näit. ht esineb sõnades jahtub (<*jahtušupi), lahti, tihti, ōhtu, h aga sõnades kaheksa (<*kahōeksan), ühiksa, ahastan (<*ahōastan), ohakas jt.

Kirjakeele ja põhja-eesti murrete ht-listele sõnadele vastab lõuna-eesti murretes ühelt poolt ht, näit. leht, täht, tahtma, teiselt poolt aga tt: kəttu : kəttū 'kōhtu : kōhu', vat 'vaht', lätte : lätte, aita : aitat 'ahta : ahad' jt. Nagu selgub, on need ht-lised sõnad kaht algupära. Sõnad, milles nii põhja- kui lõuna-eesti murretes on ht, lähtuvad veelgi varasematest št-listest tüvedest (vrd. e täht, mrd täšte), kuid sõnades, milles põhja-eesti murdeis on ht, lõuna-eesti murdeis aga tt, on varem olnud kt. See varasem kt on Põhja-Eestis arenenud ht-ks, Lõuna-Eestis aga tt-ks. Et lõuna-eesti tt varasemast kt-st on kujunenud, see selgub, kui vaadelda sõnu, kus sõnatüve k-le on liitunud mingi t-line morfeem, mistõttu on põhja-eesti murdeis tüve k muutunud t ees h-ks, näiteks tegema (<*tekemāhen), nägema (<*nākemāhen), kuid tehti, nähti, lõuna-eesti murdeis aga tetti, nätti (<*tektihen, nāktihen), samuti üks, üht, ühe (<*ühōen), kaks, kaht, kahe, kuid Lõuna-Eestis osast. ütte, kätte, omast. ütte, kätte (<*ükten, kakten).

sk : sʃ

59. Laedivahelduslik on ka sk ühend, mis teise lahtise silbi puhul on ka tänapäeva keeles säilinud, teise kinnise silbi puhul on aga ʃ tänapäeval kadunud, seega *sk : sʃ > sk : s, näit. vask : vase (<*vaski : vasʃən), lesk : lesed, käsk : käsu, kask : kase, pösk : pösed, laisk : laisa, luisk : luisu, liisk : liisuga, raisk : raisa, uskuma : usun (<*uskomahən : usʃon), laskma : lasen (<*laskemahən : lasʃən), kiskuma : kisun, tuiskab : tuisates (<*tuiskafapi : tuisʃattəssa), nuuskama : nuusata, viskama : visata.

Siia kuuluvad ka ühelt poolt raske (<*raskeōa), niiske, ruske, laskuma (<*laskemahən), keskmine jt., teiselt poolt ka usaldan (<*usʃaltan), nuusutada, kesik (<*kesʃikko), kaasik (<*kasʃikko) jt.

Algupäraselt ei ole olnud klusili sõnades oskama, (vrd. osav, sm osaamaan) ja kuusk (vrd. eL kūs, omast. küse, sm kuusi).

Erandlikult on kujunenud sõna äsja (äsʃä < *äsʃän), milles ʃ > j (vrd. sm. äskettäin).

hk : hʃ

60. Tugevas astmes on hk säilinud, nõrges astmes on ʃ kadunud, näit. nahk : naha (<*nahka : nahʃan), tuhk : tuha, vihku : vihud, õhk : õhus, teh : tehud, muhk : muhu, lohk : lohus, mähkmed : mähe (<*mähkemət : mähʃən); puhkan : puhata (<*puhkaʃan : puhʃattak), pühkima : pühin (<*pühkiməhən : pühʃin), lõhkuda : lõhun, nühkide : nühin. Astmevahelduseta sõnades esineb kas hk, näit. lahke (< lahkeōa), uhke, rohkesti (<*rohkeōartin), lõhki, tahke, või ʃ -spirandi kadu, näit. lahutama (<*lahʃoittamahən), rõhutama, lõhestama jt.

Algupäraselt astmevahelduseta on olnud sõna vihkama (vrd. viha, sm vihaamaan), mis astmevahelduslike sõnade

eeskujul on hiljem muutunud astmevahelduslikuks (H. Stahlil on veel weehama, weehan, weehanut), samuti sõna pihk (murdeti peo, pihu, sm pivo) ja puhk liitsõnas puhkpill (vrd. puhuma, murdeti puhkuma).

Klusiil klusiili järel

tk

61. Esimese ja teise silbi piiril esineb eesti algupärasest sõnavaras ühend tk, milles puudub laadivaheldus. tk-ühend esineb ainult hilises vältevahelduses tk: tk, näit. jätk : jätku (jätk : jätku < *jatko : jatkon), katk : katku, põtk : põtkä 'koib, kints', putk : putke, kotkad : kotkas (kotkad : kotkas), kütkes : kütke, tutkad : tutkas 'teat. soolind', sõtkuma : sõtkun, itkema : itken, katkuma : katkun, kitkuma : kitkun, kätkema : kätken 'peitma', vatkuma : vatkutakse (villu), lõtkuma : lõtkud 'lõnkuma' jt. Siia kuuluvad ka hilisemad soome laenud, nagu hetk : hetke, matk : matka, retk : retke. Astmevaheldusest on tk-lised sõnad sitke, nõtke, katki, kätki, petkel.

Erandiks sellest üldisest esinemusest on kirjakeeles sõnad pikk (< *pitkä), kaklema (< *katkalemahen) ja sikutama (< *sitkoittamahen), kus tk on assimileerunud kk-ks. Nähtu on hiline, sest veel möödunud sajandil esines sõnatüvi pikk algupärasemal pitk-kujul, näit. Masingul pitk, pitkendab, pitkune, C.R. Jakobsonil pitkema, M. Veskel pitkus jne. Varasemas kirjakeeles oli aga tk esinemus järjekindlam, näit. Gös. pitcus, AT Helle pitkalinne jne. Alles seoses rahvuskeele kujunemisega möödunud sajandi teisel poolel tuleb sõna pikk üldisemalt tarvitusele, näit. Kreutzw. piksilmaga, pikkemalt jt.

Kui aga jälgida eesti murdeid, siis on pilt teistsugune. Nimelt on lõuna-eesti murdeis tk arenenud kahes suunas:

1) tk > kk: pīk, jakkama, sgkma, ikma, kakma, käkma 'peitma', pekkel 'uhmrinui', rek (San par rekki 'retke').

2) tk > tsk: katski, kitakmä, pütsk, hitskme 'kül-virea'. Kui tk assimilatsioon on arusaadav, siis selle muutumine tsk-ks on raskemini mõistetav. Seda on katsutud mitmeti seletada. Nii on praeguse põhja-eesti tk lõuna-eestiliste vastete puhul arvatud, et nende kahe sugune esinemus viitab kahe sugusele algupärale, nimelt ühelt poolt varasemale tk-le ja teiselt poolt varasemale afrikaadilisele tsk-le, kusjuures lõuna-eesti murdeis on tsk säilinud, põhja-eesti murdeis aga muutunud tk-ks. L. Kettunen peab aga tõenäolisemaks teist võimalust, nimelt peab ta tsk-lisi sõnu põhja-eesti murdeist hiljem laenatud sõnadeks, kusjuures võõras põhja-eesti tk substitueeriti lõuna-eesti murdeis tsk-ga. Põhjuduseks toob ta selliste sõnade ebaühtlase esinemuse (katski ~ kaättik jt.).¹ Küsimust nende seletustega täiel määral lahendamaks ei saa pidada.

Tänapäeva kirjakeel tunneb peale tk ühendi ka veel kt- ja pt-ühendit, kuid need esinevad ainult hiljuti keelde tulnud sõnades, nagu akt, pakt, fakt, sekt, koptid, aga tule keele ajaloo seisukohalt lähemale vaatlusele.

62. Kokku võttes eelmist, võib esiteks konstateerida, et teise silbi lahtisuse puhul klusiilid on üldiselt säilinud (hk, sk, ht, st, tk), teise silbi kinnisuse puhul aga on kahe sugune esinemus: 1) tugev klusiil on ka nõrgas astmes säilinud, mistõttu laadivaheldus puudub st-ja tk-ühendi puhul ja 2) klusiil on nõrgas astmes kadunud laadivahelduslike ühendite puhul ühendites hʔ, sg, ja hõ ning neil kordadel on toimunud muutused: hʔ > h, sg > s ja hõ > h. Ühendid sp, kt, pt on aga võõrast päritolu ja hilised.

1 L. Kettunen, EKÄH, lk. 32.

silbi lõpus

63. Eesti murrete ja sugulaskeelte silbilõpulist klusiilide esinemust jälgides võib märgata, et siin puudub selline laadivaheldus, nagu see esineb silbialgulist klusiilide ja nende nõrkade vastete puhul. Võrreldagu selleks näiteks järgmiste sõnade esinemust: eP nael (om. naēlā), eL naġel (om. naġlā, os. naġla), eR naula, sm naula, vps naġa, vdj naġa, li naġġil; eP aDer (om. aDrā, os. atrā), sm aura, vps adr, vdj adra jne. Selgub, et ühes keeles või murdes esineb kõigis vormides klusiil, teistes aga asendab klusiili vokaal, mis on tekkinud vastavast spirandist. Kuigi võiks silbialgulist klusiilide eeskujul arvata, et varasem vaheldus oli teise lahtise silbi puhul naġla, atrā, teise kinnise silbi puhul aga naġlan, aġran, mis praeguses eesti keeles võiks ootuskohtaselt anda vahelduse naġel : naela v. naula, aDer : sera v. aura, siis praegustes läänemeresoome keeltes sellist vaheldust ei ole.¹ Sellepärast arvatakse, et oletatav algne vaheldus juba väga varakult kadus ja toimus astmeüldistus, kusjuures ühes keeles või murdes üldistus tugev aste ja klusiil esineb kõikides vormides, teises keeles või murdes aga üldistusi spirandilised vormid ja neis praegu klusiil puudub. Nii näiteks aDer-tüüpi sõnade puhul on üldistunud klusiil (seega aDer : aDrā : atrā

1 Erandiks selles suhtes võiks olla kj : j vaheldus lõuna-eesti murdeis, mis esineb näiteks sõnades laġa : laja : lakka 'lai', vaja : vaja : vakka 'vai', maja : makka 'maias', raġa : raja : rakka 'reis'.

V. Ojansuu on ka leivu keelesaarelt registreerinud lisanäiteid: kaġla : kālā ja kaġru : kāra. Võiks ju oletada, et märgitud vormid lähevad tagasi ootuspärastele varasematele vormidele *lakja : laġjan : lakjaġa, *majjas : makjan ja *kaklaġa : kaġlan, kuid et need on ainult üksikud nähtused, siis on kalduvad neid pidama hilisteks analoogiavormideks.

(< atra : atran : atracā), nael-tüüpi sõnade puhul aga üldistus kõikjale γ -spirant: nael : naēlā : naēla (naḡla : naḡlan : naḡlaḡa). Eesti kirjakeeles saab p ja t puhul läh-tuda üldistunud klusiilist, k puhul aga üldistunud γ -spirandist.

Kui heliliste konsonantide ees ühel puhul on üldistunud klusiililised, teisel korral aga spirandilised vormid, siis helitute konsonantide ees on klusiilid alati säilinud ja ühendite ks, ts, ps puhul laadivaheldust pole oletatud.

1. Klusiil helilise konsonandi ees

64. Heliliste konsonantide ees esinevatest klusiil-ühenditest tulevad järgnevalt vaatluse alla ühelt poolt ühendid pj, pl ja pr, teiselt poolt tj, tr, tv ja tn. Tänapäeva eesti keeles esineb kõikides neis ühendes klusiil, mis allub üldisele hilisele vältevaheldusele.

p-ühendid:

1) pj : Bj: kabi : kabja : kapja (< kapja : kapjan : kapjaḡa), vrd. sm kaviõ, lubi : lubja : lupja, lupjama : lubjata, kupjad : kubjas, kõpja : kõbjas 'tael', rubi : rubja : rüpja 'teat. sadul', kebja 'kerge; kena'. Nimetavas käändes on toimunud arenemine: *lupja > lupj > lubi, sest lõpukao tõttu tekkis raskesti hääldatav vorm lupj, milles j muutus sõna lõpul i-ke. On võimalik, et siia rühma kuulus varem ka sõna abi (vrd. sm. avio-).

2) pl : Bl: kabel : kabla : kapla 'nõör' (< kapla : kaplan : kaplaḡa), kubel : kubla : kupla (sm kupla), aplad : ablas, kõpla : kõblas, kõplama : kõblata, lible, liblikas, oblikas, siblima.

Nimetavas käändes on kabel-taolistel sõnadel pärast lõpukadu tulnud hääldamise hõlbustamiseks vahele õvva-vo-keal e (*kapla > kapl > kaḡel).

3) pr : Br: sõber : sõbra : sõpra (soome häälikuline vaste: seura), haprad : habras (sm hauras), naber : nabra :

näpra, tõpra : tõbras (sm teuras, ka eesti murdeis tõuras), kober : kobru : kepru 'segane vaht, kobrutis', kobrutama, kiber : kibra : kipra, säbruline, tuprama : tubrata. Ka siia rühma kuuluvatel sõnadel on nominatiivis švaa-vokaal.

Häälikuühendid pm, pn ja pv on eesti keeles hilised, tekkinud põhiliselt peale sisekadu (vrd. tapma, tapnud, tapva).

t-ühendid

65. tj : Dj: pädi : padja : patja (< patja : patjan patjaõs), vrd. sm patja), hudi : hudja : hutja, lodi : lodja : lotja (sm. lotja), rutjuma : rudjun. Nimetavas siingi j muutunud i-ks.

2) tr : Dr: ader : adra : atra (< atra : atran : atras, kuid sm aura < *adra), pöder : põdra : põtra (sm häälikuline vaste: peura), puder : puuru : putru (sm puuro), teder : tedre : tetre (sm teeri), patrama : padrata, kudrutama. Nimetavas on siin švaa-vokaal.

3) tv : Dv: latv : ladva : latva (sm latva), ritv : ridvad, lõtv : lõdva : lõtva.

4) tn-ühend esines varasemas keeles sõnas linn (< *litna). Varasem kuju litn on säilinud veel Vestringil, Stahl märgib selle lind-kujul. Ka vadja ja vepsa keeles on veel dn alles. Lõuna-eestiline lin on kujunenud vastavalt liõna vormist. Siia rühma võiksid kuuluda ka sõnad voon (vrd. vdj võdna) ja adra vannas (vrd. vdj adra vadnād), mis eesti keeles võiksid lähtuda dn-ilistest vormidest.

2. Klusiil helitu konsonandi ees

66. Pearühulise silbi lõpus esinev klusiil on helitu konsonandi ees säilinud. Vaatlusele tulevad siin häälikuühendid ks, ts, ps ja tk. Et tk eespool juba kõne

all oli, siis saab siin piirduda ainult eespool mainitud kolme konsonantühendi käsitlusega, sest ühendid kh, th ja ph eesti keeles selles asendis varemalt ei ole esinenud.

1. ks

67. ks-ühend on eesti keeles säilinud sõltumatult sellest, kas teine silp oli algselt lahtine või kinnine. Tänapäeva keeles on ks hilises vältevahelduses: ks : ks. Esimese ja teise silbi piiril esineb ks:

a) nimi- ja omadussõnades: oks : oksa (oks : oksa < oksa : oksan), maks : maksa, uks : ukse, lõks : lõksu, saks : saksa, paks : paksu, paakspuu, vaks;

b) pöördsõnades: peksma : peksan (< peksamahen : peksan), maksma : maksan, eksima : eksitakse, jooksmata : jooksen, oksandama, tuksuma : tuksu, naksuma;

c) arvsõnades: üks, kaks;

d) saavas: heaks, teeks, maaks;

e) tingivas kõneviisis: saaksin, jooks, tooksime, viiksid jm.

68. Eesti keeles esineb ks-ühend rohkesti ka kaugemal sõnas. Üldiselt on ks ka järgsilpides säilinud. Märkida võib järgmisi rühmi, kus ks järgsilpides esineb:

a) arvsõnades kaheksa (< *kahõksan), ühessa;

b) saavas: nooreks (< *nõreksi), pojaks, tütteks, paremaks, valusamaks; adverbides: viimaks, sootuks, hiljaks;

c) tingivas kõneviisis: tahaksin (< *tahõksin), oleksime, kirjutaksid, võtaksite;

d) kse-olevikus: viiakse (< *viõksen), aetakse (< *ajettaksen), otsitakse, parandatakse, jalutatakse;

e) ka isikulise tegumoe olevikus: näikse (< *näyüksen), kuulukse, tunnukse;

f) kse-noomenites: juuksed (< *hißuksset), omaksed, vennaksed (< *vendõksset), õksed, nõksed, käliksed;

g) kse-noomeneist tekkinud adverbides: ummuksis, teoksil (olema), pahuksis (olema).

69. Kuigi vastastikust sugulust märkivais sõnades ja sõnas juuksed ks on säilinud, on tänapäeva kirjakeeles kse-noomenites toimunud ks-i assimilatsioon ja lühenemine, mistõttu varasema kse asemel esineb ainult s, näit. jänesed (< jänesset < *jänekset), varesed (sm varikset, murdeti vareksed, varešsed), käised (< *käökset), veised (< veđükset), teosed, linnased, lihased, kannused, nõgesed, harjased, jalused, soomused, kütisele, sõrmuseid, kerjused, rinnused, ilvese jt. Et selles rühmas ks > s võrdlemisi hiline on, seda kinnitab ka meie kirjakeele ajalugu. Möödunud sajandil esines kirjanduses veel sageli vorme, nagu katuksel, matuksed, soomuksed, käikse, sõrmukse jt. Veel käesoleva sajandi algulgi esines kirjanduses tihti sõnu, nagu teoksed, lihaksed, linnaksed jt., kuigi juba 1909.a. keelekonverentsil võeti vastu otsus, et sellistes sõnades (peale sugulust märkivate sõnade) tuleb tarvitada s-ilisi vorme. Muutust ks > s soodustas asjsolu, et täpselt samuti käänduvates ne-sõnades esines tüves -s: rebase ja varese, rebaseid ja vareseid.

70. Lõuna-eesti murdeis on ks assimileerunud ss-iks, näit. mašsa 'maksta', ušse 'õue' (sõnast uks), essü 'ekside', peššä 'peksan', samuti mšš 'maaks', vanaš 'vanaks', näiš 'näikse' tettšš 'tehakse', varešše 'varesed' jne. Kui aga ks-ile järgneb -i, siis on ks muutunud ts-iks, näit. kats ~ kaišs, üts ~ üišs, läts ~ läišs. Erandiks on sõna uks, mis esineb uš kujul. Sõnad, kus ks pole assimileerunud, on kas hilised laenud põhja-eesti murdeist (löks, paks, püksid, saks), kirjakeelest (taks, eksam) või onomatopoeetilis-deskriptiivsed sõnad (plaks, plöksuma, praksti, loksuma).

2. ts

71. ts-ühend on esimese ja teise silbi piiril üldiselt säilinud, esinedes hilises vältevahelduses ts : ts, näit. a) vits : vitsad (< *vitsa : vitsat), mets : metsade, luts : lutsu, kits : kitsed, ots : otsas; suits : suitsu, piits : piitsa, hitsme : hitse; seitsme : seitse, kitsad : kitsas.

b) katsuma : katsun (< *katsomahen : katson), otsima : otsin, kutsuma : kutsutakse; raatsima : raatsin, maitsma : maitsen.

Samuti on ts säilinud ka kaugemal sõnas, näit.

a) verbides: õngitsema, valitsema, sepitsema, nokitsema, urgitsema, kaubitsema, elutsema;

b) adverbides: jalutsi (< *jaljoitsin), käsitsi, alatsi, ülets, küütsi;

c) noomenites: vilets, jalats, ripats, näpits; jaluts (murd. jalg-ots), peatse.

Vanemas kirjakeeles ja ka murretes esineb ts ka ne-sõnade käänetes, näit. karjatsed, needsinatsed, näljatsed, sarnatseid; eL linatse, villatse, tähmatse, vimätse, vesitse, varatse, karvatse, tebitse, unitse, lumitse, kellatse, ka eDimätse, kattelitse 'kahelised' jt.

Tänapäeva kirjakeeles esineb ne-sõnades ts ainult sellistes sõnades, kus ne-line ainsuse nimetav puudub, nagu peatse (näit. peatse nägemiseni), päitsed, suitsed, samuti sellistes ne-sõnadest tekkinud adverbides, nagu peatselt 'varsti' ja äkitselt.

Et ts esinemine ne-noomenites küllalt vana nähtus on, seda kinnitab ts-iliste vormide esinemine ka vanemas soome kirjakeeles, näit. Agricolaal locaitsen, mieleitsee jt.

Erandlik on eesti keeles sõna ise esinemine, milles soome eeskujul võiks oodata vormi its, nagu see esineb Turu käsikirjas, kus leiduvad vormid itze ja itz. Samu-

ti on seda vormi registreeritud ka kirde-eesti rannikumurdest, kuid siitki haruldase vormina. Üldiselt esineb see eesti murdeis kujul isè ~ isi ~ esi.

3. ps

72. Üldiselt on ps esimese ja teise silbi piiril säilinud, esinedes hilises vältevahelduses ps : ps, näit. ripsmed : ripse (<*ripsemet : ripsen), rops : ropsuga, saps : sapsud 'hobuse eesjala ülaosa', naps : napsu, kops : kopsud, kapsad : kapsas; viipsima : viipsin, napsama : napsata, ropsima : ropsin.

Praegu kuuluvad siia ka sõnad laps ja lüpsma, kuid on põhjust arvata, et neis sõnades esines algselt kolme konsonandi ühend.

Kolme konsonandi ühend

73. Nagu juba eespool märgitud, on kolme konsonandi ühend suurel määral hilisema keelearenemise tulemus (vt. p. 15). Enamik praeguse eesti keele kolme konsonandi ühendeid on tekkinud kas sisekao tõttu või esinevad laenatud ja onomatopoeetilis-deskriptiivsetes sõnades. Rohkesti esineb kolme konsonandi ühendeid, mis koosnevad helilisest konsonandist, sellele järgnevast klusiilist ja s-ist, nagu mps, lts, rts, nts ja ñks. Nendes esineb keskel asetsev klusiil samasuguses hilises vältevahelduses nagu eelmistes näidetes ps, ts ja ks puhul.

1) mps: kompe : kompsud (komps : kompsud), rämps : rämpsu, lõmpsima : lõmpsin, jampsima : jampsin, limpsab : limpsata; jõmpsikas.

2) lts: malts : maltsad (<*maltsa : maltsat), selts : seltsi, kalts : kaltsu, taltsaks : taltsas, võltsima : võltsin, taltsutama.

3) rts: virts : virtsa (< virtsa : virtsan), korts : kortsu, kõrts : kõrtsi, mürts : mürtsu, sorts : sortsi, lorts : lortsu, tirts : tirtsu, lörtsima : lörtsin, mõrtsukas, hurtsik, pirtsutama.

4) nts: konts : kontsa, kints : kintsud, konts : kontsu, kants : kantsi, vuntside : vuntsid, tantsima : tantsin; kentsakas, pentsik, vintsutama.

5) ks: konks : konksu (konks : konksu), lonks : lonksu, võnks : võnksu, jõnks : jõnksu, tonksima : tonksin.

Eelmistest tunduvalt harvemini esinevad ühendid lps ja lks.

6) lps: sulps : sulpsu, kalpsema : kalpsata, nilpsan : nilpsata;

7) lks: kolks : kolksu, kõlks : kõlksu, mulksuma : mulksuks, vilksab : vilksata, vilksatama.

Kuigi suur hulk siia kuuluvatest sõnadest on onomatopoeetilis-deskriptiivsed (lõmps, mürts, sirtsuma, jõnksutama, sulpsutama, vulksuma) või hilisemad laenud (jõmpsikas, sorts, kõrts, kants, tantsima, klantsida), kusjuures laenud algupäraselt alati ei olnudki kolme konsonandi ühendiga, näit. pintsel (vrd. sks Pinsel), selts (kas Selschop), ometi on kolme konsonandi ühendiga sõnade hulgas mõningaid, mis on ühised soome keelega, näit. e. virts, sm virtsa 'kusi', e. malts, sm maltsa. Et ka teiste onomatopoeetiliste sõnade hulgas leidub sõnu, mis on ühised eesti ja soome keelele,¹ võib arvata, et üksikud kolme konsonandi ühendit sisaldavad sõnad võivad ulatuda juba küllaltki kaugesse minevikku, eesti-soome ühiseaega. Põhiliselt on aga kolme konsonandi ühendiga sõnad hilised, eesti keeles tekkinud.

1 L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, Helsinki 1961, lk. 302.

Tänapäeva eesti keeles leidub peale mainitud konsonantühendite veel rida teisigi, mis esinevad samuti peamiselt laensõnades, näiteks vältevaheldusliku s-iga:

rat: arst : arsti (arst : arsti), verst : versta,
vorst : vorsti, vürst : vürsti, korsten,

lst: pulst : pulsti, hõlst : hõlsti,

ngt: kunst : kunsti.

Võrsõnades võivad esineda mitmesugused muudki konsonantide ühendid, näit. eksprompt, lintšima, instinkt jt., kuid nende vaatlus ei kuulu enam siia.

Hiljem on kolme konsonandi ühendiga sõnadele liidetud konsonantalguiline liide ja nii on võinud tekkida isegi nelja konsonandi ühendid, näit. kolksti, lõmpsti, sulpsti; arstlik, kunstlik, kõrtsmik, konksjas.

74. On siiski mõningaid sõnu, kus tänapäeval küll ei ole kolme konsonandi ühendeid, kuid kus sõnade erineva esinemuse selgitamiseks on oletatud varasemaid kolme konsonandi ühendeid.

Sellisteks sõnadeks on esiteks sõnad oder ja ketrama, mis eesti kirjakeeles esinevad hilises vältevahelduses otra : odra ja ketran : kedrata, end. Harjuma murra-kutes aga ohr : ohra ja kehrän : kehratta, sugulaskeeltest sm ohra ja kehrään, krj ozra ja kezra, vdj ezra, kuid tšedräB. Et seletada tr, hr ja zr esinemist samadest sõnadest, on oletatud algset vaheldust str : zör, millest siis võiksid pärineda kõik praegused häälikühendid neis sõnades.

Teiseks niisuguseks sõnarühmaks on sõnad laps ja küps, milles põhja-eesti ps-ile lõuna-eesti murdeis vastab -ts: la^vts e. la^vits, kü^vtsē. Nende sõnavormide teket on seletatud nii, et varemalt oli neis ühend pts, kusjuures varasem *la^vpts andis põhja-eesti murdeis laps, lõuna-eesti omades aga la^vts, samuti *kü^vptse - andis nii kü^vpsē kui kü^vtsē vormi.

Eelmistega paralleelselt on seletatud ka eP lõpsa ja eL nüssä vorme, kusjuures lähtevormiks oleks *lüptsä- või *nüptsä-.¹

Need üksikud näited problemaatilisest varasema kolme konsonandi ühendi esinemisest ei muuda aga üldpilti ja kolme ning enama konsonandi ühendi esinemist eesti keeles tuleb pidada ikkagi suhteliselt hiliseks, eesti keele eraldioleku ajajärku kuuluvaks nähtuseks.

Klusiilide nõrgad västed silbi lõpul

ɣ-ühendid

75. Kui silbilõpulise p ja t puhul eesti kirjakeeles esineb üldistunud klusiil (sõbra, adra), siis k puhul on üldistunud selle nõrk vaste ɣ-spirant, mis tänapäeval on vokaliseerunud. Arvesse tulevad siin ühendid ɣ^l, ɣ^r, ɣⁱ ja ɣⁿ.

ɣ^l

76. ɣ^l-i puhul on ɣ-spirant vokaliseerunud, moodustades eelneva vokaaliga diftongi. Tekkinud diftong esineb astmevahelduse tingimuste kohaselt hilises vältevahelduses, näit. nael : naelad (nael : naëläd (< *naɣla : naɣlat), nõel : nõela, sõel : sõela, kael : kaela, pael : paela, tael : taela, sõeluma : sõelun; eile (< *eɣlen).

Et a-le järgnenud ɣ algul i-ks ja hiljem e-ks muutus, seda kinnitab meie varasem kirjakeel, näit. H. Stahliil Kail, Pail, R. Brocmannil Nail, Paila, Keila. Seega esineb siin arenemiskäik *naɣla > nail > nael.

1 P. Ariste, Miks on lõuna-eesti murdes lapse asemel lats? ENSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria 1955, IV, 2, lk.317.

Spirandilisest kujust lähtuvad ka kirde-eesti rannikumurde vormid kaul, neul niul, seul, naul, samuti ka soome keel (kaula, naula, neula, seula).

Lõuna-eesti murretes ei saa aga lähtuda ɣ-ist, vaid kl-ist, nagu seda näitab nende sõnade esinemus: naGəl : naGlà : nakla (vrd. aDər : aDrà : at̃ra), neGəl : neGlà : nekla, seGəl : seGlà : sekla (< *sekla : seklan : seklaða). Samasuguseid klusiilist lähtuvaid vorme võib kohata ka vadjas (nigla, kagla), liivis (neggəl, kaggəl), vepsas (negl, kagl) ja karjalas (niekla ~ niegla, kakla ~ kagla). Ometi ei ole kõikide siia kuuluvate sõnade esinemus lõuna-eesti murdeis päris ühtlane (käl, elä, vrd. vps kagl, eglä).

ɣr

77. Varasema ɣr-i puhul on kirjakeeles ɣ-spirant samuti vokaliseerunud, moodustades eelmise vokaaliga koos kas diftongi või pika vokaali, mis tänapäeval esinevad hilises vältevahelduses, näit. kaer : kaera (kaer : kaerä < *kaɣra : kaɣran), naerma : naeran (vrd. vps naɣrda), naerid : naeris (< *naɣrihet : naɣris), küür : küüru (< *küyro : küyron), määr : määra 'mäger'.

Lõuna-eesti murretes ei ole klusiili või spirandi esinemus täiesti ühtlane. Tavaliselt on siin kär : kärä, närma, näris, kuid võru murdes leidub ka vorme, nagu nakri? 'naerid', müger ~ mükr : mügrä 'mutt' (vrd. sm myyrä), leivu keelesaarel on aga ka kakr, nakr ja nakrma. Lõuna-eestilist päritolu on ka kirjakeeles tarvitusel olev mäger, mis on välja tõrjunud varasema määra.

ɣj

78. Varasema ɣj-i puhul on ɣ-spirant muutunud i-ks, mis moodustab eelmise vokaaliga vältevahelduses oleva diftongi, näit. lai : laid : lais (lai : lajjäd : lajja

< laraja : larajat : laraja^{da}), vai : vaia : vaia, maid : maid (< *marajahet : marajas), raluma : raiun (< *rarajon). Eespool (vt. p. 63) on viidatud nende sõnade lõuna-eestilisele esinemusele, mis vihjab siingi varasema klusiililise esinemuse domineerimisele (laga < *laka).

rn

79. rn-ühendit saab oletada juhtudel, kui tüve klusiili nõrgale vastele järgnes nd-kesksõna. r-spirant on vokaliseerunud vormides teinud (< *ternüt, vrd. klusiili tüves tege-), näinud (< *närnüt) ja läinud (< *lärnüt). Lõuna-eesti murdeis saab neiski vormides lähtuda klusiililisest vormist kn, mis on assimileerunud nn-iks, näit. tennü, nännü, lännü. Klusiililisest vormist on lähtunud ka ida-eestilised tennüD, nännüD, lännüD, kusjuures nende eeskujuks olid vormid, kus varasem kt arenes ht-ks, näit. nähti, tehtuD.

rn-ühendist saab lähtuda ka sõna siunama (< *sirna-) puhul, mille teket on seotud õnnistamisega tehtava ristimärgiga (vrd. lad. signare), kuigi eesti keeles selle tähendus on vastupidiseks muutunud (vrd. sm siunata 'õnnistada').

80. Seega kõikidel eespool mainitud juhtudel silbilõpuline r põhja-eesti murdeis ja kirjakeeles vokaliseerub, lõuna-eesti murdeis aga domineerivad k-st lähtuvad klusiililised vormid. Ainult üksikjuhtudel on lõuna-eesti murdeile omane klusiililine sõnakuju saanud omaseks ka kirjakeelele, näiteks sõna mäger puhul. Mõnevõrra on kirjakeeles tuttavad ka sõnad vigel 'hang, hark' ja vagel 'ussike'.

Üksikjuhtumid, kus varasemast rn-ühendist saaks lähtuda (voon, vannas, eL lin) olid vaatlusel juba tn-ühendi puhul.

Klusiilide esinemus rõhuta silbi

järel

81. Rõhuta silbi järel eesti kirjakeeles ei esine astmevaheldust. Klusiilide vaheldumatust selles asendis peetakse algupäraseks. Klusiili või selle nõrga vaste esinemus sõltub peamiselt häälikust, millele klusiil või selle vaste järgneb. Nii on helitu konsonandi järel klusiil tavaliselt säilinud või assimileerunud eelmise häälikuga, helilise konsonandi järel on klusiil nõrgenenud ja muutunud meediaklusiiliks, vokaalide järel on aga esinenud vastav spirent, mis on võinud mitmeti areneda.

1. Klusiilid rõhuta silbi helitu konsonandi järel

82. Klusiilid selles asendis s-hääliku järel on säilinud, näit. sk: linask, om. linaski, karask, harjuskid, mõtisklema; st: halvasti, vanasti, kalmistu, puhastama, rebast, metsast, kollaste, lammaste.

ht-ühend, mis esineb momentaanide liites -ahta-, on säilinud tänapäeva kirjakeeles vähestes sõnades, näit. helshatama (~ helatama), kajahtama (~ kajatama), hirahtama (~ hirnatama), karjahtama (~ karjatama), urahtama, üahtama. Üldiselt on aga järgsilpides ht assimileerunud tt-ks, mis esineb nii momentaanides kui algupäraselt h-ga lõppevates sõnades, näit. haugatama (< *haukkahtamahen), hüpatama, vilksatama, vääratama, seisatama, naeretama, samuti hoonete (< *hõnõhten), imet (< *imehtä), peret jt.

Kaugemal sõnas on tk-ühend esinenud kontraheerunud verbide käskivas kõneviisis, kus tüve t-le liitus käskiva kõneviisi tunnus -k. Hiljem on siingi tk assimileerunud kk-ks, näit. arvake (vrd. sm arvatkaa), paraku (sm parat-kocn), vaevaku (< *vaiivatkohen), tõmmake jt.

2. Klusiilid rõhuta silbi helilise
konsonandi järel

83. Helilise konsonandi järel on teenuisklusiil nõr-
genenud üldise esinemuse kohaselt. See esineb nasaalide
ja liikvidate järel järgmistes ühendites:

nt > nd: emand (<*emäntä), isand, põrand (<*peränto),
parandan (<*parantan), tühjendama, kolmandik, tuhande,
kuumendus;

vk > vg: kuninged (<*kuniŋkahst), lepingud, toomingad,
sööming;

lt > ld: ütelda (<*juŧteltak), nuheldes, avaldan
(<*avaltan), võideldi, küünalde, sammalde (vrd. p. 54),
areldi, pikaldane, legendik;

lk > lg: õmmelgu (<*omŋelkohen), mõtelge, vihelgu, kau-
belge;

rp > rb: kanarbik;

rt > rd: kumardan, väherda, püherdama, peenarde,
küünarde; logard, lakard;

rk > rg: lopergune, ümmargune jt.

Hilisemate tuletiste hulgas leidub ka vd-ühendeid,
näit. tugevdama, teravdama.

84. Samasugust reeglipärast klusiili nõrgenemist
ootaksime ka mp puhul. Murdeis see esinebki, näit. lõuna-
eesti komparatiivvormides: enämB, om. enämBä, süremB,
om. süremBa jne. Põhja-eesti murrete enamikus ja kirja-
keeles aga on kaasrõhulise silbi järel kujunenud omasta-
vas ja teistes nõrga astme vormides tunnus m (tugevama <
*tukevamBän, vrd. p. 49), mis sealt siirdus kõikidesse tu-
geva astmegi käänetesse ja siit juba komparatiivi üldise
tunnusena ka rõhuta silbi järele, nii et oodatava vanemB,
om. vanemBa asemele kujunesid ma-tunnuselised vormid vanem,
om. vanema.

Seda kinnitab ka kirjekeele ajalugu. XVI ja XVII sa-
jandil oli veel üldiseks komparatiivi tunnuseks mb:

WK enemb, parambal, St. wehhemb, walgekemb, Gös. Suhreimb, ennamb, kuid Hornungil juba küll pitkemb, maddalamb, aga alwemad, kallima. XVIII sajandil aga tuleb kõikides vormides tarvitusele ma-tunnuseline komparatiiv.

Seoses t nõrgenemisega nessesalide ja liikvidate järel meenutatagu ka erinevalt arenenud vorme akent, koonalt, peenart, saarelt, tagant (vt. p. 34).

Klusiilide nõrkade vastete esinemus

rõhuta silbi järel

85. Rõhuta silbi järel vokaalide vahel ei ole esinenud üksikkluusiili, vaid on olnud spirant, mis on kas kadunud, muutunud v-ks või vastavatel tingimustel esineb D-kujul. Vaadelgem neid ükshaaval.

Labiaalspirant β

Labiaalspirant on rõhuta silbi järel arenenud üldiselt samade reeglite kohaselt kui rõhulise silbi järel. Nimelt on β muutunud reeglipäraselt v-ks. See nähtus esineb:

- 1) oleviku kesksõnas: olev (<*ole β a), põlev, hooliv, istuv, lugev, loodav, söödavad (<*söt β ät) /seened/;
- 2) verbist pärinevad omadussõnad: osav (vrd. kesksõna oskav), tuttav (vrd. tuntav), palav (<*pal β a, vrd. põlev);
- 3) oleviku mitmuse 3. pööre: tulevad (<*tule β at), teevad (<*teke β ät), kannevad (<*kanta β at), laulavad, õpivad;
- 4) kaudse kõneviisi oleviku vormid, mis pärit kesksõna osastavast: nägevad (<*näke β ata), andvad, minevad, kartvad, viidavad (<*viita β ata), toodavad.

Labiaalvokaali kõrval aga kaob β -spirant reeglipäraselt. See nähtus esineb kahesilbilise tüvega enesekohastes verbides, kus varasemaks refleksiivide sufiksiks

võis olla βu, βü. Võrreldagu selleks sama liite esinemust ühesilbiliste tüvede puhul, näiteks sõnades joo/bu/ma ja söö/bi/ma. Seega arenemiskäik võis olla näit. *laskeβun > laskevun > laskuun > laskun, samuti *süttüβüpi > süttüvüpi > süttüüpi > süttüp > süttib. Osa refleksiive on vanad, näit. murduma, tunduma, kuuluma, suurem osa neist on aga eesti kirjakeelde tulnud käesoleva sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel (näit. pettuma, anduma, avalduma jt.). βu-, βü- sufiksi kõrval arvatakse enesekohaseid verbe olevat tekkinus ka δu-, δü- sufiksi varal, seda eriti sõnadest, kus oli tüves δ, näit. eδa-adjektiivides: selge (< selkedä), siit selgib (< *selkedüpi).

Labiaalspiranti võiks oodata ka oleviku ainsuse 3. pöördes rõhuta silbi järel, kuid siin on rõhulise silbi järel esinev -b (< -pi, näit. *säpi > säB), üldistunud ka rõhuta silbi järele, kus ootaks vorme nagu *tuleži > tule/v/, *antaži > anDa/v/ jne. Vormid nagu (ta) tulè, anDa või anD on tuntud küll murdeist (vrd. ka soome tulee, antaa), kirjakeeles aga on tuleb ja annab.

Mis puutub denominaalsetesse v-liitelistesse adjektiividesse, näit. lihav, terav, tugev, vägev, siis nende puhul võib lähtuda v-st.¹

Dentaalspirant δ

86. Hoopis keerukam on rõhuta silbi vokaali järel δ esinemus. Nagu L. Kettunen usutavalt on näidanud, on ühtedel juhtudel δ-spirant vokaalide vahel kadunud, teistel juhtudel aga muutunud D-ks kindlate seaduspärasuste kohaselt.² Alamaal vaatleme algul neid juhtumeid, kus δ on muutunud D-ks.

1 Vrd. L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu, Tartu 1922, lk.67.

2 L. Kettunen, EKÄH, lk. 77-83.

δ on muutunud D-ks, kui sõna esimene silp oli lühike ja kolmas kinnine või sõnaseemisena kaasarõhuline, näit. pimeDas (< *pimeδässä), pimeDale (< *pimeδällen).

Häälikmuutus δ > D esineb järgmistel juhtudel:

1. eða-adjektiivides ja nende tuletistes: sõgeda (< sokeδan), vrd. sm sokean, magedad, heledaks, kibedaid, siledam, ägedalt, häledasti, nobedalt, koledasti, jahedus, kadedus, tihedus; eða-adjektiividega liitub ka substantiiv hõbe, om. hõbeda;

2. mitmuse omastavas: padade (< *pataδen), kanade, mägede, tugede, vagude, talude, idude, radade, vigade, kivide, keride, kodade, kerade, sigade;

3. da- ja des-infinitiivis: valade (< *valeδak), kuda, laduda, rebida, vedada, taguda, siduda, pidades, püsi-des, sadades, elades, sulades;

4. üksiksõnades: kevadel (< *keväδellä, vrd. sm. ke-väällä), vabadus (vrd. sm. vapaus), labidad (sm lapiot).

87. δ on kadunud, kui esimene silp oli pikk või kui silp oli küll lühike, kuid kolmas oli lahtine ja viimane sõnas, näit. 1) kõrge (< *korkeða) ja 2) pime (< *pimeða).

δ > φ esineb järgmistes sõnarühmades:

1. a) eða-adjektiivides, kus 1. silp pikk: valge (vrd. sm valkea), selge, sitke, kange, raske, kaugel (< *kaukeδal-la), rohkem (< *rohkeδampi), samuti nende tuletistes: sit-kesti (< *sitkeδastin), pehmus (< *pehmeδüs), õigus;

b) eða-adjektiivides, kus esimene silp lühike, kuid kolmas lahtine ja sõna lõpul (nimetavas): sõge (< *sokgeða), libe, kole, tore, kade, nobe, kibe, mage, lage.

2. Mitmuse omastavas, kus 1. silp on pikk: jalge (< *jalkaδen), rinde (all), silme (ees). Vanemas kirjakeeles ja murdeis leidub sellist e-list mitmuse omastavat rohkem, näit. härge (vanker), õlge (peal), linde (laul) jt. Tänapäeva kirjakeeles esineb aga de-tunnuseline mitmuse omastav, näit. poegade, jalgade, sarvede, laulude, kontide, kõrvade, mis on tekkinud eespool toodud esmavärteliste sõ-

nade (padade, kalade) eeskujul, on seega analoogiline.

3. da- ja des-infinitiivis, kui esimene silp on pikk: püüda (<*pütäak), kanda, leida, hoida, nõuda, murda, tappa, saata, kündes (<*küntäessä), laites, sõites, jättes, kar-
tes, nuttes, taites, saates.

Kuigi üldiselt a-, ä-tüvelistes verbides, eriti neis, kus tüvi lõpeb dentaalklusiiliga, on δ kadunud, on sellest reeglipärasest esinemusest rida erandeid. Nii on esiteks laulma-tüüpi verbides, mille tüvi lõpeb helilise konsonandiga, infinitiivides ootusvastaselt tunnus -da, -des, näit. laulda, naerda, kuuldes, veendes. Eeskujuks siin võisid olla nii valada- kui õmmelda-tüüpi verbid. Samuti on verbides, mille tüve lõpul on s, neis infinitiivides klusiiliga vormid: seista, maksta, lüpsta, peksta. Viimastest on rahvakeeles tuntud ka vormid pekssa (näit. sai pekssa), maksa, lüpssa.

i- ja u-tüvelistes verbides esinevad kirjskeeles da-, des-tunnusega vormid, näit. otsida, käskida, mängida, õppi-
da, rääkida, liikuda, astuda, katsuda, uskuda, lõhkuda, kiikudes, leppides, pihtides, kukkudes, raiudes, hõõrudes. Nende vormide eeskujuks võiksid samuti olla valada-tüüpi verbid, kuigi ka enesekohaste verbide (laskuda) eeskujuga võiks vahest arvesse tulla. Murdeti on aga neist i-, u-tüvelistest verbidest tuntud ka reeglipärased vormid, kus δ on kadunud, näit. õtsi, istu, likku.

4. Kadunud on δ ka üksiksõnades, nagu kätkis (kätkis < kätküessä, vrd. sm kätkyessä), lõunale (<*lounaellän), neitsil (<*neütsüellä). Venemaa kirjakeeles on nende sõnade lõpul nimetavas -t veel säilinud, näit. Müll. Neutzit, Lounadt.

5. Samuti on kadunud δ ka nud-kesksõnast pärinevate sõnade käändevormides, näit. surnuks (surnuks < *surnueksi), (maha) jäänul (<*jänüellä), olnut (olnut).

6. Ainsuse osastavas on reeglipäraselt δ üldiselt kadunud: pada (<*pataä), küna, jõge, mäge, kivi, näbi, talü,

vagu; lauda, randa, kuube, sulge, kulli, kotti, lauulu,
võrku, samuti ka kaheasilbilise liitega astmevahelduslikes
sõnades nagu õnnelikku (<*onnelikkoða), leibkonda (<*leipä-
kuntaða).

7. Mitmuse osastavas on osastava lõpp ða samuti ka-
dunud: kalu (<*kaloiða), mune (<*muneida), laud (<*lautoiða)
härgi (<*härkiða), poegi, oksi, pikki, naisi, ka perekondi,
vaenlasi.

8. Kontraheerunud tõbama-tüüpi verbides avaldub
kadu tugeva astme vormides, näit. tõmban (<*tõmpaðan),
velvan, hüppeb (<*hüppõðõpi), viskame (<*viskaðammek),
kargama (<*karkaðamahen), lendama, muldavad. ð kadu esineb
ka eða-adjektiividest tuletatud astmevahelduseta verbides,
nagu julgema (<*julkeðamahen), selgib (<*selkeðupi), sirgub.

9. Alati on ð kadunud käskiva kõnevlisi mitmuse
2. pöördes, näit. olge (<*olkaðen), saage, tulge jt.

88. Kui teha kokkuvõtet eelmiste rühmade esinemusest,
siis võib vastu seada ühelt poolt pika, teiselt poolt lü-
hikese algussilbiga sõnad. Pika algussilbiga sõnades on ð
alati kadunud, lühikese algussilbiga sõnades aga ð on
kas kadunud või säilinud.

Pikk algussilp

Lühike algussilp

Kolmas silp
kinnine

Kolmas silp lah-
tine, lõpul

δ > ø

δ > D

δ > ø

1. eða-adjektiivid:

kerge, rasked,
(julgus)

pimeda, lagedal,
(heledus)

pime, lage, hele

2. Mitmuse omastav:

jalge, rinde, silme

kalade, jõgede,
kivide

3. da-, des-infinitiiv:

kanda, võtta,
leides

valada, siluda,
ajades

4. Ainsuse osastav:

lauda, sulge,
leulu

kala, jõge, kivi

5. Mitmuse osastav:

jalgu, poegi,
soomlasi

sõnu, pesi, mune

6. Kontraheerunud
verbid:

tõmban, hüppama,
selgib

7. Üksiksõnades:

kätkis, neitsil,
surnuks

kevadel, vabadus,
lebidas

8. Käskiva kõneviisi
mitmuse 2.pööre:

olge, tulge,
jääge

89. Rõhuta silbile järgneva δ seisukohalt on huvitav jälgida eesti regivärsiliste rahvalaulude keelt. Nii ei ole sagedasti nendes vormides, kus kirjakeeles δ on kadunud, rahvalaulus kadu ja järgsilpide vokaalide kontraksiooni toimunud. Nii on rahvalauludes varasema δ jätkajaks 1) eä-adjektiivides kas D (sirgeda < *sirkeä, valgedad, uhkedat; sileda 'sile', lageda, kibeda) või silbivahe (õige 'eida' < *oikeäita, valge 'eda', sitke 'eda' või selgeaksi < *selkeaksi, tigeöt 'tigated') või j (pimeja 'pime', korgeja 'kõrge') või võru alal koguni h (mageha 'mage', sirgehita < *sirkehitä);¹

2) mitmuse omastavas võib rannikumurde ranvalauludes esineda je (siguje < *sikoiden, kanuje, talvi je);

3) da- ja des-infinitivis võib δ asemel esineda kas D (niitadessa, kündadessa), v (alevessa 'halades') j (nuttejessa < *nuttaäessa) või kadu (tõste 'essa', võtte 'essa');

4) ainsuse osastava lõpuks on sagedasti -Da (jõgeda < *jokeäa, kuldada);

5) mitmuse osastavas võib mitmuse tüvele liituda -da (jalguda < *jalkoidäa, käsida, punasida) või -ja (raduja < *retoidäa, härjija);

6) kontraheerunud verbides võib kontraksioon puududa ja δ kadu märkida silbivahe (tõmba 'an' < *tempäan);

7) ka üksiksõnades on jälgi varasemast δ -st, näit. kätküve (< *kätküen), oluve (< *oluen) 'õlle', näitsevi (< *neütsüen).

90. Samuti leidub ka murdeis huvitavaid andmeid varasemate vormide selgitamiseks. Nii näiteks on lõuna-eesti murdeis spirandi kao tõttu tekkinud esmavälistes tüvedes sisekonsonandi geminatsioon, näit. likkë

¹ Esitatud näited on pärit J. Peegli raamatust "Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest", Tartu 1961.

(< *likeõä) 'lige, märg', kiippe; kallü (< *kaloioõen) 'kala-ke', peessi 'pesade'; pittä (< *pitäõäk) 'pidada', lukke; hättä (< *hätäõä) 'häda', vikka; kallü (< *kaloioõä), teñri 'teri'. See geminatsioon esineb ka esmavalteelistes kontraheerunud verbides, näit. (ma) makka (< *makeõen, vrd. sm. makaan), luppä (< *lupaõan, sm. lupaan), kokko 'kogun'. Kirjakeeles aga sõnad magan, luban, kogun, mis õieti oleks võinud esineda maGaDan, luBaDan kujul (vrd. pimeda, lage-dal), on muutunud semasuguseks kui kontraheerumata verbid valada, lugeda. Võru murde äärealadel, eriti lutsi keelseaarel on varasem õ muutunud h-ks ja seal tehakse selget vahet kontraheerunud ja kontraheerumata verbide vahel, näit. Lut magahama, lubahama.

Juhtude kohta, kus õ on muutunud D-ks, on P. Ariste avaldanud arvamist, et eesti keele seisukohalt võiks läh-tuda sel puhul õ ja t vaheldusest, oletades, et kolmanda silbi lahtisuse puhul oli õ, kuid kinnisuse puhul t, seega suhe pimeõä : pimetän. Seda on aga raske oletada, sest kirjakeelele omane suhe ei esine isegi kõigis eesti murdeis (näit. puudub see saartel), rääkimata lõuna-eesti murdeist. Pealegi esineb kirjakeeles D ka kolmanda lahtise silbiga vormides (näit. pimedat < *pimeõätä).

Palataalspirant ʃ

91. Palataalspirant rõhuta silbi vokaali järel on üldiselt kadunud. Vokaalidevaheline ʃ on kadunud järgmis-tel juhtudel.

1. k-lõpuliste noomenite vokaaltüvelistes vormides, näit. omast. kaste (kaste < *kasteõen), paistel, lakke, helbed, mõtted, koldes, roostes, happe, uurded. Enamik siia kuuluvaid noomeneid on deverbaalid, nagu paise, haue, paine, oode, kaabe, rape jt. Rahvalaulukeeles ei ole neis sõnades toimunud kontraktsiooni ja kadunud spiranti asen-dab silbivahe, näit. kolde'essa, paiste'ella (< *paisteõella) jne.

2. Palataalspirant on esinenud ka sellistes üksik-sõnades, nagu õhtul (<*ehtaolla) ja vaja (<*vajava). Võrreldagu selleks vadja vorme ghtago ja vajaga.

3. Algupäraselt võisid *ɣ*-ilised olla ka sõnad, mis tänapäeva kirjakeeles on kas-liiteliste sarja siirdunud, nagu kadakas, pihlakas, jalakas, palakas, kajakas ja pedakas. Lõuna-eesti murdeis ja soome keeles on neis sõnades ka ja v või v, näit. eL kattai, om. kadaja, pettäi, om. pedäjä, jallai, om. jalaja, pällai, om. palaja, sm. kataja pihlaja, petjäjä, kuid jalava, kajava. Praegune kirjakeelne -kas on siin analoogiline, tekkinud tõenäoliselt k- või kas-sõnade (lepik, kaasik, moonakas jt.) eeskujul.

4. Selles asendis võiks *ɣ* esinemist oodata ka käskivas kõneviisis, kus selle tunnus esines rõhuta silbi järel (näit. valage, jätku), kuid rõhulisele silbile järgneva -ge, -ke, -gu, -ku eeskujul üldistus kõikjale ilmekas klu-siililine tunnus, s.o. tooge, kirjutagu, peske eeskujul tarvitatakse ka laulgu, võtke, kandku jne.

5. Samuti kui eelmises rühmas on sõltumatult rõhulisele või rõhuta silbile järgnemisest kõikjal ühteviisi tarvitusele tulnud gi-, ki-liide, näit. maedki (<*mätkin) lammaski (<*lamfaskin), parandangi, lehmgi, lehtki jne.

Geminaatklusiilid ja nende vaheldus

92. Nagu sissejuhatavas osas märgitud, on geminaatklusiilide vaheldus läänemeresoome keeltes vana nähtus. Arvatakse, et algupäraselt tugevas astmes (s. o. teise lah-tise silbi puhul) esines poolpikk geminaat pp, tt, kk, nõrgas astmes (teise kinnise silbi puhul) aga lühike geminaat ḡḡ, ṭṭ, ḳḳ. Seega esines algupäraselt vaheldus pp : ḡḡ, tt : ṭṭ, kk : ḳḳ. Et nähtus esineb paralleelselt kõikides klusiilides samasuguselt, siis võib neid vaadelda koos.

Tänapäeva eesti keeles sõltub vaheldus sellest, kas algupärane geminaatklusiil järgnes lühikesele vokaalile või järgnes see pikale vokaalile, diftongile või helilisele konsonandile.

93. Kui algupärane geminaatklusiil järgnes esimese silbi lühikesele vokaalile, siis tugeva astme vormides on algupärane poolpikk geminaat muutunud pikaks geminaadiks, seega pikenenud pp > pp̄, tt > tt̄, kk > kk̄, näit, seppa (seppa < *seppäda), rattad (rattad < *rattahet), lukku (lukku < lukkoða), algupärane nõrga astme lühike geminaat on aga tänapäeva keeles säilinud, näit. sepad (seppäd < *seppät), ratas (rattas < *rattas), luku (lukkũ < *lukkõn). Algupärase lühikese vokaali järel esineb tänapäeva keeles suhe pp : pp̄, tt : tt̄, kk : kk̄, mis läheb tagasi varasemale suhtele pp : pp̄, tt : tt̄, kk : kk̄, näit. sappi : sapi, leppa : lepad, õppima : õpin, hüppan : hüpata; pattu : patu, kotti : kotis, nutta : nutan, ruttama : rutata; paku : pakule, sukka : suka, rikkad : rikas, hakkan : hakata. Astmevahelduseta sõnades oleneb geminaat algupärase teise silbi lahtisusest või kinnisusest, näit. kuppar (< *kuppari), vapper, ruttu (< ruttohen), mitte, kukkur (sm. kukkerõ), rikkus ja lepitama (< *leppittämähõn), leplik, petis (< *pettũs), latikas, nokaline (< *nokkallinõn), vikat.

94. Kui aga algupärane geminaatklusiil järgnes pikale vokaalile, diftongile või helilisele konsonandile, s.o. geminaatklusiilile eelnes pikk silbiosa, siis on tugeva astme vormides säilinud poolpikk geminaat, näit. kaapima (käppima < *käppimahõn), kaupa (kauppa < *kauppaða), kirpu (kirppu < *kirppuða), laata (lätta), lauta (lautts), pelti (peltti), saaki (säkki), paika (paikka), palka (palikka). Nõrga astme vormides on aga toimunud lühenemine, nimelt on teise silbi kinnisuse puhul algupärane lühike geminaat muutunud üksikklusiliks, mis on edasi arenenud nõrgaks klusiiliks, näit. kaabin (kābin < *käppin), kaubad (kaũBad < *kauppat), kirbu (kirũ < *kirppun), laadel

(läpäi < *lättalla), laudas (lauðas < *lauðtassa), peldi (peidi < *pelitin), saagid (< *säkit), paigal (paigal < *paikkalla), palga (< *palikan). Nii esineb pika silbiosa järel hoopis teistsugune vaheldus kui lühikese järel, nimelt on siin algupärase poolpika ja lühikese klusiili vahelduse asemel praeguses keeles poolpika geminaadi ja lühikese üksikklusiili vaheldus, s.o. pp : B, tt : D, kk : G, näit. koopad : koobas (< *köppahet : köppas), taipan : taibata (< *taippaan : taippaatak), kimpu : kimbu (< kimppuša : kimppun), noota : noodad, võitu : võidu, konti : kondi, looka : looga, rauka : raugad, kilki : kilgi. Astmevaheldusega sõnades esineb samuti sõltuvalt teise silbi lahtisusest või kinnisusest kas poolpikk geminaat või lühike üksikklusiil, näiteks ühelt poolt huupi, peituma, viltu, tarkus, lõikas, teiselt poolt kaubandus, laadaline, paiguti, kiigutama, nurgeline, vaigistama.

Nagu siit selgub, on tänapäeva eesti keeles B, D, G sõna sisehäälikutena kahesugust algupära, olles sõnades, kus nad esinevad tugeva astme vormides, pärit varasemast p, t, k-st (leiba, lauda, särgi < *leipäša, lauðaša, särkiša), teiselt poolt aga sõnades, kus nad esinevad nõrga astme vormides, on nad arenenud varasematest lühikestest geminaatidest pp, tt, kk (vaiba, lauda, särgi < *vaiippan, lauðtan, särkin).

Kokku võttes eelmist saame järgmise pildi geminaatklusiilide vaheldusest:

1. Algupärane suhe: pp : pp   tt : tt   kk : kk   vakkaša : vakkan
2. Praegune suhe:
  - a) lühikese vokaali järel: pp : pp   tt : tt   kk : kk   vakka : vakka
  - b) pika vok., diftongi, helilise kons.järel: pp : B   tt : D   kk : G   paikka : paiga

95. Kui algupärane geminaatklusiil lõpuks tulemusena sattus sõna lõppu, siis muutus ta lühikese vokaali järel pikaks üksikkluusiiliks, näit. lepp (lep̄ < *leppä), kott (koṭ < *kotti), pakk (paḱ < *pakku), pika vokaali, diftongi või helilise konsonandi järel aga poolpikaks üksikkluusiiliks, näit. sirp (sirp̄ < *sirppi), võit (vgit < *voitto), look (lōḱ < *lōkka). Kui geminaatklusiil aga siseksa tõttu sattus silbi lõppu, siis muutus ta alati poolpikaks klusiiliks, näit. tapma (tap̄ma < *tappamahen), tütred (tütred̄ < *tüttäret), võtmed, kuklas; kauplema (kauplema), kartma (kartma < *karttamahen), vaikne, auklik.

96. Kaasrõhulise silbi järel on algupäraselt olnud samasugune vaheldus kui paarõhulise silbi järel, nagu see ilmekalt silma paistab astmevaheldusliku ik-liitega sõnade puhul. Siin on tugevas astmes kk, nõrgas astmes Ķk, näit. kanarbikku (< *kanarpiikko) : kanarbikus (< *kanarpiikkossa), õnnelikku : õnnelikud, legendikku : legendikul, aganikku : aganikus, laevastikku : laevastiku (vrd. tikku : tiku) jne.

Eelmistega liituvad ka illatiivsed stikku-liitelised adverbid, näit. vastastikku (< *vastastikkohen) lähestikku, ligistikku, kohastikku, üleistikku, lähistikku, samuti lik-liitelistest adjektiividest tuletatud us-liitelised abstraktnomenid, mille lõpul esineb -likkus : õnnelikkus, rahalikkus, kannatlikkus jt. Viimase liite tarvituseletulek on eesti keeles hiline. Peamiselt on likkus-liitelised sõnad tulnud tarvitusele alles käesoleval sajandil.

Niisama järjekindel ei ole aga praeguses eesti kirja keeles tt esinemus kaasrõhulise silbi järel. Tuleks ju siingi oodata samasugust geminaadi esinemust kui kk puhul.

Ootuspäraselt esineb lühike geminaat neljanda kinnise silbi puhul 1) ilmaütlevas käändes, näit. lugemata (< *lukemattak), soovimata, küsimata, tundmata (< *tuntg-mattak), teadmata, habemeta, tütreta; 2) tu-liitelistes karitiivadjektiviides . hoolimatu (< *hõlimattoin), tänamatu, teenimatu, püsimatu, samuti vankumatult, kohkuma-

tult; 3) mitmuse 2. pöördes: kirjutate (<*kirjoittattek), parandate, vihastate, lõpetate.

Järgneva lahtise silbi puhul ootaksime samuti kui likkus- sõnades ka tu-liitelistest omadussõnadest tuletatud abstraktnoomenites mattus-liitelisi vorme, missuguseid keeleuuendus omal ajal soovitas, näit. hoolimattus, paratamattus. Tegelikult aga ei läinud ettepanek läbi, sest ühelt poolt hakati mata- ja matu-vormide eeskujul ka matus-vormides tarvitama ainult lühikest geminaati (hooli-matu, siit hoolimatus) ja teiselt poolt võis rõhuta silbi järel samasugustest tu-liitelistest adjektiividest tuletatud substantiivides esineda ka ainult lühike geminaat (ra-hutu, siit rahutus). Sellepärast tarvitatakse tänapäeval ainult vorme surematus, hübematus, teadmatus, taltsutamatus jt.

97. Rõhuta silbi järel ei esine vaheldust, sellepärast esineb siin alati lühike geminaat, näit. 1) raamatu (rāmatu), vikati; kirjutan, kannatab, toetan; visata, hüpates, hakati; rahutuks, korratatus; joomata;

2) lapsuke (lapsukke), natuke; liblikas, maasikad; kuusiku, rätikud, tüdrukul.

Eesti kirjakeeles on ainult üks sõna, kus geminaatklusiil rõhuta silbi järel vaheldub. Selleks on sõna kurat, om. kuradi, milles erinevalt teistest samatüübilistest sõnadest on kõikides käänetes peale ainsuse nimetava nõrk klusiil (vrd. rasmat, om. raamatu, nekrut, om. nekruti jt.). Eesti murretes on seesugune vaheldus hoopis laiemalt tuntud, näit. Ū rāmaDo 'raamatu', palmiGo 'palmiku', ka kiroDa 'kirjutan' jt. Kuigi ka soome keel selles asendis vaheldust tunneb (näit. 3.pööre kirjoittaa, kuid 1.pööre kirjoitan), on põhjust pidada vaheldumatust algupärasemaks.

Sõna lõppu sattunud rõhuta silbi järel olev lühike geminaatklusiil on muutunud poolpikaks klusiiliks, näit. lepik (leppik <*leppiikko), tammik, soovik, raamat (rāmat) jne.

Geminaatklusiili pp kohta näited puuduvad, kui mitte arvestada hilistekkelisi liitsõnu sarapuu (sarappp), õunapuu, mis perekonnanimedena esinevad ka Sarap, Õunap kujul, või piiblikeelset sõna ülap 'alp'.

98. Üksikjuhtudel on algupärane rõhuta silbile järgnev lühike geminaatklusiil selle tõttu, et 1. ja 2. silbi piiril olev spirant kadus, sattunud esimese pika silbi järele ja vastav sõna on siirdunud astmevahelduslike sõnade tüüpi, kus juures sel korral geminaat on võinud vahelduse tõttu muutuda nõrgaks üksikklusiiliks, näit. sitan (<*apittan), kuid aidanud (<*apittanut võiks anda vormi aittanud), kuid kontraheerunud verbide eeskujul on tekkinud nõrk aste), ootan (<*oottan), kuid oodata (tõmmata eeskujul), naitan (<*näitan), kuid näidata, haugad (<*happukahet), kuid haugas (vrd. laukad : laugas).

99. Üksikjuhtudel on mõnede verbide vormides, kus järgmises silbis esineb dentaalklusiil, geminaatklusiil tt kadunud. See nähtus esineb matma-tüüpi verbide umbisikulises tegumoes, näit.

matma, matan - maetakse (<*mattetaksen), maeti
(<*mattetihin),

katma, katan - kaetakse, kaetud (<*kattetütu),

kütma, kütan - kõetakse, kõetavat, kõetud,

jätma, jätan - jätetakse, jätav, jäeti, jätud,

võtma, võtan - võeti, võetaks, võetud.

See häälikumuutus ei esine siiski kõigis seda tüüpi verbides, näiteks nutma, nutan, kuid nutetakse, nuteti, samuti petma, petan - petetakse, utma, utan - utetakse. Vanemas kirjakeeles esinevad veel vormid, nagu matetud, katetakse, kütetakse jt., samuti on sellised reeglipärased vormid veel praegugi säilinud lõuna- ja ida-eesti murrakuis. Isegi veel "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" (1925-37) annab paralleelvormidena kütetakse, katetakse, matetakse, ka jätetakse ja võtetakse.

Tänapäeva kirjakeeles esineb kõikuvusi veel kahe sõna tarvitamisel. Nimelt on lubatud verbidest mõtleva ja ütleva tarvitada nii umbisikulises tegumoes kui ka da-infinitiivis, nud-kesksõnas ja käskivas kõneviisis kahesuguseid vorme, kusjuures umbisikulises tegumoes eelistatakse lühemaid vorme mõeldakse, õeldakse, mõeldi, õeldi, mõeldud, õeldud, da-tegevusnimes, nud-kesksõnas ja käskivas kõneviisis aga lubatakse võrdselt mõlemaid, kas mõelda e. mõtelda, õelda e. ütelda, mõelnud e. mõtelnud, õelnud e. ütelnud jne. See-sugune paralleelsus, millel samuti ei puudu murdeline taust, on kirjakeeles küllalt vana, esinedes juba XVIII sajandil.

Eelmiste nähtustega võib seostada ka teatava paralleelsuse verbide sütitama ja süütama esinemisel. Tänapäeva kirjakeeles on nende sõnade tähendus juba mõnevõrra diferentseerunud, näiteks süütab tuld, kuid peab süütitava kõne.

Kogu seda nähtust on L. Kettunen seletanud kiirkõnega, pidades geminaatklusiili kao tõttu tekkinud sõnakujusid kuluvormideks. Varemalt on ta aga juhtinud tähelepanu sellele, et siin võib olla tegemist ka dissimilatsiooniga, mis tingitud geminaatklusiili tt esinemisest kahes naabersilbis (matetakse). On selge, et kadu neis sõnades on irregulaarne nähtus.

100. Lõpuks olgu peatunud veel mõnel erandjuhul geminaatklusiilide esinemises.

Kui geminaatklusiil esineb pika vokaali või diftongi järel ja teine silp on kinnine, siis geminaatklusiil peaks muutuma nõrgaks üksikkluksiliks (laada < *lāttan). Kuid eesti kirjakeeles seda ei esine ühesilbiliste pika vokaali või diftongiga lõppevate verbide mitmuse teises pöördes, kus tarvitatakse vorme sööte, joote, vöite, jääte, kuigi peaks olema sõDè, jõDè jne., nagu neid vorme esinebki lõuna-eesti murdeis. Vormide sööte, joote kujunemine on arusaadav, kui arvestada, et pikemates sõnades mitmuse teise pöörde lõpp on alati -tte, näit. loette (< *luyt̃tek), elatte (< *elāt̃tek) kirjuuttatte jne. See üldine mitmuse teise pöörde lõpp on

üldistunud pikematest sõnadest ka ühesilbilistesse tüvedesse.

Samasugune üldistus esineb ka pika vokaaliga ja diftongiga lõppevate ühesilbiliste noomenite abessiivis, näit. maata (mätta), tõõta, kuuta, jääta, koita jt., kus ootaks vorme mädä (<*mättäk), tõda. Siingi on eeskujuks olnud pikemad sõnad, nagu veeta (<*vedettä), pesata, hobuseta.

Ka mitmuse omastavas esineb samalaadseid analoogilisi vorme. Vaadelgem kõigepealt mitmuse omastava vorme kõrs-tüüpi sõnades, kus tüves on -t, näit. kõrte, varte, õrte, hirte, parte, samuti uus-tüüpi sõnades uute, õite, põite, kõite, täite jt. Neis sõnades helilise konsonandi, pika vokaali või diftongi järel peaks mitmuse omastavas olema samuti tunnus -De: *kortten > kerde, *ütten > üde (kuid ains. osast. *kortta > kert, *ütta > üt). Et ainsuse osastav ja mitmuse omastav paljudes sõnatüüpides ühteviisi on kujunenud (vrd. paiset - paivete, hannast - hannaste - samasugune konsonantne tüvi), siis on ka siin ainsuse osastav ja teised mainitud sõnatüübid võinud mõjustada te-liste vormide kujunemist. Sama nähtus esineb ka kaas-tüüpi sõnades: kaant - kaante (kände asemel).

Seesugune te-tunnuseline konsonanttüveline mitmuse osastava kujundamine pole aga piirdunud ainult eespool mainitud sõnatüüpidega, kus t on tüves, vaid on levinud ka nendesse sõnatüüpidesse, kus ei olegi tüves t - d, nimelt keel-tüüpi sõnadesse, kus analoogilise t-partitiivi kõrvalle (vrd. eesp. p. 54) on tekkinud ka analoogiline te-tunnuseline mitmuse omastav, seega keelt (pro kêld <*kêltä) ja keelte. Sellise mitmuse omastava kujunemine on arusaadav, sest reeglipärane kêlden oleks saanud ju anda ilmetu ja ainsuse omastavaga kokkusattava vormi keele. Ainsuse osastava ja teiste de-, te-tunnuseliste sõnade eeskujul võisid tekkida vormid keelde (= kêlde) ja keelte (= kêltte), mis mõlemad leiduvad meie murretes (vrd. de-tunnuselisi vorme eriti rannikualal ja läänepoolseis põhja-eesti murdes).

Eriti aga soodustasid selliste mitmuse vormide kujunemist mõnevõrra lähedased tüübid, nagu kõrte ja kaante. Selline mitmuse omastav on seda enam mõistetav, et teatavasti samade tüüpide eeskuju on määrav olnud ka illatiivi vormide keelde, tuulde kujunemisel (vrd. osast. kaant - suurt, sisseütl. kaande - suurde ja m. osast. kaante - suurte esinemist).

Lühemate konsonanttüveliste tüüpide eeskuju on keel-tüüpi sõnadest levinud ka vokaaltüvelistesse nael-tüüpi sõnadesse. Nii on kaante, keelte eeskujul tulnud tarvitusele naelte, paelte, kaelte, nõelte, sõelte, koerte, kaerte, heinte, seinte, õunte varasemate naelade, kaerade, õunade jne. asemel. See muutus on päris hiline, sest veel 1946.a. väljaantud E. Muugi "Vähikeses õigekeelsus-sõnaraamatus" olid kõik need lühemad vormid antud paralleelkujudena naelade, kaelade jt. kõrval. Seesugune konsonanttüveline mitmus on levinud sõnades, kus diftongile järgneb l, r või n.

Klusiilid sõna lõpus

-t

101. Klusiilidest on sõna lõpus esinenud t ja k. Klusiil t on sõna lõpus samuti kui sõna sees nõrgenenud, muutunud D-ks. See nähtus esineb järgmistes rühmades:

1) mitmuse nimetavas: tööd (<*töt), metsad, linnud, varesed, legendikud;

2) verbi mitmuse 3.pöördes: toovad (<*tōBat), loevad, istusid, tulid, oleksid, kirjutaksid;

3) verbi ainsuse 2.pöördes: saad, ajad, olid, vedasid, hakkaksid, kannataksid;

4) nud-kesksõnas: viinud, teinud, kosunud, ostnud, tõmmanud, õmmelnud, raputanud.

5) Üksiksõnades: nüüd (<*nūjūt), õlu (<*elut), murde-
ti ja varasemas kirjakeeles ka õlut (vrd. sm olut) kujul.
Nagu näitavad kõige vanema kirjakeele ja sugulaskeelte and-
med, on varemalt t-lõpulised olnud ka sõnad neitsi (Müll.
Neützit, Neutzit, Neüzyt, St. neitzit, sm neitsyt), lõuna
(Müll. Lounadt) ja kätki (sm. kätkyt). Neis on nähtavasti
murrete erinevast esinemusest tingitult t sõna lõpust hil-
jem kadunud, nagu seda võib näha ka sõna õlu puhul, kus t
kadu on päris hiline.

Mis puutub tud-kesksõnasse, siis on tänapäeva kirja-
keeles siin samuti kui nud-kesksõnas sõna lõpus -d. Eesti
murretest on -tud omane põhja-eesti murretele, -tu, -Du
aga kirde-eesti rannikumurdele (juoDu, opiitu, varasteitu)
ja lõuna-eesti murretele (M jūd, nejjut, kirjuttet,
T jūDu, oppiitu, parandeDu, V sūDu?, tettü?, ummeld). Su-
gulaskeeltes on samuti kahesugust esinemust, näit. sm
saatu, tehty, vdj sātu, tehtü, vetgettü, vps anttuD ja
andgt jne. Ka eesti kõige vanemais kirjapanekuis võib koha-
tu-, du-lisi vorme, näit. WK podw (= poodu), mahamattet.
Kõik see annab põhjust arvata, et tud-kesksõnas algselt
ei olnudki sõna lõpus d - d, vaid see lõppes vokaaliga.
Praegune d on aga siia tulnud nud-kesksõna analoogial.

Lõuna-eesti murretes mitmuse nimetavas, verbi mitmu-
se 3.pöördes ja nud-kesksõnas ning sõnades nagu õlu ja
lõuna puudub -D, võru murdes on aga neil juhtudel larüngaal-
klusiiil: kana? 'kanad', tuleva? 'tulevad', tullu? 'tulnud',
olu? ~ glu? 'õlu'. L. Kettunen on arvanud, et siin on vara-
sem t kas kadunud või muutunud larüngaalklusiliks. P. Aris-
te, lähtudes sellest, et võru murde larüngaalkluusiil on
tavaliselt arenenud varasemast k-st, on avaldanud arvamust,
neilgi juhtumisel ei ole võru murde larüngaalklusiiil are-
nenud t-st, vaid k-st.¹

¹ П. Аристе, Состоялся ли в южно-эстонских диалектах переход
конечного t в гортанный взрывной? - Filoloogilisi ette-
kandeid. Tartu 1947, lk. 25 - 34.

102. Eesti kirjakeeles on varasem sõnalõpu -k täiesti kadunud. Et aga teatavates vormides varem -k on olnud, seda näitavad sugulaskeeled ja ka võru murre. Nii on sõnalõpu klusiil säilinud ida-vadja murrakuis, kus esinevad vormid, nagu paizeg 'paise', kaseg 'kaste', leivättag 'leivatg', mennäg 'minna', annag 'anna', sämmag 'saame' jt.¹ Võru murdes aga on k muutunud larüngaalklusiiliks, näit. kašte?, paize?, võni?, anda?, anna?.

Sõnalõpu -k on esinenud järgmistes rühmades:

1) üksiksõnades, eriti e-listes deverbaalides:

paiste (<*paistek), paise, kaste, uure, mõte, lake, kaabe, kate, vanne, kolle, rooste, leede jt.;

2) ilmaütlevas käändes (lõpp *-ttak): maata (<*mättak), naljata, leivata, habemeta, hábemeta, tegemata, kirjutamata;

3) rajavass käändes (lõpp *-nnik): seni (<*sennik), kuni, maani, metsani (<*metsännik), lepikuni, ka pärani, ülени;

4) da-infinitiivis (tunnus -jak, -tak): tuua (<*tõjak), pesta (<*pestak), tulla, anda (<*antajak), hüpa-ta, harjutada;

5) oleviku mitmuse 1.pöördes (lõpp *-mmek): saame (<*sämmek), teeme (<*tejemmek), tuleme, viskame, kõneleme;

6) oleviku mitmuse 2.pöördes (lõpp *-tttek): toote (<*tõtttek), elate, loodate, arvate (<*arvađattek), mõtlete;

7) käskiva kõneviisi ainsuse 2.pöördes (tunnus *-k): söö (<*sõk), tule (<*tulek), kanna, hüppa, (ära) tee (<*tejek), nuta;

---

1 Vrd. L. Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria.
Helsinki 1930, lk. 48-49.

8) eitava kõne olevikus (tunnus^{*}-k): (ma) ei saa (<¹en sāk), (sa) ei tule (<²et tulek), (me) ei karda (<³emnek karřtak);

9) latiivi rudimentaarseis vormides (lõpp^{*}-k): koju (<⁴kođok), eriti lõuna-eesti vormides siija², siinnä³, tõna⁴, kiinni⁵ (vastavad põhja-eesti vormid siija, siinna, tänna on illatiivsed);

10) gi-, ki-liites (^{*}-kik, ka -kin): midagi, kedagi, ammugi, läkski (vrd. v kiäkki¹ 'keegi', ämmukki², medägi³).

Sõnalõpu -k kadu on tõenäoliselt põhja-eesti murdeis-ki toimunud samuti, nagu see sünnib tänapäeval võru murdes, s.o. algul -k muutus larüngaalklusiiliks ja seejärel larüngaalklusiil kadus. Põhja-eesti murdeis on sõnalõpu -k kadu küllaltki vana nähtus, sest meie vanimas kirjakeeles on ainult üksikuid jälgi varasemast -k-st. Nii leidub Wanradt-Koelli katekismuses lause "ella satack meyd kywsatu ssen ssysse" ja sama konstruktsioon esineb ka Mülleril kujul "Erra satack meyd..." Ometi puudub -k käskivas kõneviisis isegi Läti Henriku kroonika lauseis "Laula, laula, pappi" ja "Maga magamas". Teiselt poolt teame, et XIII sajandil oli toimumas lõpukadu, mille tulemusena sõnade lõpuvokaal kadus (ūsi > ūs, *lauulu > laul). Kui sõnalõpu -k sel ajal oleks juba täiesti kadunud olnud, siis oleks võinud ks sellele eelnev vokaal alluda lõpuksale ja kaduda, seega oleks võinud varasematest vormidest *kastək > kaste või *lauulak > lauula kujuneda kast ja laul. Et aga siin lõpukadu ei toimunud, pidi XIII sajandil -k veel kasvõi larüngaalklusiili näol olema säilinud.

K O K K U V Ö T E

103. I. sõna algul p, t, k säilinud.

II. sõna sees.

A. Üksikklausil või selle nõrk vaste.

a) Silbi algul rõhulise silbi järel.

	Klausil	Spirant
Vokaali järel	<u>p > B</u> : leib, luba <u>t > D</u> : pidama, sõda <u>k > G</u> : viga, seg, haug	<u>β > v</u> : leiva; <u>β > Ø</u> : loa <u>δ > g</u> : pean; <u>δ > j</u> : sõja <u>r > r</u> : vea; aja, poja, havi
Nasaali järel	<u>p > B</u> : kumb <u>t > D</u> : lind <u>k > G</u> : king	<u>mβ > mm</u> : kumma <u>nδ > nn</u> : linna; <u>nδ > n</u> : kähne / <u>ŋG</u> : kingad/; mard, <u>ɣf > ɣɣ</u> kiŋ, ad
Liikvida järel	<u>p > B</u> : halb, kurb <u>t > D</u> : muld, kuld <u>k > G</u> : võlg, kärg	<u>lβ, rβ > lv, rv</u> : halva, kurva <u>lδ, rδ > ll, rr</u> : mulla; <u>lδ, rδ > l, r</u> : keelu <u>lɣ, rɣ > l, r</u> : võla; <u>lj, rj > lj, rj</u> : kärje
Spirandi järel	<u>p =</u> : raspel <u>t =</u> : must; tehtma <u>k =</u> : vask, nahk	/ep: raspeldama/ / t: mustad/; <u>hδ > h</u> : tahan <u>af > s</u> : vase; <u>hf > h</u> : naha
Klusiili jär järel	<u>tk =</u> : katk; <u>tk > kk</u> : pikka	/tk : katku/

b) Silbi lõpul rõhulise silbi järel.

	Klusiil	Spirant
Helilise konsonandi järel	p. pr: sõpra : sõbra (sõber)	
	pl: kupla : kubla (kubel)	
	pj: kapja : kabja (kabi)	
	tr: atra : aDra (ader)	
t.	tj: patja : padja (padi)	
	tv: latva : ladva (latv)	
	tn: ^l litna > linn	õn: liin, voon
	murd.kl: nakla : nagla, nagel	ɣl > vok.+l: nael : naela
kr: nakri : nagriš	ɣr > vok.+r: kaer : kaera	
tv: lakka : laja	ɣj > vok.+j: laia : laiad	
kn: *teknük > teñü	ɣn > vok.+n: teinud	
Helitu hääliku järel	ks =: maks : maksu; ks > s: teosed	
	ts =: mets : metsad	
	ps =: kops : kopsu	
Kolme konsonandi ühendid		
Varssed	str: zDr: otra : odra, ketrama	
	pts: laps : lapse, küpse, lüpsma	
Hilised	mps, lts, rts, nks, nts jt.	

c) Rõhuta silbi järel

Helitu kons. p, t, k =: linask,
järel varastama,
hiranõtama;

ht > tt: hoonet

Helilise p, t, k > B, D, G: emand,
kons. järel kuningas, ütelda,
kanarbik, lopergune
jt.

Vokaali
järel

1. $\beta > v$: seisev, tulevad;
 $\beta > \emptyset$: laskuma
2. a) $\delta > D$: hõbeda, kalade,
vedada
b) $\delta > \emptyset$: hõbe, kõrge,
jalge, anda; (seda)
kala, mune, jalgu,
hakkan, saage.
3. $\gamma > \emptyset$: paised, õhtul

B. Geminaatklusillid

Rõhulise silbi järel

Lühikese pp: $\tilde{p}p > \tilde{p}p: \tilde{p}p$: leppa : lepa
vokaali tt: $\tilde{t}t > \tilde{t}t: \tilde{t}t$: võtta : võtan
järel kk: $\tilde{k}k > \tilde{k}k: \tilde{k}k$: vakka : vaka

Pika vokaa- pp: $\tilde{p}p > pp: B$: kaupa : kauba
li, diftongi tt: $\tilde{t}t > tt: D$: laata : laada
või helilise kk: $\tilde{k}k > kk: G$: palka : palga
kons. järel

Rõhuta silbi järel

$\tilde{p}p$, $\tilde{t}t$, $\tilde{k}k$: raputama, kuu-
sikus

III. Sõna lõpus

t > D: linnud lendavad, seisad, kadunud
k > $\emptyset$: paise, isata, metsani, olla, teeme, tuleta,
söö, ei taha, koju.

-S-

S sõna algul

104. Sõnaalguline s on üldiselt säilinud, näit. silm, süda, sada, sarv, sulama. Samuti on säilinud s ka liitesõnas oleva põhisõna algul: seasilm, jõesuu, umbsõlm, naisugu.

Üksikjuhtudel võib kohanimedes esineda s-i geminatsioon, näit. Kuressaare, Piirissaare, Kõrgessaare. Nendele saare-põhisõnaga kohanimedele on lähedased ka sepp-põhisõnaga ametinimetused, nagu aamissepp, kellassepp, klaasissepp, kullassepp, müürissepp, plekissepp, potissepp, tõllassepp jt. Geminaat -s neis sõnades on sarnane sõnaalguliste klusiilide puhul esitatud gemineerumisnähtustega (vrd. sarapuu - sarapü ja soosaare - sõssäre). Neid gemineerumisjuhtumeid on selgitatud mitmeti. Nii on kõneldud võimalikust genitiivi lõpu n-i assimileerumisest järgneva sõna alguskonsonandiga, mille tulemusena tekkis geminaat. Teiselt poolt on eriti g-iga algavate põhisõnade puhul oletatud konsonanttüvelist liitumist, kusjuures täiendsõnaks oleks ne-liiteline omadussõna, näit. aamine sepp > aamissepp, kurene saar > Kuressaare.

Lõuna-eesti murdeis on põhja-eesti sõnaalgulise s-i asemel kas s- või ts-. Nii esineb afrikaat sõna algul näiteks sõnades, nagu tsirp, tsirk, tsiga, tsolk, tsõr, tsippul, tsõdzõ, tsõjõma, tsiõg jt. Et sõnaalguline afrikaat on tuntud ka teistes soome-ugri keeltes, võib pidada sõnaalgulist ts-i vanaks nähtuseks, mis põhja-eesti murdeis ja ka soome keeles on muutunud s-ike. Afrikaadi esinemist vene laenudes (tsolohk 'sistik', tsigan 'mustlane', tserbak 'kopsik') ja onomatopoeetilistes sõnades (tsirise 'sirise', tsorisema 'sorise') võib seletada

sellega, et sõnaalguline ts oli tartu ja võru murdes elu-
jõuline ja säilis ka hilisemais laenudes.¹

Eelmisega seoses olgu juhitud tähelepanu veel sel-
lele, et osale lõunaeesti ts-iga algävatest sõnadest ei
vasta põhja-eeesti murdeis s-, vaid t-, näit. tsärGè
'tärge', tsärkma 'tärkima', tsilk 'tilk', tsilkma 'til-
kuma', tsurkma 'torkima' (osalt ka 'sorkima').

Üksik -s sõna sees ja lõpus

105. F.J. Wiedemann eristab kaheksugust sõnasisest
s-i, nimelt harilikku helitut s-i (mušta, kašvama) ja
vokaalidevahelist mõnevõrra helilisemat lühikest leenis-
klusiili Z, mis vastab helitutele leenisklusiilidele
B, D, G-le (näit. peza). Keeleajaloo seisukohalt pole
põhjust neid kaht s-i eristada, sest vahe nende vahel
pole kuigi terav ja nad märgivad sama foneemi.

Lühike üksik -s silbi algul on säilinud, näit. isa,
kesa, küsima, valusad, rebase, roheliše, venelased.

Teise silbi algul olev lühike s on võinud illatiivis
gemineeruda samadel tingimustel kui klusiilid, s. o. kui
esimene silp oli lühike ja kolmanda silbi algul oleva h
kao tõttu järgsilbis toimus kontraktsioon, näit. pessa
(< *pesähen), ossa (< *osahen), võssa, sassi, nissu, ka
sisse (< *sisehen) jt.

Säilinud on silbialguline s ka konsonantide järel.
Klusiilide käsitluse puhul olid kõne all ühendid ps, ts,
ks (kopsud, katsub, maksan, omaksed, ka lapse, maltsa jt.).
Helilise konsonandi järel esineb üksik -s piiratult, kõi-
ge sagedamini vahest rs-ühendis, näit. kärsima : kärsin,

¹ A. Универе, Об аффрикатах в начале слова в южно-эстонских
говорах. - Всесезонная конференция по финно-угроведению,
Сыктывкар 1965, Таллин 1965, lk. 15-16; vastupidine
seisukoht L. Kettunenil, vrd. ВКАН, lk. 93.

põrsad : põrsas, samuti sõnades, nagu varsi, kõrsi, õrsi, tõrsi, parsi jt., kus -si on tekkinud varasemast -ti-st. rs-ühendiga sõnades on tendents vältevahelduse puhul tugevas astmes geminaadiliste vormide esinemiseks, näiteks on kirjakeeleski põrsad kõrval lubatud ka põrssad (vrd. am porsaat). Üldiselt näib, et helilistele konsonantidele järgneva s-i (s. o. ühendite rs, ls, ns, ms-i) puhul on tekkinud samasugune vaheldussuhe, kui see esineb helilisele klusiilile järgnevate klusiilide puhul (vrd. põrsas : põrssa ja korgas : korka või varsa : varssa ja targa : tarka). Tõenäoliselt see suhe on tinginud, et esineb geminaat -s sõnades varsa ! varssa (sm. varsa) ja kärsa : kärssa (sm kärssää). Sama näib kehtivat ka selliste laenuliste sõnade kohta nagu märss (vrd. kas merse, am marsio), värss jt.

Esimese silbi lõpu s esineb nii helilise kui helitu hääliku ees hilises vältevahelduses, näit. lasn 'leivalabidas' : lasna, käsn : käsnad, osm 'hütt' : osmi, kasvu : kasvud, rasva : rasvad, osjade : osjad, asju : asjad, samuti musta : mustad, kest : kestad, haspel, haspeldama.

106. Kaugemal sõnas esineb algupäraselt lühike s illatiivis, kus praegu on üldine lõpp -sse. Kuidas siin geminaat tekkis, selle kohta on mitmeid seletusi. Algseteks illatiivilõppudeks on olnud -sen (taivahasen > taivase, *venehesen > venese) ja -hen (*tupahen > tuppa, *lauttahaen > lautta), kusjuures -sen esines sel korral, kui tüve lõpus oli h. sen-lõpulisest vormist kujunes -se-lõpuline illatiiv, nagu see tänapäeval on tuntud saartel ja läänemurde alal. Kirjakeeles ja teistes põhja-eeesti murretes on aga lõpuks -sse. Geminaadiline -sse võis tekkida tüvesse kuuluva s-i gemineerumise teel kaasrõhulise silbi järel sel korral, kui järgmises silbis h kadus, seega paarõhulises silbis *sisehen > sisse ja kaasrõhulises silbis *rohelligehen > rohelisse, *küsumükgehen > küsimusse, kust

siis sse-line sisseütlev võis levida ka teistesse tüüpi-
desse, kus ei olnud tüves s-i (madalasse, kõrgesse, maasse).
Soome keel suunab ühtlasi ka teisele seletusvõimalusele,
nimelt sellele, et soome keeles olevad illatiivivormid
taivaaseen, kasteeseen viitavad kahekordse tunnusega vara-
sematele vormidele *taivahasehen, *kasteeseen, mis
reeglipäraselt eesti keeles kujuneksid praegusteks taevas-
se, kastesse. Kontraheerunud noomenitest võis see lõpp le-
vida ka mujale.¹

Sõna lõpus olev -s on säilinud, näit. lammas, mätas,
küngas, kaunis.

Geminaat -s

107. Geminaat -s on lühikese vokaali järel säilinud,
esinedes hilises vältevahelduses, näit. püssi : püssid
(püssi : püssid), kasside : kassid, pässu : pässud 'jäär',
mässama : mässata.

Esimese silbi diftongi järel esineb tugevas astmes
geminaat -s, nõrgas astmes aga lühike üksikkonsonant, näit.
poissi : poisid (*poissiõa : poissit), kaussi : kausi
(kaussi : kaüsid), kaissu : kaisus. Sedagi tuleb pidada
hilise vältevahelduse liigiks, mis on tekkinud geminaat-
klusiilide vahelduse eeskujul (vrd. poissi : poisi ja
koittu : koitud).

Samasugune vaheldus esineb ka hilistes laenudes, kus
s järgneb helilisele konsonandile, näit. marssima : marisin,
morssi : morsi, kurssi : kursi, valssi : valsi, pulssi :
pulsi, relssi : relsi, avanssi : avansi, bilanssi : bilansi,
pimssi : pimsi jt.

Kui geminaat s sattus sõna lõppu, siis muutus see lü-

1 L. Kettunen, EKAH, lk. 92.

hikese vokaali järel pikaks g-iks (pü^s, ka^s'), esimese silbi diftongi või helilise konsonandi järel poolpikaks g-iks (pois, kaus, vals, kurs, samuti silbi lõppu satudes: mäg^lema).

106. Geminaat -g on olnud ka inessiivi varasemas lõpus -ssa, mis esineb veel eesti regivärsilistes rahvalauludes (maassa, kolde'essa, kamberissa) ja soome keeles (vedessä, sydämessä). Lõpp -ssa on tänapäeva keeles lühenenud ja muutunud praeguseks lõpuks -s. Et siin varem geminaat on olnud, seda kinnitab ka jalg-tüüpi sõnade inessiivi nõrk aste: *jalg^{ss}a > jalas, *nurkkass^a > nurges, *pajass^a > pajas. Sellele näib vastu rääkivat põhja-eesti murrete läänepoolses osas, s. o. saartel, läänemurdes ja keskmurde lääneosas esinev tugevaastmeline seesütlev jalg-tüüpi sõnades (s.o. sõnades, mille tüve esimene silp on pikk), näit. jal^gas, nurkkas, pättis, karjas, a^das, metsas, kottis jt. Seesugune tugevaastmeline inessiiv on määrsõnalisel tähenduses tulnud kirjakeeleski tarvitusele, näit. (poiss) oli kimpus, (puud on) raagus, (jalad) harkkis, (oksad) lookas, (silmad) aukus. Selle nähtuse seletamisel on oletatud, et inessiivi -ssa lühenes juba enne lõpukadu -sa-ks ja nii tekkis teine lahtine silp, mille puhul tugev aste on loomulik, seega arenemiskäik oleks *metsässä > metsäsä > metsas.¹ Pealegi näib seda toetavat ka vadja keel. Ometi on tõenäolisem, et tugevaastmelise inessiivi puhul on tegemist illatiivi analoogiaga, sest see nähtus esineb ainult neis sõnatüüpides, kus esineb samasugune illatiiv (ill. aita, ines. aitas), pealegi ei piirdu illatiivi analoogia ainult inessiiviga, vaid ulatub saarte murdes ka elatiivi (jal^ga - jal^gas - jal^gast) ja esineb isegi hilistekkinud illatiiviga vormides (jür^de - jür^des).

1 L. Kettunen, EKAH, lk. 94-95.

Lõpuks olgu märgitud, et veelgi varasemaks seesütleva lõpuks oli -sna, millest assimilatsiooniltõttu tekkis eespool märgitud läänemeresoomeline -ssa.

h

Sõnaalguline h

109. Sõnaalguline h on kirjakeeles traditsiooni tõttu säilinud, kuigi enamikus eesti murdeist see on kadunud. Säilinud on h sõna algul kahel murdealal, nimelt võru murdes ja Hiiumaa Pühalepa murrakus. Veel käesoleva sajandi algupoolel oli sõnaalgulist h-d ka Saaremaal Kihelkonna külades ja rannikumurdes Kuusalu neemel, kus see nüüd on kadumas.

Et h eesti keeles sõnade algul varemalt üldine on olnud, seda kinnitab vanem kirjakeel, kus h on reeglipäraselt märgitud. Kuid et juba XVII sajandil sõnaalguline h põhjaeesti murretes kaduma hakkas, seda kinnitab ka Göseken oma grammatikas (1660), kus ta märgib, et sõnaalguline h kas säilitatakse või jäetakse ära, näit. Halw või Alw 'halb', Henmarus või Emmarus 'hämarus'. Järgmisel sajandil aga kinnitab A. Thor Helle (1732), et sõnaalguline h on nõrgalt kuuldav, sest mõned hääldevad härg, hunt, heinad asemel ärg, unt, einad. Sedasama on märganud ka Hupel (1780), kes leiab, et h on sõna algul kas veel vaevu kuuldav või juba täiesti kadunud, sellepärast kirjutatavat kas helmed või elmed. Mõödunud sajandil oli aga enamikus murretest sõnaalguline h täiesti kadunud, mistõttu Faehlmann ei soovitanud seda üldse märkida. Küsimust kaaluti korduvalt ja 1872. a. otsustati see kirjakeeles säilitada, sest see võimaldab eristada sõnu, nagu haru ja aru, hoid ja oid jne.

Ometi ei ole sõnaalguline h kõikides sõnades säilinud, kus ta algupäraselt esines, näit. on tänapäeval h kadunud

sõnades enese (Müll. hennese), õis, õitsema (St. höije, höitzen), uhmer (sa huuhmare), õhk (vrd. sa hohku), üür (sa hyyri) jt.

Algselt on h olnud ka sõnas juuksed (hihukset).

Vokaalidevaheline h

110. Esimese silbi lühikese vokaali järel on vokaalidevaheline h säilinud, näit. liha, keha, püha, kõhina, vähe, raha. Üksikjuhtudel on võinud lühikesele vokaalile järgnev h ka kaduda, näit. leelis (vrd. lehelis) ja väike (vrd. vähe, väheke). Illatiivis on võimalik ka h geminatsioon, näit. ihhu, kehha, lihha.

Esimese silbi pika vokaali järel on h samuti säilinud, kuid pikk vokaal on h ees lühenenud, näit. illatiivides pähe (<*pāhen), suhu, maha, sohu; algupärase pika vokaaliga tüvedes: mehe (vrd. mees), rehi (vrd. eL rih, sa riihi), rohu (<*rōhon, vrd. eL rūh, g. rohò; sa ruoho), tohu (vrd. sa. tuohi, g. tuohen; nim. toht, kus t hiline), ruhi 'küna, lootsik', sa ruuhi.

111. Diftongi järel on toimunud metatees, kusjuures diftongi järelkomponent on muutunud teise silbi alguse konsonandiks, nimelt i on muutunud j-ks ja u poolvokaal v-ks, näit.:

a) *-ih- > -hj-: kahju <*kaiho, lahja <*laiha, murd. mähi, om. mähja <*māihān, vrd. sa māihä 'mähk';

b) *-uh- > -hv-: jahvatan <*jauhattan, jõhvi <*jouhin, pahvatab <*paubhtapi, kahv <*kauba, rihv;

c) *-üh- > hv-: kehv <*keühä, lehvima, sa leyhymään.

Kui teise silbi algul tekkinud v sattus labiaalvokaali ette, siis v kadus ja nii kujunesid vormid jahu (< jahvo <*jauho) ja rahu (<*rauho). Vahelülina on v-lised kujud säilinud veel vanimas kirjakeeles, näit. Müll. rahwo.

Ka sõna vahe on algupäraselt olnud diftongiline. Selleski on toimunud metatees ja hiljem j-i kadu: *vaihe > vahje > vahe.

Esitatud sõnade arenemiskäiku kinnitab ka võru murre, kus esinevad veel diftongilised vormid, nagu lahh, kaihh, mäh, vaihh, samuti juhha, juhmine, juh, kuh, riuh, ruuh.

112. Järgsilpides on vokaalidevaheline h kadunud. See nähtus esineb:

1) h-lõpuliste sõnade vormides: mures < *murehessa, perel < perehellä, imeks < *imehekai;

2) s-lõpulistes kontraheerunud sõnades: taevani < *taivabannik, lambad < *lampahet, kirve < *kirvehen, kauniks < *kaunihiksi, okkad < *okahet;

3) illatiivides: külla < *külähən, lauta < *lauttähən, tõrde < *tortehən, tuppa, metsa, kanarbikku;

4) ma-infinitiivides: laulma < *laulamähən, olema < *olemahən, võtma, parandama, hüppama;

5) umbisikulise tegumoe lihtminevikus: saadi < *sätihən, osteti, lahutati, korjati;

6) käskiva kõneviisi oleviku 3. pöördes: söögu < *sökohen, andku, varjaku;

7) abisõnades: ruttu < ruttohen, vakka, sekka, sassi, harva, äärde, juurde, kinni, katki.

Rahvalaulukeeles esineb varasema h asemel i või j, näit. illatiivis: tubaje, sõdaje, kamberie; ma-infinitii- vis: laulemaie, pidamaie; umbisikulise tegumoe imperfektis: toodie, annetie, paiguti isegi kotkajad (< *kotkahet), kaldajad. Kirjakeeles asendab varasemat vokaalidevahelist h-d kaugemal sõnas j ainult sõnades paraja (nom. paras, vrd. sm. paras, parhaan), varajane (sm varhainen), salaja.

Võru murdes võib mõningais vormides kohata ka vokaalidevahelise h säilimist, näit. illatiivis: kübärähe, anomähe, võru rahvalaulude ma-infinitiivis: valamähe, tundemähe, kõndimähe jm.

h konsonantühendis

113. Helilisele liikvidale või nasaalile järgnev h teise silbi algul on eesti kirjakeeles kadunud. Nähtus esineb ühendites lh, rh ja nh.

- 1) lh > l: sulane < *sulhainen, kula 'ammutuskulp' (sm kulha); võluda (vrd. v võhl, sm velhota);
- 2) rh > r: karu < *karhu, kare (sm karhea), tõru (sm terho), tara (vrd. eL tahr, sm tarha), nüri (< *nürhi), herilane (< *herhiläinen, pasknäär (sm paskanärhi), tire (sm tirhea), kõri (vrd. sm. kerho).
- 3) nh > n: vana < *vanha, hani (sm hanhi), tänama v tehnämä, inetu (< *inhettoin), tänav (vrd. sm tanhua), inimene.

Lõuna-eesti murdeis, eriti võru murdes on osalt h säilinud, esinedes metateetiliselt, näit. Se kahr, nühr, tahr, kahrè, Lei yahn.

Pearõhulise silbi lõpus olev h helilise konsonandi ees esineb hilises vältevahelduses, näit. lehmi : lehmad, vihma : vihmale, kõhnu : kõhnad, ahned : ahne, kihlama : kihlata, mahl : mahlad, kõhr : kõhred, kähri : kährid, rahva : rahvas, ahjude : ahjus.

114. Järgsilpides esinev konsonantühend ht on üldiselt assimileerunud (näit. imet, hoonete), välja arvatud mõned momentaanverbid, milledest on võimalikud ka ht-lised vormid (vt. p. 82). Küll on aga ht-lised vormid säilinud võru murrakuis, näit. unehtanu, mälehtä, imehteli, saisahtama.

Inessiivi varasemaks lõpuks lõuna-eesti murdeis on olnud -hna, mis on säilinud veel võru rahvalauludes, näit. tarehna 'tares', käehnä 'käes', minnahna 'minnes'. Nagu juba J. Hurt näitas, on sellest hna-lõpust arenenud nii

mulgi kui tartu murdes esinev -n (meṣṣan), võru murdes esi-
nev -hN (meṣṣahN) ja -h (meṣṣah). Lõuna-eesti hna-lõpp on
paralleelne ja keeleajalooliselt seostatav põhja-eestilise
varasema lõpuga -sna.

115. Ka sõna lõpus on varemalt esinenud h, näit.
sõnades pere, hoone, vale, laine, tõke, tiine. Tänapäeva
eesti kirjakeeles on see -h kadunud. Ainuke eesti murdeala,
kus sõnalõpu h on säilinud, on võru murre, eriti selle ida-
murrakud. Varasema sõnalõpu h esinemist võimaldavadki jäl-
gida ühelt poolt võru-setu murde h-ga lõppevad sõnad, tei-
selt poolt ka sugulaskeeled ja osalt isegi soome kirjakeel,
näit. Se, Vas, Rääp hõneh, terveh, pereh, mureh, imeh,
hameh, püdeh 'vöö', viñneh 'vene, sm perhe, murhe, ihme,
venhe, valhe.

Hilisteks ja juhuslikeks tuleb pidada tänapäeva hiiud-
sõnade lõpus esineva pika h-ga sõnu, nagu aitäh, noh, säh,
tohoh jt.

Helilised spirandid (poolvokaalid)

-j--

116. Sõnaalguline j on üldiselt säilinud, näit.
joona, jää, jalg, juur. Erandiks sellest on üksikud sõnad.
Nii on võinud j kaduda kõrgete vokaalide, eriti ü ees.
Näiteks on sõna ütleva kujunenud varasemast vormist jütleva,
kusjuures algul j-i mõjul tagavokaal u muutus ü-ks ja
selle järel ü ees olev j kadus. Nähtus, et j-ile järgnev
tagavokaal muutub vastavaks eesvokaaliks, on tuntud saarte
murdest, eriti Hiiumaalt, kus ja- muutus jä-ks (jäGama,
jänn) ja ju- muutus jü-ks (jüt, jütleva, jülGe). Et are-
nemiskäik nii on kulgenud, seda kinnitavad Mülleril esine-

vad vormid iüttelda ja Jütlus. Samasugusel teel on varasemast väljendist aita jumal kujunenud tänamissõna aitüma. Märkida võib ka sõna iva, mille vasteks Lõuna-Eestis ja sugulaskeeltes on jüvä. Vaheldus esineb ka sõnas ehmatama ~ jahmatama ~ jähmatama. Murdeti esineb selliseid vaheldusi tunduvalt rohkem.

117. Vokaalidevaheline üksik- j on eesti kirjakeeles üldiselt säilinud, näit. raja, ajama, vajuma, sööja, pedajas, kirjutaja.

Üksikjuhtudel on aga j võinud vokaalide vahelt ka kaduda, näit. sõnades aasta < ajast-aiG < *aiyasta-aika (vrd. eL ajast-aiG), aelema < *ajelemahen (vrd. ajama), aetud (< *ajettu), soendama ~ soojendama, soe (< *sōja). Murdeti esineb selliseid sõnu veelgi rohkem, näit. vaōma 'vajuma', näl 'najal', meōma 'mōjuma' jt.

Tänapäeva vokaalidevaheline j võib olla ka hiline, kujunenud diftongi järelkomponendist, näit. ajal (< *aiyalla), pojad, (pea)aju (< *aivo) või tekkinud *ʃ*-spirandist (vrd. mujal, sm muualla mūyalla).

Illatiivis võib lühikesele vokaalile järgnev vokaalidevaheline j gemineeruda, näit. majja (majja < *majahen), ojja, tujju. Kuigi kirjakeel sellist gemineerunud j-i määrib geminaat -j-iga, hääldatakse seda ij-ina. Kirjakeelde on tunginud seesugune geminatsiooni tõttu tekkinud illatiiv lõuna-eesti murretest.

Ka algupärase geminaat -j-i asemel esineb ij, mis samuti kui teiste spirantide geminaadid võib olla hilises vältevahelduses, näit. nuija : nuiad (nuija : nuijad), äiade : äiad. Sel puhul ei ole aga vaheldus mitte j-is, vaid sellele eelnevas diftongi järelkomponendis -i. Tegelikult geminaat -j- eesti kirjakeeles puudub.

118. Konsonandile järgnev j on samuti säilinud, näit. palju (< *paljon), väljas (< *väljässä), harjad, varjud, asjad, kosja, ahju, tühjad, padjad, kapju.

Sõna lõppu sattudes on j muutunud i-ks, näit. kari (<*karja), kali, asi, kuhi, padi, kabi.

Kadunud on konsonandile järgnev j sõnades, nagu kurat (<*kurjätti), hiline (<*hiljainen), murdeti ka asine, naline, karima 'karjuma'. Reeglipäraselt on aga j kadunud, kui ta sattus järgneva i ette, näit. kosima (<*kosjimahn), kuhik (<*kuhjikko), kuhilas, tühik, nelikud. Vähem järjekindel on j-i kadu järgneva l ees, näit. ohelik (vrd. ohjeldama, harva ka oheldama), kahetsema (vrd. varasem kahjatsema), murdeti tühendama 'tühjendama'. Tegelikult on siin samasugune j-i kadu, nagu see esines i ees varasemast γ-st tekkinud j-i puhul, nagu sõnades küliti jt. (vrd. p.52,3).

Murdeti on j palju sagedamini kadunud või assimileerunud eelmise konsonandiga, näit. tühä 'tühja', assa 'asja', pällü e. pailü 'palju', nelläs jne.

V

Sõna algul

119. Sõnaalguline v on eesti kirjakeeles säilinud, näit. vask, vesi, veer, viis, võlg, väli, voolama, vokk, uurisema, vöö. Läänepoolseis murdeis on v sagedasti labiaalvokaali ees kadunud, näit. õk 'vokk', õlmed 'voolmed', õkke 'vөөkene', isegi õder 'vooder', õrst 'vorst', undament 'vundament'.

Sõna sees vokaalide vahel

120. Sõna sees vokaalide vahel on v üldiselt säilinud mittelabiaalsete vokaalide naabruses, näit. lava, kevad, iva, lävel, köver, vaevalt, päevad, liiva; sügavad, tugevad.

Illatiivis on lühikesele vokaalile järgnev v võinud gemineeruda, näit. kivvi, rivvi, savvi.

Labiaalvokaali kõrval on v sagedasti kadunud. Kõige enam esineb v kadu labiaalvokaalide vahel või ees, näit. au (<*auvo), aus (<*auvoisa), nõu (<*neuvo); vai (väimees) (<*vävi), lõoke (<*lgivokkainen), tõotama (<*toivotamahan), päike (<*päivükkäinen), (pea)aju (<*aivo), lõu(koer) 'lõvi', käima (<*kävüma). Hoopis harvemini on v kadu tingitud eelmisest labiaalvokaalist, näit. sõnas tüügas (<*tüvik-), üksikjuhtudel on v kadunud ka mittelabiaalsete vokaalide vahelt, näit. sõnades kõõrdi (vrd. kõverdi) ja vaene (vrd. vaevane).

Labiaalvokaali kõrval oleva v kadu on suhteliselt hiline nähtus. XVI ja XVII sajandi tekstides oli v neil juhtudel veel säilinud, näit. WK auwu, Müll. Toywutusze 'tõotuse', Neuwo 'nõu', St. auwus 'aus', nouwo.

Murdeti esineb läänepoolsematel põhja-eessti murdealadel v kadu veelgi enam, ja seda ka labiaalvokaali järel, näit. tui 'tuvi', tuike 'tuvike', sui 'suvi', suiine 'suviline', kruu 'kruvi', aga ka sau 'savi', kaju (<*kaiyo) jne.

Kadunud on v üksiksõnaks kulunud liitsõnas veski, mille paiguti murdeis veel säilinud varasem vorm oli vesikivi.

Geminaat -v eesti kirjakeeles õigupoolest puudub, kui välja arvata geminatsiooni tõttu tekkinud illatiivivormid. Sõnades, kus võiks oodata geminaat -v-d, nagu õu (vrd. sm ovi, vdj evvi) ja põu (vrd. sm. povi, vdj pevvi), on oodatava vv asemel diftongi järelkomponent u, mis esineb hilises vältevahelduses: õue : õues (õuue : õuues), põue : põues. Hilistekkinud geminaat -v-d esineb lõuna-eessti murdeis väga mitmesugustes vormides, näit. hüvvä 'head', kävver 'kõver'; lavvä 'laua', lövvä 'leian' jne.

Konsonantide järel

121. Konsonantide järel on samuti mittelabiaalsete vokaalide ees y säilinud, näit. latva : ladva, rasva : ragvast, sarvede : sarved, pilvi : pilved, rahval : rahvas; harva, kasvatan. Kui y on helitu hääliku järel sattunud sõna lõppu, on ta muutunud helituks, näit. latV, rasV, kahV.

Labiaalvokaali ees on aga y harilikult kadunud, näit. paluma (<*palvomahan, vrd. palve), suruma (vrd. surve), uluda (vrd. sm. ulvoa), aru (vrd. V gä'ei arvò 'ei saa arü', arvama), arutu, kasu (<*kasvo, vrd. kasvama), kasulik, haruldane (vrd. harva), karune (<*karvoinen, vrd. karvane). Sellest häälikumuutusest on osa võtnud ka need sõnad, kus y on hiljem tekkinud, näit. *jauhu > jahvo > jahu. Märkimist väärib siiski, et see muutus ei ole toimunud kõikides sõnades, kus y-le järgneb labiaalvokaal, näit. kõrvu, kõrvuti, kasvuaeg (vrd. kasupoeg), arvuta (vrd. arutu), karvipidi (murd. karupidi). Põhiliselt ei ole see muutus saanud toimuda hilisemates tuletistes.

Et varasemas kirjakeeles ka konsonandi järel y veel säilis, siis leiame siit niisuguseid vorme, kui WK palwuma, St. ka sz wo jt.

Alati ei ole y kadunud ainult labiaalvokaali ees, vaid ta on võinud kaduda ka teiste vokaalide ees, näit. tali-rukis, talisport (talv), lapsepõli, põline (põlv), külimit (külv), tere, teretama (terve), sarikad (sarv), rasu (rasv), tõri, om. tõrve (<*torvi).

Murdeis, eriti läänepoolseis eesti murdeis on selliseid y kaojuhtumeid palju rohkem, näit. pili 'pilv', taris 'tarvis'; ladu 'latv', teru 'tõrv', palä pä 'palav päev' jt.

N a s a a l i d

n

Sõna algul

122. Sõna algul on n üldiselt säilinud, näit. nool, nimi, nägema, noor, nüüd, naine.

Kõikuvusi esineb üksiksõnades, kus võivad vahelduda homorgaansed häälikud n ja t, näit. nuust ~ tuust, nire ~ tire, näks ~ täks, samuti tõsta ~ eL nesta, sm nostaa (vrd. p. 21) ja tukkuda, sm nukkua 'magada, uinuda', vdj nukkua 'uinuda'. Nagu selgub, on enamik esitatud sõnadest deskriptiivset laadi. Onomatopoeetilis-deskriptiivsetes sõnades on aga eesti keeles kõikuvused kaunis sagedased.

Sõna sees

123. Sõna sees on vokaalidevaheline n säilinud, näit. nina, muna, peni, panema, painama. Vokaalidevaheline n võib esineda ka järgsilpides, näiteks n-liitelistes onomatopoeetilistes sõnades (kahina, mühinal, kolin), ne-liitelistes noomenites (varasem inen-liide: punane < *punaingn, soomlane, laadaline), ne-liitelistes verbides (alanema, lühenema, paranema), nud-partitsiipides (saanud < *ganut, lugenud, parandanud), olevas käändes (varasem lõpp -na: noorena < *nõreana, pojana, lesena) jne. Olevas käändes ootaksime jalg-tüüpi sõnades tugevat astet, nagu see esinebki kirde-eesti rannikumurdes (Lüg poiganna) ja soome keeles (tähtenä), kuid teiste käänete eeskujul hakati ka essiivis tarvitama nõrka astet (vrd. pojaga, pojani - pojana).

Illatiivis on pearõhulisele silbile järgnev -n võinud

gemineeruda, näit. ninna (nom. nina), künna (küna), pinnu (pinu), unne (uni). Kirjakeelde on sellised heliliste konsonantidega illatiivid tulnud lõuna-eesi murdeist.

Silbialguline n konsonandi järel on samuti säilinud, näit. kägnä, kõhnu, pahnas, kärnad, virna. Helitu hääliku järel sõna lõppu sattudes on n muutunud helituks N-iks, näit. käsn, laän 'puulabidas, leivalabidas', kehN, lghN, pahN, rähN.

124. Silbilõpuline n on üldiselt säilinud, näit. lindu, tondid, konte, parandama. Seoses laadivaheldusega esineb n ka vätevahelduses: randa : rannas (randa : rañnäs).

Erinev on ns-ühendi esinemus. Nimelt on ns-ühendis n häälik vokaliseerunud, mille tõttu ns-ühendi ees olev vokaal on pikenenud. See muutus esineb näiteks sõnades kaas (< *kansi), õõs (< *õnsi), laas, küüs, lääs, põõsas (< *põnsas), maasikas (< *mansiikka), kaasa. Pikk vokaal, mis tekkis n-i vokaliseerumise tulemusena vormides, kus i ees varasem t oli muutunud s-iks, säilis aga ka samade sõnade nendes vormides, kus n järgneva dentaalklusiili ees oli säilinud, näit. kaane (< *kant^hen), kaant (< *kantta), kaande (< *kant^hehen), läanes (< *län^hessä) jne.

ns-ühend võis esineda ka järgsilpides, kus see samuti arenes. Nii esines ns-ühend järgarvude nominatiivis, näit. neljas (< *neljänsi), kuues (< *ku^hensi), seitsmes, kümnnes. Et järgsilpide pikad vokaalid eesti keeles on lühenenud, ei ole siin s-i ees pikka vokaali. Järgarvude sellist arenemiskäiku kinnitavad ka nende teised käanded, näit. neljanda (< *neljäntän), viierendal (< *vi^hentällä), kuuendaks, kus esineb järgarvude tunnus -nda. Peale järgarvude on ns varemalt esinenud ka possessiivsufiksites, milledest tänapäeva eesti keeles ainult üksikud adverbidena esinevad rudimendid on säilinud, näit. üksnes (< *üksinensä), iganes (< *ikanensä), iseäranis, samuti pronoomenis enese (vrd.

"hänensa"). Varasemas kirjakeeles esines selliseid possessiivsufiksiga vorme tunduvalt rohkem, näit. Müll. kogkones 'koguni', ielles (<*jällensä) 'jälle', igkas 'ikka, eL iks', erranes 'aga' jt. Rahvalaulukeeles ja kirde-eesri rannikumurdes on possessiivsufiksilisi vorme rohkem säilinud kui kirjakeeles, näit. "Kukke kaapis karvudasa" 'oma karvu' või Jõh näolDasa (<*näyoltänsä) 'oma näo poolest', kehalDasa jt. Lähtudes sellistest murdevormidest, mis esinevad ka sugulaskeeltes, soovitas L. Kettunen eesti kirjakeeles tarvitusele võtta vormid, nagu ealdasa 'oma ea poolest', kasvuldasa, meeleldasa, keeleldasa ja nende eeskujul ka omadussõnadest vorme rumalutasa 'oma rumaluse tõttu', selutasa jt.¹

Geminaat -n

125. Lühikese esimese silbi järel on geminaat -n üldiselt säilinud, esinedes hilises vältevahelduses, näit. kannu : kannud (kannu : kännud), konnade : konnad, renni : rennis. Geminaat -n on ka sellistes astmevahelduseta sõnades, nagu lännik ja hunnik, kus murdeti esineb ka lühikest n-i. Geminaat n võib olla tekkinud ka nŋ assimilatsioonist tõttu, näit. sunnik (vrd. sundima), sõnnik (vrd. sa sonta), kannikas.

Sõnades seni (<*sennik) ja kuni on tänapäeva kirjakeeles lühike l, kuigi algupäraselt rajava käände lõpuks oli -nnik. Murdeti on tuntud vormid señni, kunni.

Esimese pika silbi järel on geminaat -n järjekindlalt lühenenud, näit. kuuni (<*kūnnik), maani.

Järgsilpides on geminaat -n samuti lühenenud, näit. terminatiivides metsani (<*metsännik), künkani, lagendikuni. Kontrabeerunud verbide nud-kesksõnas, kus verbi

1 L. Kettunen, Murdeütetus, mis ei tohiks kaotssi minna. Keeleline Kuukiri 1916, nr. 5-6, lk. 115.

tüvi lõppes klusiiliga, on assimilatsioon tõttu tekkinud nn, mis samuti on lühenenud, seega on arenemiskäik olnud järgmine: *hakkatnut > hakkannut > hakanud, samuti hüpanud, tõmmanud, arvanud.

Erinevalt eelmisest esineb tänapäeva eesti keeles järgsilpides geminaat -n naissugu märkivas liites -nna, näit. lauljanna, kuninganna, näitlejanna, kuid see on alles möödunud sajandi lõpul A. Grenzsteini ettepanekul tarvitusele võetud, seega hiline ja kunstlik. Et see eesti keele struktuuriga ei sobi, selle kinnituseks on asjaolu, et nna-liitelistes sõnades kalduetakse pearõhku viima järgsilbile (e:ppettaja.ñna).

Sõna lõpus

126. Sõnalõpuline -n on lõuna-eesti murdeis kadunud, põhja-eesti murdeis ja kirjakeeles samuti üldiselt kadunud, säilides ainult ühes rühmas, nimelt verbide ainsuse 1.pöörde lõpuna, näit. käin, kirjutan, tulin, lugesin, istuksin, loodaksin. Lõuna-eesti murdeis on ka 1.pöördes -n kadunud: (ma) tulē, loē, sai, kirutti, añnas jne.

Kadunud on aga sõnalõpuline -n järgmistel juhtudel:

- 1) ne-liitelistes sõnades: naine (<*painen), rebane, viimane, igavene, kuldne (<*kultainen), soomlane (<*sõmalainen), laadaline (<*lätällinen), joomine, vaike(ne);
- 2) tu-liitelistes adjektiivides: õnnetu (vrd. sm.onneton), rahutu (<*rauhottoin, gen. rauhottoiman), kahvatu, põhjatu, jalutu, kannatamatu, hoolimatu;
- 3) e-liitelistes sõnades, mille tüves -me: seitse, gen. seitsme (<*seitsen, gen. seitsemen), ase, ige, habe, süda (vrd. part. südant), sõõre, solge, aste, aga ka võti (<*vöttin) ja mitu;
- 4) genitiivis: poja (<*poiyan), laeva, mäe, varese, lammaste (<*lampasten), jalge, kalade;

- 5) illatiivis: kotta (<*ko_tah_n), metsa, sohu (<*so_h), läände, võsastikku; (jäi) jalgu (<*jal_{ko}ih_n), velgu;
- 6) allatiivis: maale (<*mäl_ln), emale, jänesele, turbale; kaugele, rebastele, kõigile, sarvile;
- 7) instruktiivis (praegustes instruktiivadverbides): pikisilmi (<*pit_{kin} sil_{min}), keeli (kē_{li}), kõrvu (ke_rvū), rinnu, üksipulgi;
- 8) ma-infinitiivis: saama (<*sā_mah_n), lugema, kandma, korjama, lõpetama;
- 9) kse-preesensis: müüakse (<*mūd_{ak}sen), tehakse, lastakse, hoolitakse, kaotatakse;
- 10) impersonaali imperfektis: tuldi (<*tult_ih_n), toodi, istuti, võeti, kinnitati, lennati;
- 11) imperatiivi 3.pöördes: söögu (<*sō_{ko}h_n), olgu, lugegu, hakaku;
- 12) adverbides, eriti liitelistes viisimäärsõnades, näit. kõvasti (<*kov_{ast}in), kiiresti, selgesti; samuti (<*samo_{itt}ain), ometi, paiguti; põlvili (<*pol_vill_{ain}), selili; vägisi, hullemini jt.
- 13) üksisõnades, näit. arvsõnades kaheksa (<*ka_hō_{ks}an), üheksa, kümme.

Sõnalõpulisel n-i kadumine ei ole toimunud kõikides mainitud rühmades samaaegselt. Kui esimese pöörde n veel praegugi on säilinud, siis genitiivi -n on ka suhteliselt hilja kadunud. Tänapäeval on genitiivi -n säilinud ainult sõnas maantee ja kohanimes Soontaga, kuid Wanradtkoelli katekismuses (1535) oli valdav enamik genitiivivormidest veel n-lõpulisel. Varasemate keeleliste mälestusmärkide põhjal võib järeldada, et n-i kadu algas juba XIII sajandil ja jõudis lõpule alles XVII sajandil, kusjuures kõige intensiivsem oli see kadumisprotsess XVI sajandil. Illatiivis ja allatiivis oli see kadu toimunud aga juba tunduvalt varem.

127. Palataalnasaal ŋ esineb eesti keeles ainult g või k ees. Kirjakeeles märgitakse seda n-tähega. Pea-rõhulise silbi lõpus G ees olev ŋ võib esineda hilises vältevahelduses, näit. kangad : kangas (kaŋGaD : kaŋGäs), lõng : lõnga, pang : pange, rõnga : rõngas, hing : hinge, king : kingad; ringi, kangutama. K ees olev ŋ ei vaheldu, sest sel korral vaheldub geminaatklusiil: kink : kingi, lonkama : longata. Nagu eespool märgitud (vt. p. 47), esineb murdeti vaheldust vaŋGi : vaŋgid, mis aga kirjakeelele on võõras. Järgsilpides esineb ŋG-ühend tavaliselt laensõnades (kuningas, pöningul, lahingus) ja ng-liitelistes tuletistes: leping (<^lleppiŋko), tõuseng, laseng; alang. Suurem osa ng-liitelisi deverbaale on aga eesti keeles hilised, näit. sööming, istung, oleng, otsing.

M

---

128. Labiaalnasaal m on üldiselt säilinud, näit. 1) sõna algul: maa, mees, minema; 2) sõna sees silbi algul vokaalide vahel: oma, lumi, ema, loomad, võime, tulema; 3) silbi algul konsonandi järel: silmad, kalmu, surm, tormid, tuhmi, osmik. Helitu konsonandi järel sõna lõppu sattunud m on muutunud helituks, näit. tahM, lehM, osM.

Vokaalidevaheline lühike m võib illatiivis gemineeruda, näit. lumme (<^{*}lumehen).

Murdeti on kõikuvusi lühikese m-i ja geminaat -m-i tarvitamisel. Lühike m esineb näiteks sõnades emis (vrd. ema), lõmitama, samuti timut ja samet. Lühikest m-i võiks oodata ka sõnades kummardan (vrd. sm. kumarran), kummuli (sm kumollaan) ja homme (murd. õme, sm huomenna). Kirjakeeles on neis sõnades pääsenud valitsema geminaat -m.

Kadunud on silbialguline m sõnas põrand (vrd. murd. permand, sm permanto). Samuti on tänapäeva kirjakeeles ka-

dunud karitiivadjektiivide varasem tüve lõpusilp -ma, näit. veel möödunud sajandi lõpuni tarvitati vorme õnnetuma (<*õnnettoman), hooletumad, sootumaks, väetimad, inetuma praeguste õnnetu, hooletud, sootuks jne. asemel. Seega pääsesid lõuna-eesti murretele omased lühemad vormid kirja-keeles tarvitusele.

Silbilõpuline m on säilinud vaheldumatuna geminaatklusiili ees, näit. kimpu : kimbud, lompi : lombis. Küll aga esineb m hilises vältevahelduses sõnades, kus esineb ka laadivaheldus, näit. lambad : lammas (la^mbaD : la^mmäs).

Geminaat -m esineb esimese silbi lühikese vokaali järel hilises vältevahelduses, näit. ämma : ämmad (ä^mma : ä^mmaD), amm : amme.

Kõikuvusi on esinenud mõnede geminaat -m-iga sõnade tarvitamisel. Nii on kirjakeeles lubatud ühelt poolt ümmargune (vrd. sm ympyräinen) ja ümmar, teiselt poolt aga samast tüvest lühenenud vormid ümar, ümarutama ja ümarik. Algupärase geminaat -m-iga on sõnad kammits ja kämmal, millede tarvitamisel murdeis on kõikuvusi. Assimilatsioonitõttu tekkinud vormides on ootuspärane geminaat -m, näit. sõnades immitsema (vrd. imbuma) ja ummistama (vrd. umbne).

Esimese silbi pika vokaali või diftongi järel on geminaat -m reeglipäraselt lühenenud, näit. sööme (<*sö^mmek) võime, toome. Samuti on geminaat lühenenud ka kaugemal sõnas, näit. tuleme (<*tule^mmek), laulame, lendame.

Lõpuks olgu märgitud, et murdeti ja ka sugulaskeeliti esineb kõikuvusi m ja v tarvitamisel, näit. kääv ~ sm käämi, serv ~ sm särmä.

Sõna lõpul m ei esinenud. Kus seda kaugemate sugulaskeelte põhjal võikski oletada, on see läänemeresoome keeltes n-iks muutunud, näit. algupärane akusatiivi lõpp -m on muutunud genitiivi n-i taoliseks, algupärane 1.pöörde lõpp on samuti muutunud n-iks. Ka nendes sõnades, kus praegu genitiivis on -me või oli -ma (ase - aseme, õnnetu

- õnnetuma), on varasem sõnalõpu -m muutunud algul n-iks ja siis alles kadunud.

Liikviidad

1

---

129. Häälik l on üldiselt eesti keeles säilinud. See esineb sõna algul (lind, looma, lugu), sõna sees silbi algul vokaali (valama, kole, tuli; nooled, leili) ja konsonandi järel (kupla, vaklu, mahla), samuti silbi lõpul (kõlbama, silda, selga, külmaks, nalja).

Esimese silbi lühikesele vokaalile järgnev lühike l on võinud illatiivis gemineeruda, näit. tüllil (nom. tüli), ellu, tallu, villu, tulle, külla, sülle.

Murdeti võib kuulda lühikese l-i asemel geminaati sõnades, nagu kalits 'tasku', talitama, talutama.

Helitule konsonandile järgnev l on sõna lõppu sattudes muutunud helituks, näit. mahl, tohl, kahl.

Silbilõpu l on helilise konsonandi ees hilises vältevahelduses, näit. külma: külmad (külma : külmäd), talve : talvel, nalja : naljad. Hiline vältevaheldus esineb ka laadivahelduslikes sõnades: halba : halva (halBa : halvã), silda : silla, selga : seljas.

Geminaat -l on esimese silbi lühikese vokaali järel säilinud, esinedes hilises vältevahelduses: kulli : kullid (kulli : kullid), kallid : kallis, hullu : hullud. Samuti esineb ll ka allatiivis: mulle, sulle, talle. Murdети on võinud geminaat -l muutuda üksikkonsonandiks sõnades, nagu Tallinn, tallukas, telling.

Esimese silbi pika vokaali või diftongi järel on geminaat -l lühenenud, näiteks allatiivis: maale (<*mällen), teele, võile, koile. Sama on kehtiv ka assimilatsioonitõttu tekkinud geminaat -l-i suhtes, näit. keelu (nom. keeld).

130. Järgsilpides on geminaat -l allatiivis samuti lühenenud: emale (<*emällen), oravale, kaugemale, inimesele. Idapoolsetes murrakutes, samuti osalt ka vanemas kirjakee-

les on kaasrõhulise silbi järel olev geminaat -l allatiivis veel säilinud, näit. Iis paremale, Trm tütrelle, Kod asemelle, Jjn alvemale, Vmr ilusalles; M. Veske palkidelle võerastelle, Klvp. vaatajalle, küürakille. Rahvalaulukeeles esineb samuti kaasrõhulise silbi järel alaleütlevas rohkesti lle-lõppu: palve'elle, vainijulle, vanckerille, liivikulle.

Adessiivi varasem lõpp -lla on säilinud rahvalaulude keeles, näit. päälla, vahella, kutsarilla, teravilla, kirve'illa. Tänapäeva eesti keeles on see pärast lõpukadu lühenenud ja esineb -l kujul: maal, merel. Ainult lühikeses esimese silbi järel on pikk -l säilinud: mul, sel, tal (mul, sel, tal).

131. Lõuna-eesti murdeis esineb sõnade olema, tulema, kuulma nud-kesksõnas ln assimileerumine ll-iks, näit. Krk tullù, Kam ollù, Puh kulù. Et nähtus esineb ka teistes sugulaskeeltes, on seesugust assimilatsioonit peetud väga vanaks ja seostatud muutustega, nagu *vilna > villa, e. vill, *alna > alla, e. all, samuti väga varase allatiivi käändelõpu kujunemisega (-lna > -lla, kalalna > kalalla > kalal).

Üksiksõnades võib l vahelduda peamiselt n-iga, näit. hääl ~ sm ääni, kämmal ~ sm kammen, pähklid ~ eL pähknä, sm pähkinät jt.

Eesti sammal ja kannel tüüpi sõnade nõrka astet arvestades tuleb arvata, et l varemalt ka sõna lõpus on võinud esineda.

r

132. Häälik r on eesti keeles säilinud, esinedes kõikides nendes asendites sõnas, kus ta varemaltki on olnud. Nii on r olnud sõna algul (rebane, rabä, raud), sõna sees silbi algul (vares, veri, saared, koerad; sõpra, atra,

mäkra, kõhred) ja silbi lõpul (turbad, sirpi, vardad, parti, vargad, särki, varsad, kärnad, karmid, sarved).

Esimese silbi lühikese vokaali järel on r võinud illatiivis gemineeruda, näit. merre, verre, kerra, torru, kärru.

Helitu hääliku järel olev r võib sõna lõppu sattudes muutuda helituks, näit. kəhR, kəhR 'üleskerkinud jääkoo-rik', kəhR 'mäger'.

Häälikute r-i ja l-i vaheldus esineb sõnas ära, murd.
ä, sm älä.

Silbilõpuline r esineb heliliste konsonantide ja b, d, g ees hilises vältevahelduses: kärna : kärnad (kärna : kärnäD), põrnu : põrnuks, karva : karvad; koos laadivaheldusega: kurba : kurva (kurBa : kurvā), korda : korra, särke : särjed.

Geminaat-r on esimese silbi lühikese vokaali järel säilinud, esinedes hilises vältevahelduses, näit. vurri : vurrid (vurri : vurriD), narrima : narrin, turris (olema).

Esimese silbi pika vokaali järel on geminaat-r samuti lühenenud kui ll puhul. Seda kinnitavad eespool vaadeldud rõ-lised sõnad, nagu keeru (< kərron < *kerōn) jt.

Murdeti kaldutakse mõningaid geminaat-r-iga sõnu hääldama üksik-r-iga, näit. varukas (vrd. vars, gen. varre), marraskil (vrd. sm. marrakesi), korrutama.

Tähelepanu võib juhtida ka dissimilatsiooninähtustele, mille tulemusena laensõnades, millel on kaks r-i, teine neist asendub n-i või l-iga. Selle tulemusena varasemas kirjakeeles esinenud rekrut asendus hiljem nekrutiga. Murdepärases keeles aga võib esineda kärnal kärneri ja kaliDor koridori asemel.

Nagu sellele viitavad sõnad tiitar, peenar jt., on r võinud esineda küllaltki vara ka sõna lõpus.

Konsonantide palatalisatsioon

133. Eesti kirjakeeles palataliseeruvad dentaalid t (d), s, n ja l. Veel hiljuti peeti ka r-i palataliseeruvaks konsonandiks, kuid et r-i palatalisatsioon üldiselt on nõrk, siis tänapäeva kirjakeeles on jäetud r välja palataliseeruvate häälikute hulgast, s. o. kirjakeel ei nõua vahetegemist sõnade kurk (g. kurġu) ja kurk (g. kurġi) hääldamisel.

Konsonantide palatalisatsioon on teatavasti üks koartikulatsiooninähtusi, mis avaldub selles, et kõrgete häälikute i ja j-i naabruses konsonant hääldub mõnevõrra kõrgemalt, s. o. keel tõuseb hääldamisel oma normaalsest hääldusasendist kõvale suulaele ehk palaatumile lähemale (umbes nii nagu i hääldamisel). Kui võrrelda eesti kirjakeeles sõnu, nagu vañni ja viñna, siis selgub, et konsonandi palatalisatsioon sõltub mitte konsonandile eelnevast, vaid sellele järgnevast i-ist. Seega eesti keeles palatalisatsioon on regressiivne, sest palatalisatsiooni põhjustava i või j-i mõju on tagasihaarav, eelmise konsonandi hääldamist mõjustav.

Tänapäeva eesti kirjakeeles palatalisatsiooni ei märgita, kuigi palatalisatsioon on fonoloogiline nähtus ja võimaldab eristada eri foneeme, näit. palk (g. palġa) ja palk (g. palġi), kañ (g. kañnu) ja kañ (g. kañni), koġ (g. koġta) ja koġ (g. koġti). Ainult teostes, kus on vaja hääldust täpsemalt märkida, nagu seda on õigekeelsussõnaraamatud või foneetilises transkriptsioonis kirjutatud tekstikogud, märgitakse vastava konsonandi kohal oleva märgiga ka palatalisatsioon (kallis, männid - kallis, männid).

Kui eesti kirjakeeles palataliseeruvad ainult dentaalid t (d), s, n ja l, siis murdeis võivad palatalisee-

ruda ka teised konsonandid, näit. võidakse eristada sõnu nagu kap (g. kaḗpà) ja kap' (g. kaḗp'i), vaht (g. vahù) ja vaht' (g. vahi), kiŋk (g. kiŋGù) ja kiŋk' (g. kiŋG'i), kuṛn (g. kuṛnà) ja kuṛn' (g. kuṛn'i). Kirjakeeles saavad palataliseeruda ainult tüve sisekonsonandid, murdeis võivad aga peenenduda ka kaugemal sõnas, sõna lõpus või isegi sõna algul esinevad konsonandid (näit. Setus, keelesaartel). Murretes ei ole palatalisatsioon kaugeltki ühtlane. See esineb kõige rohkem kagupoolsetes murrakutes, olles tugevasti mõjustatud naaberkeeltest, kõige vähem on aga palatalisatsiooni Hiiumaal ja kirde-eesi rannikumurdes, kus see veel hiljuti peaaegu täiesti puudus.

Palatalisatsiooni ebaühtlane esinemine murretes ja sugulaskeeltes viitab sellele, et see nähtus ei ole tekkinud ajal, mil läänemeresoome hõimude vahel olid veel väga tihedad sidemed, vaid on kujunenud naaberhäälikute mõjul peamiselt eesti keeles eneses. Ometi on palatalisatsioon vanem kui sellised muutused nagu sise- ja lõpukadu, sest tänapäeval esineb palatalisatsioon ka neil kordadel, kui i-häälik konsonandi järel on kadunud, näit. kaḗ' (<*kaḗssi), kuḗ' (<*kulli), vaḗkne (<*vaḗkinen). Seega pidi palatalisatsioon tekkima ajal, mil konsonandile järgnev i oli veel alles, s.o. enne vastavaid kadusid.

134. Palatalisatsioon eesti kirjakeeles võib esineda esimese ja teise silbi piiril olevates lühikestes konsonantides, geminaatides ja konsonantühendeis, kusjuures lühikestes konsonantides see on nõrgem kui geminaatides või konsonantühendeis. Allpool olgu esitatud regressiivse palatalisatsiooni esinemisjuhud.

a) Esimese silbi lühikese vokaali järel on palatalisatsioon üldiselt niivõrd nõrk, et seda eesti õigekeelsussõnaraamatuis ei märgita. Kuigi murdeti võib kuulda hääldust paḗi, veḗi, aḗi, tuli, hääldatakse need kirjakeeles paḗi, veḗi, hāni, tuli kujul.

b) Esimese silbi pika vokaali järel on palatalisat-

sioon juba tugevam, mis eriti sel korral teravamalt märgatav on, kui järgmine *i* on kadunud, näit. kôl, sâne. Eesti kirjakeeles peetakse esimese silbi pikale vokaalile järgneva lühikese konsonandi palataliseerumist normaalseks, näit. pādis, māsikkas, tõlid, tēniB, samuti lād, kaš, pól, tôn. Puudub aga palatalisatsioon juhtudel, kui eelnevaks pikaks vokaaliks on *i*, näit. síl, om. sili, kín, visi, hís, síd. Samuti puudub palatalisatsioon, kui esimeses silbis on u-lõpuline diftong, näit. tauD, g. tauDi, kaunis, kaüsis, aül, g. aüli.

Lähtudes varasema -*i* esinemisest või puudumisest ootaksime ka keel-tüüpi sõnade ainsuse nimetavas ja mitmuse osastavas palatalisatsiooni, kuid siin see puudub: kêl (<*kêli), nôli (<*nôliða), hâl, jôn, gêni, pên. Ilmselt on peenenduse puudumine tingitud e-tüvelistest vormidest: kêlêd (<*kêlet), gênêl, pôleks jt. Samasugune on olukord ka uus-tüüpi sõnades: üs (<*üsi), üsi (<*üsiða), küs, eis, köis, reis, täis. Vastupidiselt eelmistele esineb aga palatalisatsioon ootuspäraselt kaas-tüüpi sõnades: kâš (<*kânsi), kâne, kâsi, lâš, lâš, âš, kûš.

c) Vokaalidevahelise geminaadi puhul palataliseerub selle esimene liige, näit. kôttis, tattikkas, kaššid, puššittama, reñnid, onnis, pillid, kollittama, samuti koŕte, kašše, lolle, onne. Kui geminaat sattus sõna lõppu, muutus see pikaks konsonandiks, mis on samuti palataliseerunud, näit. koŕ, kût, roŕ, kaš, uš, puš, reñ, kañ, haŕ, puŕ, kuŕ. Seega geminaatide puhul esineb peenendus kõikides vastava sõna vormides, sõltumatult sellest, kas praegu konsonandile järgneb *i* või mitte.

d) Konsonantühendites on samuti kui geminaatides palataliseerunud ainult selle esimene liige, kui selleks oli dentaal, näit. patsid, otsin, râtsima, püsti, kašti, kâškima, ošmik, eŕgi, seŕmima, peŕvili, palkki, konDid, tonŕti, künDi. Samasugune on palatalisatsioon, kui konso-

nantühend sattus sõna lõppu, näit. päts, mast, pe^{lv}, ron^t
selm.

l-tüvelistes sõnades, mille nimetavas oli varemalt
-i (va^{sk} < *vaski, el^g < *olki), on palatalisatsiooni esi-
nemus ebaühtlane: esalt on palatalisatsioon kõikides tu-
gevaastmelistes vormides, näit. va^{ške}, ka^{skade}, le^{ške},
kül^{ge}, osalt aga ainult ainsuse nimetavas ja vormides,
kus i järgneb: pe^{lv}, g. pe^{lve}, p. pe^{lve}, pl. p. pe^{lvi},
sa^{lv}, g. sa^{lve}, p. sa^{lve}, osalt aga puudub üldse, näit.
pi^{lv}, g. pi^{lve} (vrd. ka pi^{lvik}), sa^{lm}, g. sa^{lmè} jt.

e) Kolme konsonandi ühendis palataliseerub esimene
dentaal, näit. se^{lts}, ka^{nts}, vu^{nts}id.

Peale i hääliku on dentaali palatalisatsiooni põhjus-
tanud ka järgnev j, nagu see esineb näiteks sõnades väl^{ja},
nal^{ja}, pal^{ju}, ka^{ljas}, pa^{dja}, lo^{tja}, u^djatta, ko^{sja}, as^{jad},
os^{ja}. Palatalisatsioon on tekkinud ka astmevahelduse
tõttu kujunenud j-i puhul, näit. se^{lj}as, na^{lj}a, pe^{lj}atta,
kusjumres peenendus esineb ka neis vormides, kus j puudub
(se^{lg}, na^{lg}a, pe^{lg}ama).

135. Afektiivne, tundetooniline palatalisatsioon
erineb mõnevõrra eelmistest palatalisatsioonijuhtudest.
See esineb peamiselt deminutiivsetes, hellitust ja meeli-
tust märkivates lastekeelsetes sõnades, mõnel juhul ka
pejaratiivides. Progressiivne palatalisatsioon on mõne-
võrra tugevam, esinedes ka esimese silbi lühikese vokaali
järel, näit. mu^{sü}, mu^{sütt}ama, tu^duma või tu^dima 'magama'.
Lastekeelsetest sõnadest võib nimetada selliseid loomade
nimetusi, nagu ku^{sü} ja no^tgü, uinutamissoonu ku^ssü-ku^ssü,
ku^ssüttama, tut^tu. Pejaratiivsetest märgitagu sõnu krõⁿ
mo^ü, no^gü. Sellised u-lised sõnad võivad pärineda vara-
semaist oi-sufiksilistest deminutiividest, seega on siin
palatalisatsioon osalt tingitud varasemast i-st.¹

1 Vrd. J. Mägiste, oi-, ei-deminutiivid läänemeresoome
keelis. Tartu 1928, lk. 47.

Progressiivne palatalisatsioon, mille puhul konsonandi peenendus on tingitud eelnevast i-st, on eesti kirjakeelele üldiselt võõras. Murdeti ja kiirkõnes esineb siiski ka selliseid progressiivse palatalisatsiooni juhtusid, nagu na^st^el 'naistel', po^st^e 'poiste', pa^sta^B 'paistab' jt.

III. V O K A L I S M

Esimese silbi lühikesed vokaalid

136. Esimese silbi lühikesed vokaalid on eesti kirjakeeles üldiselt kõik säilinud, kuigi ajaloolise arenemise tulemusena esineb ka mitmesuguseid muutusi ja kõikuvusi üksikvokaalide tarvitamisel.

a

Lühike a on esimeses silbis säilinud, näit. vana, kala, maksma, hapu, panema, tabama.

1) Sõnaalgulise j-i mõjul on läänepoolsetes põhjaeesti murretes a muutunud sagedasti ä-ks. Osa sellistest ä-listest sõnadest on küllalt laialt levinud ja tunginud ka kirjakeelde. Nii võib märkida muutust a > ä sõnades jändama, jätk, jätkama. Paralleelselt esinevad sõnad jama, jamama ja jäma, jämama 'loba, lobisema'. Murdeis, aga osalt vanemas kirjakeeleski esineb see muutus ka selistes sõnades, nagu jabur, jada, jagama, jahmatama, jaks, jaksama, janu.

Vaheldus a ~ ä esineb murdeti ka sõnades, nagu känd (g. kännu), sm kanto ja kañD, g. kaññü, tänav, sm tanhua ja tanum. Paiguti kannavad sellised sõnad deskriptiivset ilmet või on lastekeelsed, näit. ätt, g. äti (vrd. sm, krj ätti) ja at', g. ätti (vrd. md at'a), kahar, g. kahara (puu) ja kähar, g. kähara (juuksed), sm kähärä, käherä, narts ja näru (murdeti ka närts, narü) jt.

2) Küllaltki vana on a ja ö vaheldus niisugustes sõnades, nagu ühelt poolt palav, eL palama, sm palaa ja teiselt poolt põleda, põletada, sm polttaa, samuti pagulane, pageda, sm pakolainen, paeta ja pögenema, sana (eR ja vanemas kirjakeeles, sm sana) ja sõna, eL lanG, sm lanka ja eP lõng, manada (sm manata) ja mõnada (mõlemad kirjakeeles), vale ja eL velè jt.

3) Murdeti esineb ka lühikese a vaheldust pika a-ga, näit. ävalDama, väritsema, rävitsema, säriksD (sarvikka-), mänitsema (< mainitsema-). Samuti võib seda vaheldust märkida sugulaskeeliti, näit e. parm, sm, krj paarma, e. vaks, sm. vaaksa jt.

ä

137. Algupärane lühike ä on esimeses silbis üldiselt säilinud, näit. häda, väli, käsi, läte, käbi.

1) Vaheldust ä ~ e võib märkida sõnades: tema (vrd. sm tämä), enese (vrd. sm hänensä), nemad (eL nämä, sm nämä), räppen, räpna-auk, murd. reppen, repna-auk.

2) Lühikese ja pika ä vaheldust võib märgata põhjaeesti läänepoolsetes murretes, kus esinevad vormid mälõttan, ävittab, mälõtsõb, märatseb jm.

e

138. Esimese silbi lühike e on eesti keeles säilinud

näit.: lehm, ketrama, mesilane, pesema, meri.

1) Eesti kirjakeeles on r-i ees e muutunud ä-ks, näit. pära (eL, sm perä), pärast, pärima, pärandama, ärkama (vrd. sm heräämään), äratama, ära 'eemale' (näit. ära minema), pärgel, värav. Sellest muutusest on osa võtnud ka hilised laenud, nagu tärpentin, pärlid, härä (möödunud sajandil veel herra), ärtu (varemalt: hertu), isegi Pärsia jt. Ometi ei ole see muutus haaranud kõiki sõnu, kus esineb -er-, näit. hernes, kera, terve, kere, kerge, keris, pere, ka hertsog, mergel jt. Lõuna-Eestis ja kirde-eesti rannikumurdeski ei ole seda muutust toimunud.

Murdeti, eriti põhja-eesti läänepoolsetel murdealadel esineb see muutus aga ka sellistes sõnades, nagu änäm, rähä, vädama jt.

2) Teiseks on e muutunud ka i-ks, ja seda eriti ŋ -hääliku ees, näit. hing (hiŋg < *heŋki), king, vrd. sm kenkä, kink, kinkima, pink, ingel, inglane. Harvemini esineb muutust e > i teiste nasaalide ees, näiteks sõnas minna (vrd. sm mennä).

3) Lõuna-eesti murdeis esineb e asemel ä sõnades, nagu käŋg, läsk, sälg, e aga juhtudel, nagu metš, nenä, meltsäs, ssrv.

õ (e)

-----

139. Teatavasti jagunevad läänemeresoome keeled vastavalt e esinemusele kahte rühma: lõunarühmas, s. o. eesti, vadja ja liivi keeles esineb e, põhjarühmas see aga puudub, olles tavaliselt muutunud e-ks.

Eesti keeles on algupärane e üldiselt säilinud, näit. põrn (vrd. sm, krj perna, vps pern, vdj përna, li përna), kõhn (sm kehno), võlg (sm. velka), põrand, põhk, põld, tõmbama, tõrv, võsa, kõlbama, tõru.

1) Algupärast e-d tuleks oletada ka sõnades kollane.

kord ja kodar, mis vadja keeles ja lõuna-eesti murdeis on e-ga (kellane, keip, keitar ~ keDar), soome keeles aga e-ga (keltainen, kerta, ketara). Samuti võiks õ-lise algupäraga olla ehk ka sõna otsida (vdj ettsia, sm etslä), kus eesti kirjakeeles on o.

2) Ssartel on eesti e muutunud õ-ks, näit. sõBrale, õhtu, yõrgud, kirde-eesti rannikumurdes aga vastab e-le nii nagu soomeski e: verkko, perant (harvemini ka o: volG, ohtu).

-o-

140. Algupärane o on eesti keeles kahes suunas arenenud. Ühelt poolt on algupärane o eesti keeles säilinud, näiteks sõnades kogu, nokk, lodi, noppima, roju, ronk. Teiselt poolt on aga algupärane o muutunud õ-ks, näit. kõva (vrd. sm kova), kõrge (<*korkeda), kõver, nõgi, lõppema, põlv, põdeda. See o muutumine e-ks ei ole toimunud eesti murretes päris ühtlaselt. Nimelt on paljudes sõnades, kus kirjakeeles ja põhja-eesti keskmurdes on o, idamurdes ja rannikumurde idaosas, nimelt Jõhvi ja Lüganeuse murrakus ka see o muutunud e-ks, näit. ella 'olla' (vrd. vdj ella), ema 'oma' (vdj ema), kehè 'kohe', eràs 'oras', etsè 'otse', ehjad 'ohjad'. Tavaliselt on neis sõnades ka vadja keeles e. Et enamikus läänemeresoome keeltes aga neis sõnades o esineb, siis on põhjust pidada o-d sellistes e-listes sõnades algupärasemaks. Seega on eesti kirjakeele õ kaht algupära: sõnades, kus eesti e-le vastab soome keeles e, tuleb pidada algupäraseks e-häälikut, sõnades aga, kus eesti kirjakeele õ-le vastab soome o, tuleks pidada o-d algupärasemaks.

1) Algupärane o on lõuna-eesti murdeis mõnevõrra paremini säilinud kui põhja-eesti murdealadel. Nii on o säilinud näiteks sõnades olG (g. olà), olg (g. olè),

olut, õrg, õpma, korGe.

2) Ka algupärasest o-st tekkinud e on saarte murdes muutunud õ-ks, näit. kõvõ, korGe, jõgi, põhi.

3) o ja u vaheldust võib sugulaskeeltes ja murdeti tähele panna eriti h ees, näit. juhatab, sm johtaa, juhtub sm johtuu, ohver sm uhri, samuti esinevad murdeis vormid nagu uhakas, uhattama.

ö
-1-

141. ö häälikut võib pidada eesti keeles säilinuks, kuigi lühike ö esineb võrdlemisi vähe ja sedagi onomato-poetilis-deskriptiivseis sõnades, näit. kõhima, mõlisema, rõhkima, rõgisema, mõgisema. Kui kaugemale minevikku selliste sõnade ajalugu ulatub, on raske öelda, kuid vasteid eesti sõnadele on ka soome keeles konstateeritud, näit. mõliseda, sm mõlistä, vđj mõlissä, mõga (sm mõkä) jt.

i
-1-

142. Lühike i esimeses silbis on üldiselt säilinud, näit. kivi, ligidal, pidada, side, pind, pikk, viljad.

Kõrvalekaldumistest, mis esinevad kirjakeeles või murdeis, võib märkida järgmisi.

1) Kirjakeeles on laadivahelduslikes sõnades, kus klusiili nõrk vaste on kadunud, i muutunud e-ks, näit. giga : sead, pidama : pean, siduma : seon, iga : ea.

2) Murdeti on küllalt rohkesti i muutunud e-ks, näit. ir on põhja-eesti murdeis muutunud er-iks: kerät, kervēs, kerñ, kerp; ih avaldab tendentsi muutuda eh-ks saarte murdes: lehä, vehä, sehukke; läänepoolsetele murretele on omased ka mette, pejk, lõuna-eesti murdelele esä, esi 'ise' jne.

3) i võib vahelduda ka ü-ga, näit. kibe ~ kübe 'säde', pistol ~ püstol.

4) Lühikese ja pika i vaheldust esineb nii sugukeel-
liti (e kinni, sm kiinni) kui murdeti (piigistama, piritta
klooster), Hilistekkinuks võib pidada mõnevõrra afek-
tiivsest kõnest tingitud pikka i-d sõnas ial, mis varase-
mas kirjakeeles esineb eal (eales) kujul.

Omaette probleemiks on nn. taga -i, s. o. e-laadne
i häälik ja selle oletatav esinemine. Praeguses eesti kee-
les on vokaalid a, e, o, u tagavokaalideks ja ä, e, ö, ü
eesvokaalideks, mis määravad ka järgsilpide taga- või ees-
vokaali neis murdeis, kus esineb vokaalharmonia. i-häälik
on aga indiferentne selles mõttes, et sõnades, kus praegu
esimeses silbis on i, võib järgsilpides olla kas ees-
või tagavokaal, näit. lina, kuid silmä. See asjaolu on
andnud põhjust arvata, et varasemas keeles esines kahesugune
i, nimelt esi-i eesvokaalina ja taga-i (i) tagavokaalina.
See taga-i võis olla umbes seesugune, nagu see praegu veel
esineb Kihnu murrakus, kus kõneldakse lind, lin jne.¹
Et eesti kirjakeeles vokaalharmoniategi esine, sellepärast
ainuüksi eesti kirjakeele põhjal on raske öelda, kas
i-line sõna on ees- või tagavokaalne. Ometi mõnel määral
saab seda ka kirjakeele käändsõnade puhul määrata, arves-
tades näiteks selliste sõnade mitmuse osastavat, kus ühelt
poolt esinevad vormid linu, linnu, vigu, teiselt poolt
aga pikki, silmi.

u

143. Esimese silbi lühike u on uldiselt säilinud,
näit. tuli, tulema, ruttu, lumi, lugema, puhuda.

1) Laadivahelduslikes sõnades on lühikeste vokaalide
vahelise klusiili nõrga vaste kadumise puhul u muutunud
o-ks, näit. tuba : toa, sugema : soen, tugi : toe, kudu-
ma : koon, lugu : loo.

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 130 - 131.

2) Hiiu murrakutes on ju- muutunud jü-ks (vrd. ja > jä), näit. jütlema, jüt, jülGoB 'julgeb', jüGaBu 'jugapuu'. Eelmisega võib võrrelda ka sõna aitüma (aita jumal).

3) Saartel on tuntud ka uh muutumine oh-ks, näit. pohäs, tohà. Ka lõuna-eesti murdeis esineb u ~ o vaheldust, näit. joBà 'juba', koš 'kus', kohè 'kuhu', ojoma, morò 'muru'.

4) Murdeis on tuntud ka lühikese u muutumine pikaks u-ks, näit. üvittama 'huvitama', küGistama, nüriiti 'nuriiti'.

ü

144. Lühike esimese silbi ü on üldiselt säilinud, näit. külm, süda, küsima, püha, üles, tüma, üks.

1) Nii nagu kõrgete vokaalide i ja u puhul, on ka ü puhul spirandi kao korral laadivahelduslike sõnade nõrgas astmes ü muutunud ö-ks, näit. süsi : söed, küdema : köeks, pügama : pöan.

2) Murdeti võib ü vahelduda ö-ga ka muudel juhtudel. Nii võib saartel üh muutuda öh-ks, näit. pöhà, öhè, löhik-ke. Üksikjuhtudel võib ü vahelduda isegi i-ga, näit. tüdruk ~ eL tiDruk.

3) Lühike ü on muutunud pikaks sõnas üürike.

148. Nagu selgub, on kõik lühikesed vokaalid eesti keeles säilinud, kusjuures praegune eesti e võib olla pärit kas algupärasest e-st või o-st. Vokaalide muutused sõltuvad suurel määral sõna tüvedes toimunud astmevaheldusest või naaberhäälikuist. Laadivahelduse puhul on spirandi kao tõttu kõrged vokaalid i, u ja ü nõrgas astmes madaldunud e, o ja ö-ks (vea, oa, söe). Vokaalile eelneva j-i mõjul on a muutunud ä-ks (jätk) ja u muutunud ü-ks

(saartel - jüst), r-i ees on e muutunud ä-ks (pära) ja i muutunud e-ks (eP karst). Vastupidiselt on e muutunud i-ks η, n ees (hing). Saartel on h ees kõrged vokaalid madaldunud (lehä, pohäs, pöhä).

Kõige vähem on vokaalide vaheldusi, kus ühised vaheldused esinevad mitmes sugulaskeeles (näit. palav - pölev), hoopis rohkem neid, kus ühes sugulaskeeles on samas tüves üks vokaal, teises teine (nõmm, tõlk - sm nummi, tulkki, tänav - sm tanhua), kõige rohkem ja mitmekesisemaid vaheldusi esineb aga eri murretes (õmblema - umblema, karn - kärn, vale - valè, keha - kihä, reha - rähä, serv - serv, pime - pümè, kustutab - kištuttab, püherdab - piherDaB, perand - parand, röve - rüvè, mujal - majal jne.).

Omaette rühma moodustavad lühikese ja pika vokaali vaheldused.

1) Pikk a on h ees lühenenud, näit. maha (< mähän), samuti i-tunnuse ees: maid, sain.

2) h ees on pikk ä lühenenud, näit. pähe, samuti i-tunnuse ees: jäin, päid.

Pikad vokaalid

149. Eesti kirjakeeles on pikad vokaalid säilinud. Nad esinevad hilises vältevahelduses, kusjuures tugevas astmes on ülipikk vokaal, mis nõrgas astmes vaheldub pikaga (â : ā, näit. sâni : sāni). Juhul, kui pikale vokaalile järgneb astmevaheläuslik geminaatklusiil, on tugevas astmes kolmveerand pikk vokaal, mis nõrgas astmes vaheldub pikaga (ā : ā, näit. sātta : sādān).

Alamal olgu toodud näiteid üksikute pikkade vokaalide esinemuse kohta.

150. Pikk a on säilinud, esinedes hilises vältevahelduses, näit. kaar : kaare (kär : käre), kaaluma : kaalun, laata : laada (lätta : lada).

1) Murdeti on pikk a diftongistunud, muutudes oa -ks või ua -ks, näit. moa, koä 'ka', suappaD, uasta.

Kõikuvusi pika ja lühikese a tarvitamisel esineb kirjakeeles ja murdeis (vaablane, zool. vapsik, vrd. sm vaapsahainen e. vapsahainen; laast, murd. lašt, laštüD) kui ka sugulaskeeltes (kagu, sm kaakko, parm, sm paarma, vaks, sm. vaaksa jt.).

Hilistekkinud aa esineb sõnades kaas (<*kansi), laas, laastama.

151. Pikk ä on üldiselt samuti säilinud, näit. 1) äär : ääre (är : äre), hääL : hääled, määrama : määrata, vääT : väädi, jää, jääma.

2) Murdeti on ka pikk ä diftongistunud, muutudes ea -ks või ia (iä) -ks, näit. peasema, veart, siadma.

Fõhja-eesti keskmurde mõjul on ea -lised vormid tunginud ka tänapäeva kirjakeelde, näit. pea, peal, peale, pealik ja seadma (vrd. murd. sädma, sm säätämään). Varemalt tarvitati ka neist sõnadest kirjakeeles ää -lisi vorme, samuti kui sõnadest hea (vrd. sm hyvä, V hää), seal (vrd. sm siellä <*sijällä) ja teal (<*täjällä), kuigi viimased pole algupäraselt ää -lised.

Hilistekkinud ää esineb sõnades lääs (<*länsi) ja määndab (mädandab).

152. Pikk e on säilinud ja esineb samuti hilises

vältevahelduses, näit. keel : keele (kēl : kēlè), veerema : veereb, leem : leeme, keeta : keedan (kētta : kēdān), tee.

Pikk e on nõrga astme vormides lühenenud, kui laadivahelduse puhul klusiili nõrk vaste kadus, näit. needma : nean (<*nētāmāhen : nēān).

Murdeti on Põhja-Eesti aladel ee diftongistunud, muutudes ie-ks, näit. siän : siēnēD, siēmneD, miēs, kiöruline. Lõuna-Eesti aladel on aga tugeva astme vormides pikk e kõrgenenud, muutudes ê-ks või î-ks, näit. ver : verē; mîl : mêlè, kîtma + kêDä. Mõlemal alal on need muutused suhteliselt hilised, sest muutustest on osa võtnud ka astmevahelduse tõttu hiljem tekkinud pikad vokaalid, näit. iēs (<*edēssa), tiän (<*tēyēn), samuti în (<*eēhnä), tî 'teen', viēt 'veest'. Võru murdes on pikk vokaal säilinud tugevas astmes ka h ees: mîhi, kuid mehē.

Pikk e on olnud ka sõnas teadma (eL tîDmä) : tean (<*tētāmāhen : tēān).

-o-

153. Pikk o on säilinud ja esineb samuti kui pikk e, näit. soon : sooned (sōn : sōnēD), loomade : loomi, koopad : koobas (kōppaD : kōBās); soovitama, soo.

Pikk o on lühenenud laadivahelduslike sõnade nõrgas astmes sel korral, kui vastav spirant on kadunud, näit. pood : poe, roog : roa. Lühenemine esineb ka j-i ees, kui j sõna lõppu sattudes muutus i-ks, näit. soe (<*sōja), roe, loe. Samuti on kirjakeeles pikk o lühenenud h ees, näit. rohi, tohik, ill. sohu.

Pika o-ga lõppevates verbitüvedes on oo muutunud uu-ks, kui on kadunud järgnev Ń-spirant (jooma - juua <*jōdāk, samuti tuua, luues, puuakse) ja muutunud e-ks, kui järgnes lihtmineviku tunnus i (jōin, lōin, tōin).

Murdeti on ka oo Põhja-Eesti aladel diftongistunud,

muutunud uo-ks, näit. nuor : nuõrèD, tuoma : tuõnnD,
muoDi, kuõrukke, juotta. Lõuna-Eesti murdeis on tugevas
astmes pikk õ kõrgenenud õ-ks või ü-ks, näit. kõli : kõli;
sül : sõlâ, lütma : loDâ, tüDi. Samuti kui e on ka o
säilinud kõrgenenult tugevas astmes h ees, näit. rüh :
rohò, tüh : tohò.

Pika ja lühikese o vaheldust võib märgata sõnades
toomingas, toom,-e (vrd. sm. tuomi), mis murdeti esineb
kujul tomingas. Märkida võib ka sõna homme, mis murdeti
esineb õmè kujul (vrd. sm. huomenna). Pikk o vaheldub pika
õ-ga sõnas roobas ~ rööbas, kusjuures kirjakeeles on eelis-
tama hakatud viimast sõna.

Hiline on oma tekkelt praegune pikk o sõnades, nagu
sootuks (< *su ŷuttomaksi), lood (< *lu ŷut), koomale
(< *ko ŷompallen) jt.

-
õ
- - -

154. Nagu eelmised keskkõrged vokaalid on ka pikk
õ säilinud hilises vältevahelduses, näit. pöoran : pöörata
(pöran : pörat̃ta), löök : löögi (lök : lõGi), sööma, töö.

Pika õ-ga lõppevates verbitüvedes on järgneva
spirandi kao puhul õõ kõrgenenud üü-ks, näit. lööma :
lüüakse (< *lõ ŷäksen), sööma - süüa, kuid kui õõ-le järg-
nes imperfekti tunnus -i, siis on õõ muutunud õ-ks:
lõin, sõid. Pikk õ on lühenenud ka mitmuse tunnuse -i ees:
töö - tõid.

Murdeti Põhja-Eesti aladel on õõ muutunud üö-ks,
näit. süöma : süömät̃ta, püör : püörâ; tüömies, üö. Lõuna-
Eestis on pikk õ tugeva astme vormides vastavalt kõrge-
nenud, näit. sük : sõGi, sümä : sõmè, rükmä : rõGi,
müDä, ü.

Seoses pika õ-ga võib tähelepanu juhtida sõnale
rüüstama, mille soome vaste ryöstämään viitab õ-le. Murde-

ti esineb pikk ö ka sõnas /padja/püür.

ë

155. Pikk e on eesti kirjakeeles säilinud, esinedes vältevahelduses, näit. rõõm : rõõmu (rēm : rēmü), võõrad : võõras, mõõk : mõõka (mäk : mägä), lõõtsutama.

Kui laadivahelduse tõttu pikale e-le järgnev spirant on kadunud, on e lühenenud, näit. lõõg : lõa.

Põhja-eesti murretes, eriti keskmurdes on pikk e diftongistunud, muutudes ee-ks, näit. veërad : veëräs, eëruma, seërmed, mөөk, peēsäs. Seesugune tarvitusviis esines ka möödnud sajandi kirjakeeles. Kirde-eesti rannikumurdes on aga paiguti pika e asemel nii nagu soome keeleski diftong ie, näit. vieras, miekkä jt.

Pikk ja lühike e vahelduvad sõnas sõstar, mis mureti esineb ka kujul sester e. sõster.

Hilistekkinud e esineb sõnades kõõrdi (vrd. kõver), õõs (< *ensj).

i

156. Pikk i on kirjakeeles kõikjal säilinud, esinedes hilises vältevahelduses, näit. piir : piiri (pîr : pîrî), riid : riiu, liikuma : liigun (lîkkuma : lîGûn), siin, kiigutama, pii.

Lõuna-eesti murdeis esineb pika i asemel lühike sõnas kitma 'kiitma'.

ü

157. Samuti on üldiselt säilinud ka pikk u, esinedes vältevahelduses, näit. kuum : kuuma (kûm : kûmä), kuulama : kuulata, suur : suure, puuk : puugi (pûk : pûGi), luud : luua, puu.

Pikk u on illatiivis h ees lühenenud, näit. suhu (< *sūhen).

Pikka u-d ei esine eesti keeles ka sellistes muu-tüvega seoses olevates sõnades, nagu mujal (vrd. sm. muualla) ja mullu (sm muulloin). Lõuna-eesti murdeis aga tarvitatakse sõna puutama lühikese vokaaliga kujul putma (prees. puttu). Pikk vokaal lõuna-eesti murdeis on lühenenud ka juhtudel, kui laadivahelduslikes sõnades spirandi kao tõttu on toimunud muutus u̯ > uv̯, näit. luvvä 'luua', kuvvē 'kuue'.

ü
---

158. Kirjakeeles on pikk ü üldiselt säilinud, olles hilises vältevahelduses, näit. üür : üüri (ūr : üri), küünra : küünar, püüdma : püüan, süüdistama.

Põhja-eesti murretes on pikk ü suurel määral diftongistunud, muutudes üi-ks, näit. müija (müüa ja müüja), püija_B, lüija, üija_B, nüid jt. Lõuna-eesti murdeis on pikk ü säilinud, kuid spirandi kao tõttu on siin ü̯ > üv̯ näit. müvvä 'müüa', kuid ka lüvvä (< *lō̯šāk).

Hilistekkinud üü esineb sõnades, nagu tüügas (vrd. tüvi-), püü (vrd. püvi), küür (< *kü̯r), küüs (< *künsi), nüüd (< *nü̯üt).

159. Kokkuvõtet tehes võib esile tõsta järgmisi jooni pikkade vokaalide esinemuses:

1) kõik pikad vokaalid on säilinud, esinedes tänapäeva keeles hilises vältevahelduses, kusjuures tugevas astmes on kas ülipikk vokaal või geminaatklusiili ees kolmveerandpikk vokaal, nõrgas astmes aga keskpikk vokaal;

2) madalad ja keskkõrged pikad vokaalid on lühenenud, kui neile järgnev klusiili nõrk vaste on kadunud, näit. paas : pae (< *pā̯en), lõõg : lõa, roog : road,

needma : nean, pikad kõrged vokaalid aga on samadel tingimustel säilinud (liig : liia, kuub : kuue, hüüded : hüüe);

3) h ees on pikad vokaalid lühenenud: maha, pähe, suhu, rohi, mehe;

4) ühesilbilistes pikavokaalilistes verbitüvedes on ſ-spirandi kao puhul da-, des-infinitiivis ja kse-olevikus keskkõrged vokaalid muutunud kõrgeteks: tooma - tuua, jooma - juues, poola - puuakse, looma - luua, sööma - güüa, lööma - lüües, keema - kiia (viimane tänapäeva kirjakeeles: keeda);

5) tüve pikk vokaal on lühenenud, kui see sattus vokaaltunnuse ette (i mitmuse ja imperfekti tunnusena): maa - maid, saama - sain, pea ~ pää - päid, jääma - jäin, tee - teid, töö - töid, soo - soid, suu - suid, puu - puil, luu - luist;

6) ühesilbilistes verbitüvedes, milles tüvi lõppes pika o või ö-ga, muutus pikk tüvevokaal imperfekti tunnuse i ees lühikeseks e-ks, näit. tooma - töin, looma - lõin, jooma - jõin, lööma - lõin, sööma - sõin;

7) põhja-eesti murdeis, eriti keskmurdes on pikad vokaalid peale i ja u diftongistunud: ā > oa > ua, ä > ea > ia (iä), ē > ie, ō > uo, ö > üö, ē > ee, ū > ui;

8) lõuna-eesti murdeis on keskkõrged vokaalid tugevas astmes kõrgenenud: ē : î, ō : û, ö : û;

9) pikad vokaalid võivad sugulaskeeltes või muredeti vahelduda kas teiste pikkade vokaalidega (näit. hüüda, sm huutaa) või lühikeste vokaalidega;

10) tänapäeva keeles on rohkesti sõnu, kus pikk vokaal on hiljem tekkinud kas spirandi kao (vee, kootud, nüüd), n-i vokaliseerumise tõttu ng-ühendis (maasikas, põõsas, küüs) või mõnel muul põhjusel.

Diftongid

160. Tänapäeva eesti kirjakeeles esineb arvukalt (36) diftonge, kusjuures esikomponendiks võivad olla kõik vokaalid, järelkomponendiks aga ainult vokaalid a, e, i, o ja u. Oma päritolult on diftongid kas vanad või hilistekkelised. Vanad diftongid lõpevad praeguses keeles peamiselt i või u-ga, hilised aga a, e või o-ga.

Hilistekkelised diftongid on kujunenud kas laadivahelduse tõttu või esinevad nad hilistes laenudes. Laadivahelduse puhul on nõrgas astmes klusiili nõrga vaste kao tõttu sattunud kõrvuti kaks vokaali, mis hiljem kujunesid diftongiks. Sel teel on näiteks tekkinud diftongid sõnades, nagu sead (<^{*}siyat), toas (<^{*}tufassa), lõas, pöab, paest, toed, õe, käes, söed; taon, teoks, nõos, näo. Mitmeid diftonge aga kohtame võõrsõnades, nagu dialektiline, suaheelid, hüatsint, pietism, biograafia jt.

Algupäraste diftongide järelkomponentideks on tänapäeva eesti keeles kas -i (resp. i-st kujunenud e) või u. Praegused i-lised diftongid aga on omakorda kahesugust algupära, kas algselt i- või ü järelkomponendiga. Seega võib kõneldes vanadest diftongidest neid rühmitada kolme liiki, i-listeks, u-listeks ja ü-listeks diftongideks.

i-lised diftongid

161. i järelkomponendiga ehk i-lised diftongid on tänapäeva keeles üldiselt säilinud, esinedes samuti kui pikad vokaalid hilises vältevahelduses, näit.:

- ai: taim : taim (taim : taim), paised : paise, haige;
ei: leiba : leivad, hein : heina, heita : heidan
(heitta : heidan);
oi: hoida : hoian, koib : koiva, koit : koidu, toime-
tama;

ui: kuiv : kuiva, luik : luige, tuiskama : tuisata;
ai: täid, päitsed, räim : räimed.

Mis puutub oi- ja gi diftongi, siis on need enamikul juhtudel sama algupära, sest eesti gi-diftongilised sõnad pärinevad põhiliselt varasematest oi-diftongilistest, nagu näitab ka nende võrdlus vastavate soome sõnadega, näit. võim, sm voima, või, sm voi, võit, sm voitto, õigus, sm. oikeus, mõis, sm moisio, sõimata, sm soimata jne. Ometi on eesti keeles ka algupäraseid oi-diftongilisi sõnu, nagu lõigata, sm leikata, hõim, sm heimo jt.

ei- ja ai-diftongi vaheldust esineb sõnades kõik (vrd. sm kaikki) ja abisõnas või (sm vai).

Iduna-eesti murdeis esineb ei asemel ai diftong sõnades nagu hain 'hein', sain 'sein', saisma 'seisma', saivas 'teivas', ei asemel ai aga sõnades säitsä ja näitsik. Viimane on tunginud ka kirjakeelde ja on tarvitusel paralleelselt neitsikuga.

162. i-liste diftongide järelkomponent on madaldunud e-ks v ja r-i ees. Nii esineb see muutus sõnades laev (<*laiva), kaev (<*kaivo), kaevama, taevas, vaev, aevastan (kuid siiski aiva 'aina'), päev (<*päivä); aer (<*airo), aerutama, koer. Üksikjuhtudel esineb see muutus ka n-i ees, näit. laen (vrd. sm laina), laenama, vaen, vaenlane (vrd. eL vainlane), kaenal. Samuti on arenenud ka hiljem r ja l-ist kujunenud diftongilised vormid, nagu kael (vrd. St. Kail), naela (< nailan (<*naylan), pael, naeris, naerma jt.

Möödunud sajandi kirjakeeles esines seda i madaldumist rohkem (naene, laene, paenduma), kuid käesoleval sajandil on siin tagasi mindud i-liste diftongide juurde.

Sama muutus esineb ka sõnade aeg ja poeg tugevaastmelistes vormides, nõrgaastmelistes vormides aja, poja on aga diftong kadunud (vrd. p. 31, 3). Sõnas aed (<*aita) on ai muutunud ae-ks samuti tugeva astme vormides; nõrgas astmes on siin i-line diftong säilinud (aia). Eelmistega

seoses tuleb märkida ka sõna aju (<*aiyo), kus samuti diftongi järelkomponent i on pärast y kadu muutunud silbialguliseks konsonandiks. Murdeis on sama arenemiskäik tinginud vormid kaju 'kaev' ja kaju 'kuiiv'. Meenutatagu siin ka vormide kahju ja lahja ajalugu (p. 110).

Nagu juba pikkade vokaalide puhul märgitud, tekkis terve rida i-lisi diftonge sel teel, et pika vokaaliga lõppevaile tüvedele liitus kas mitmuse või mineviku tunnus -i, näit. sain, maid, teid, soid, jäin, töid jt. Sel puhul viidati ühtlasi ka ei-diftongi tekkimisele oo tüvevokaaliga verbides (töin, jöin), milles L. Kettunen näeb tõendit selle kohta, et eesti ja vadja e on arenenud varasemast o-st.¹ Mainitud arenemiskäik ei ole aga päris järjekindel, piirdudes ainult verbidega (vrd. soo - soid).

u-lised diftongid

163. u-lised diftongid on samuti säilinud, esinedes hilises vältevahelduses, näit.:

au: laul : laulu (laul : laulü), auk : auGu (auk:auGü);
kaunistama, kaugel;

iu: kiusama : kiusata, kiud : kiu;

eu: 1) lõug : lõua (<*leuka : leyran), nõu (<*neuvo);
2) ou > eu: sõudma : sõuan (vrd. sm soutamaan),
põud (sm pouta), lõuna, nõudma, jõud.

Diftongi järelkomponent u on muutunud silbialguliseks konsonandiks sõna haug nõrgaastmelistes vormides avi (<*haugin), avid (vrd. p. 31, 3). Mõnel määral sellega on võrreldavad ka kirdemurdelised jeyi (<*jouhin), javattan (<*jaubattan).

u-line diftong on kadunud ka kirjakeelsetes vormides, nagu jahvatan, jõhvid, kahvad (<*kaubat), lahva (<*lauha-), pahvatama (<*pauhatta-), nihva(kas) (<*niuha-) jt.

1 L. Kettunen, EKAH, lk. 139-140.

ü-lised diftongid

164. ü-lised diftongid on tänapäeva eesti kirjakeeles muutunud i-listeks. Sellistena esinevad nad hilises vältevahelduses, näit.:

äü > äi: täita : täidan (<^{*}täüttä^{ak} : täüttän), täis,
säina : säinas, täidima;

öü > öi: köis : köie (<^{*}köüsi : köü^{en}), köitma : köidan,
pöid, möirgama;

eü > ei: leidma : leian (<^{*}leütämähen : leü^{än}), leil
(vrd. sm löyly).

Nagu juba h ajaloo näidatud, on ka ü-liste diftongide puhul toimunud metatees, mille tulemusena diftongi ü muutus silbialguliseks v-ks ja diftong kadus, näit. kehva (<^{*}keühän), lehvittama (<^{*}leühüttämähen), sähvatama (<^{*}säühüttämähen) jt.

Lõuna-eesti murdeis on ü-line diftong veel säilinud, näit. V täütmä, köüdz, löödmä, säünäs, samuti osalt ka kirde-eesti rannikumurdes, näit. Vai löölü 'leil', pöödü 'pöid'.

Järgsilpide üksikvokaalid

165. Et eesti keeles pearõhk langeb esimesele silbile ja esimene silp on ka sõna tähenduse seisukohalt kõige olulisem, siis on pearõhulise silbi häälikudki olnud kõige püsivamad. Hoopis vähem rõhutatud on järgsilpide vokaalid, seetõttu on need võinud keele arenemise käigus ka tunduvalt rohkem muududa. Seejuures on huvitav märkida, et kaasarõhulise silbi vokaalid on võinud küll muutuda, kuid nad pole kadunud, rõhuta silbid on aga sagedasti etendanud sõnas niivõrd vähest osa, et nende vokaalid tihti on redutseerunud ja täiesti kadunud, nagu seda võib näha sise- ja lõpukao puhul.

Kui esimeses silbis esinevad ja on ka varemalt esinenud nii lühikesed kui pikad vokaalid, siis järgsilpides on olnud algupäraselt ainult lühikesed vokaalid. Muidugi on võinud hiljem spirandi kao ja kahe vokaali kontraktsiooni tõttu tekkida pikad vokaalid ka järgsilpides, kuid needki on hilisemas arenemiskäigus lühenenud.

Tänapäeva kirjakeeles piirdub järgsilpides esinevate vokaalide arv ainult neljaga. Nagu eespool märgitud (vrd. p. 12, 1), esinevad praeguse eesti keele järgsilpides ainult vokaalid a, e, i ja u. Varemalt on võinud esineda järgsilpides ka teised vokaalid peale ö, seega siis ka o, õ, ä ja ü. Ainult ö puhul arvatakse, et see pole läänemeresoome keeltes algupäraselt järgsilpides esinenud.

Vokaalharmonia

166. Eesti keele järgsilpide vokaalide varasem esinemus on seotud vokaalharmoniaga.

Vokaalharmoniaks nimetatakse seesugust assimilatsiooni-nähtuste liiki, mille puhul sel korral, kui esimeses silbis on tagavokaalid, peavad ka järgsilpides olema tagavokaalid, või kui esimeses silbis on eesvokaalid, siis peavad ka järgsilpides esinema eesvokaalid. Seega vokaalharmonia puhul järgsilpide vokaalid sõltuvad sõna esimese silbi vokaalist. Et iga sõna vokaalharmonia kehtivuse puhul peab olema kas

ees- või tagavokaalne, siis eesvokaalsele tüvele saavad liituda ainult eesvokaalsed liited, tunnused ja lõpud, tagavokaalsetele aga tagavokaalsed.

Soome-ugri keeltes esineb vokaalharmooniat kaunis rohkesti. Näiteks järjekindlalt esineb see ungari keeles. Läänemeresoome keeltest esineb vokaalharmooniat soome, karjala, vadjaja, osalt vepsa keeles ja eesti murdeis, puudub aga eesti kirjakeeles ja liivis. Et vokaalharmoonia esinemine soome-ugri keeltes pole ühtlane, on esitatud erinevaid arvamusi selle vanuse kohta. Üldiselt kaldutakse arvama, et läänemeresoome keeltes see on küllaltki vana nähtus, mis enamikus neist keeltest on tänini säilinud, osalt aga on kadunud.

Nähtuse esinemise ulatus ei ole samuti kõikjal ühtlane. Kõige üldisem on a,ä vokaalharmoonia, mille puhul tagavokaalises sõnas on järgsilpides a, eesvokaalsetes aga ä. Mõnevõrra vähem esineb u, ü või i vokaalharmooniat, veelgi vähem e, e vokaalharmooniat. Kuigi tänapäeva eesti kirjakeeles ühtki neist vokaalharmoonia juhtudest ei esine, leiduvad nad kõik eesti murdeis, kõige järjekindlamalt võru murdealal. Sellepärast on küllalt põhjust arvata, et vokaalharmoonia on eesti keeles vana nähtus. Seda aitavad kinnitada ka kirjakeele vanimad mälestusmärgid. Nii näib XIII sajandi eesti kohanimedel põhjal olevat kindel, et sel ajal esines Põhja-Eesti aladel veel vokaalharmoonia. Seda kinnitavad näited, nagu LCD Hergaenpae 'Härjapea', Vsikylae 'Uusküla', Tennesilmae 'Tänasilma' jt. ü-harmooniale viitavad WK näited, nagu leppüteyet 'lepitajad', pettety 'petetud' jt. Vokaalharmoonia vanust kinnitab ka selle nähtuse esinemine eesti murdeis. Üldtuntud on vokaalharmoonia esinemine lõuna-eesti murdeis. Küllalt levinud on see ka kirde-eesti rannikumurde murrakuis, kuigi mitte kõikjal. On aga märkimisväärne, et vokaalharmooniat esineb ka põhja-eesti murretes, mis on aluseks meie kirjakeelele. Nii leidub vokaalharmoonia sugemeid Vigalas, Juurus jm. Küllaltki järjekindlalt esineb vokaalharmoonia Kihnus, kus on säilinud tagavokaalsetes sõnades ka järgsilpide e.

Alamal olgu jälgitud juba üksikute vokaalide esinemust järgsilpides.

a.

167. Järgsilpide a on säilinud tagavokaalsetes sõnades, näit. magama, vana, saama, koda, lubada, kordama, võlad, sõnaga, võõras. Tagavokaalseteks peetakse sõnu, mille esimeses silbis esinevad tagavokaalid a, o, u ja e. Lisaks neile on aga järgsilpide a säilinud ka osas nendest sõnadest, mille esimeses silbis on i. Vokaalharmonia seisukohast on i-d nimetatud indiferentseks häälikuks, sest sel korral, kui esimeses silbis on i, on võinud sõna olla kas ees- või tagavokaalne. See nähtus avaldub selgesti neis läänemeresoome keeltes või murdeis, kus vokaalharmonia on alles, näit. sm kirja, linna, sina, e L villa, lihà, ilmà jt. Kuigi eesti kirjakeeles vokaalharmoniat ei esine, tuleb arvata, et nendes tagavokaalsetes sõnades, kus vokaalharmonia esinemise aladel on järgsilpides a, on see a vana ja algupärane.

ä

168. Kui aga sõna oli eesvokaalne, s.o. kui sõna esimeses silbis esinesid eesvokaalid e, ä, ö ja ü, siis esines sõna järgsilpides ä, mis tänapäeva keeles on muutunud a-ks, näit. kesa (<*kesä), kevad, keeta, häda, näljas, kõha, sööta, külmad, pügama. Lisaks kuulus eesvokaalsete sõnade hulka ka veel osa sõnu, mille esimeses silbis on i, näit. pikad (<*pitkät), silmad (vrd. sm. silmät, eL silmä), lisada (sm lisätä).

Et eesti kirjakeeles varasem ä on üldiselt muutunud a-ks, siis ei võimalda kirjakeel nende sõnade puhul, mille esimeses silbis on i, ütelda, kas sõna oli ees- või tagavokaalne. Mõnel määral siiski võib käändsõnade mitmuse vormide järgi määrata sõna ees- või tagavokaalsust, sest eesvokaalsetel sõnadel on mitmuse osastavas -i (pikki, silmi), tagavokaalsetel aga -u (linu, linnu, virku; vrd. p.142). Kõige paremini võimaldavad aga seda määrata need sugulaskeeled ja murded, kus vokaalharmonia on säilinud.

Eesti murretest on vokaalharmonia tõttu järgsilpide ä säilinud kõige järjekindlamalt lõuna-eesti murdeis, näit. emä ~ imä, perrä 'järele', mädä, vällä, küppär 'kübar', rükmä

'röökima'. Kuid nagu märgitud, esineb ka mitmetes põhja-eesti murretes vokaalharmoniat, näit. rohkesti sõnades, nagu vähä, pähä, nähä, kühär jt.

169. a-, ä- vokaalharmonia on eesti murdeis kõige levinum vokaalharmonia liik. Peale säilimise või ä muutumise a-ks võib seoses järgsilpide vokaalidega märkida ka mõningaid väga vanu häälikumuutusi, mis esinevad läänemeresoome keeltes.

Kõigepealt võib siin nimetada a või ä muutumist e-ks või e-ks, mis esineb verbide umbisikulises tegumoes tavaliselt kahe dentaalklusiili vahel, näiteks a > e esineb juhtudel, nagu ostetud (vrd. ostan), kastetakse (<*kastettaksen), nuteti, loodetav, saadetud, joodetaks, samuti kaetud (<*kaettehtu; vrd. katan), maetakse, võeti, ka tapetakse jt. Murdeis esineb seda muutust veelgi rohkem, näit. kirjuttet, parandetas. Vastavalt sõnade eesvokaalsusele esineb ä > e sõnades, nagu söödetakse (<*söttettaksen), petetud (vrd. petan), keedeti, päästetagu, samuti jäetud (vrd. jätan), kõeti (küttettihen).

Teise seesuguse vana muutusena esitatagu siin järgarvude nominatiivis esinevat a või ä muutumist i-ks, mis võimaldas praeguse järgarvude tunnuse -a-i kujunemise (kuues < kūdsens < *kūdsenti < *kūdsenta). Genitiivis ja teistes käänetes on järgarvu tunnuse -a säilinud (kuenda < *kūdsentan). Samuti on ka eesvokaalsetes sõnades ä muutunud i-ks (neljas < neljänsi < neljänti < *neljäntä).

Eelmisega seoses võib märkida, et ka komparatiivi ainsuse nimetava lõpul oli varemalt -mpa, -mpä, mis hiljem muutus -mpi-ks. Teistes käänetes aga -a, -ä säilis.

u.

170. Tagavokaalsete sõnade järgsilpides esinev u on säilinud, näit. karu (<*karhu), lugu, õlu, maksud, rõõmud, laulud, alus, kannused, pahandus, parandus.

ü.

171. Eesvokaalsetes sõnades algupäraselt esinenud ü on eesti kirjakeeles muutunud üldiselt i-ks, eri tingimustel ka u-ks.

1. Sõna teises silbis on ü muutunud reeglipäraselt i-ks, näit. käli (<*kälü), häbi (vrd. eL häBü, sm häpy), tülli /minema/ (eL tüllü), leppima (<*leppümähen), sündima (sm syntymään), sügis, süttida, künnisel, männid, kütis.

Paiguti on aga ü muutunud i-ks ka kolmandas silbis, näit. peletis, samuti künnis (<*kümmenüs), tervis (<*tervehüs). On tõenäoline, et neil juhtudel on -is tekkinud kahe silbiliste tüvede eeskujul (vrd. petis, pööris jt.).

2. Sõna kolmandas silbis on aga ü muutunud üldisemalt u-ks, näit. küsimus (<*küsümis), väsimus, lækastus, ehmatus. nud- ja tud- kesksõnas on vastav vormi-morfeem säilinud sõltumatult silpide arvust, näit. küsinud (<*küsünüt) ja teinud (<*tegnüt), peljatud ja söödud jne. Et kõikides tagavokaalsetes sõnades ka samad nud- ja tud- tunnuselised vormid esinevad, siis on arusaadav seesugune üldistus.

Murdeis, kus esineb vokaalharmonia, on säilinud algupärasem ü, näit. lõuna-eesti murretes: künnüs, põrüs, väsünü', sündünü', sõnu', sükküs, tülü. Ometi esineb u-, ü-vokaalharmonia palju piirataval alal kui a-, ä-vokaalharmonia.

e

172. Eesvokaalseis sõnades on algupärane järgsilbi e üldiselt säilinud, näit. pere, vedelema, veereb, särjed, sääred, pööre, küljes.

e

173. Tagavokaalseis sõnades esines järgsilpides e, mis tänapäeva kirjakeeles on muutunud e-ks, näit. kade (<*kate^a), valge, pooleks, tugev, kõnelema, purelema.

Võru murdes, samuti Kihnu saarel on järgsilpides e säilinud, näit. V purelema, oleš 'oleks', meņeļe, hoBęsel, süręš 'suureks'. Üldiselt aga esineb e-, e-vokaalharmoniat eesti murretes tunduvalt vähem kui eelmisi vokaalharmonia liike.

174. Järgsilpide e- ja e- puhul võib märkida järgmisi vanu muutusi.

1. Järgsilpide h järel olev e ja e on assimileerunud eelmise vokaaliga, võimaldades pärast h kadu pika vokaali

kujunemise, näit. *metsähen > metsähän > metsän > metsa, *teipähet > teipähät > teipät > teiBad, samuti *kokohen > kokohon > kokôn > kokku, *sätihen > sätihin > sätin > säDi, *taivahen > taivahan > taivän > taöva.

2. Väga vanaks muutuseks peetakse läänemeresoome keelte e- ja e-tüveliste noomenite nimetava lõpus esineva tüve -e või -e muutumist i-ks. Eesvokaalsetes sõnades on e muutunud i-ks juhtudel, nagu lävi (om. läve), süli, tüvi, veri, samuti keel (rahvalauludes keeli), meel, seen, äär, tagavokaalsetes sõnades aga e i-ks, näit. tuli (om. tule <*tulen), lumi, uni, hani, suur (<*süri, om. suure <*süren), tuul, saar, joon jt. Sõnalõpu e või e muutumine i-ks võimaldas ühtlasi ka varasema -ti muutuse -si-ks, mistõttu said kujuneda praegused vormid yesi (<*veti; om. vefen), küüs (<*künsi), köis, reis, samuti uus (<*üsi <*üti; om. üfen), kaas (<*kansi, om. kanfen).

3. Küllaltki vana on ka esmaväteliste e- või e-tüveliste verbide tüvevokaali -e või e muutumine i-ks tegijanime vormides -ja ees sõnades, nagu tegija (vrd. tegeme, tüvi teke-), nägi, pesija ja olija (olema, tüvi ole-), tulija, panija, suri.

o

175. Algupärase o esinemine järgsilpides ei ole seotud vokaalharmoniaga. Järgsilpide o võis esineda nii taga- kui eesvokaalseis sõnades, näit. *talo, *näko, *ilo, *tenho. Tänapäeva eesti keeles on algupärane järgsilpide o muutunud u-ks, näit. elu (<*elo), palju (<*paljon), keelud, rahutu (<*rauhottoin), kuusiku (<*küsikkon), koju, armu, koguma, kaevud. See järgsilpide o on võinud olla tüvevokaaliks (vaimu <*vaimo, siduda <*sitoak), samuti esineda mitmesugustes tuletusliidetes (tegu <*teko, hooletu <*hölettöin, tammiku <*tammikkon, alangu <*alakkon). Tänapäeva kirjakeeles on o-lised sõnad kujunenud samasugusteks u-listega, kuid veel möödunud sajandi esimese poole kirjakeeles oli o säilinud. Nii näiteks kirjutab O.W.Masing ello 'elu', janno 'janu', paljo, aulikko, mingo, F.R.Kreutzwald oma varasemates töödes elo, paljo, videviko, öhto, koko 'kokku', lapsokese jne. Alles seoses ees-

ti rahvuskeele kujunemisega möödunud sajandi teisel poolel kaob järgsilpide o eesti kirjakeelest. Hiljem soovitavad küll mõned keeleteadlased (J.Hurt, Joh.Aavik) säilitada järgsilpide o-d, kuid tulemusteta.

Eesti murretes on järgsilpide o osalt säilinud. Kõige rohkem esineb seda võru murdes (näit. pallo 'palju', jagõ, jalgo, elõ, näkkõ 'nägu', part. raõoma 'raiuma', koDõ), kuid peale lõuna-eesti murrete võib kohata järgsilbi o-d ka kirde-eesti rannikumurdes, saartel, lääne- ja idamurdeski.

i

176. Järgsilpide algupärane i on üldiselt säilinud, näit. sallin, ehitama, kivi, härgi, jälile, mesilasi, tulin. Järgsilpide i esineb nii ees- kui tagavokaalseis sõnades.

Murdeti ja ka vanemas kirjakeeles esineb mitmesuguseid kõikuvusi i esinemuses. Nii on kõige sagedamini i asendunud e-ga. See avaldub näiteks sti-liitelistes adverbides, mis enamikus murretes ja kogu vanemas kirjakeeles on ste-liitelised, näit. kevaste (<*kovastin), kaGeste, selGeste. ste-liite kõrval esineb aga ka st-liide -sti asemel, näit. vanast (vanasti asemel), mida võib seletada sellega, et siin on adverbiks mitte instruktiivne (-sta+in), vaid ainult elatiivne (-sta) vorm.¹ Peale sti-liiteliste adverbide esineb i ~ e vaheldust veel teisteski adverbides, näit. kirjakeeles äre, vil, kohevil, kuid ärkvel, kohkvel, murdeis peigitti ~ peigitte, servitti ~ servitte, pikkamisi ~ pikkamise jt. Läänemurdes on tuntud nähtus, et hi on järjekindlalt muutunud he-ks: vahe, ei tohe, kuhe, ahe, röhetsus.

177. Järgsilpide vokaalide esinemusest kokkuvõttes võib esile tõsta järgmisi momente.

1. Et on küllalt põhjust pidada vokaalharmoniat läänemeresoome keeltele omaseks vanaks nähtuseks, siis sõltusid järgsilpide vokaalid sõna esimese silbi vokaalidest. Kui esimeses silbis olid vokaalid a, o, u, õ, siis oli sõna tagavokaalne, kui aga sõna esimeses silbis olid vokaalid e, ä, ö, ü,

1 Vrd. L.Kettunen, VKAH, lk.154.

siis oli sõna eesvokaalne. Esimese silbi i puhul võis aga sõna olla kas taga- või eesvokaalne.

2. Järgsilpides võisid esineda kõik vokaalid peale ö.

3. Eesvokaalsetes sõnades võisid olla järgsilpides eesvokaalid e, ä, ü ja i ning o, vähesel määral ka u.

4. Tagavokaalsetes sõnades võisid olla järgsilpides tagavokaalid a, u, e ja i ning o.

5. Vokaalharmonia seisukohalt tuleb esile tõsta häälikute paare a ja ä, u ja ü, e ja e.

Kui küsida, missugustest varasematest vokaalidest võivad pärit olla praegused järgsilpide vokaalid, siis võime ütelda: 1) säilinud on vokaalid a (kala), e (pere), i (kivi) ja u (lugu); 2) muutunud on vokaalid: ä > a (pesa), e > e (tare), o > u (elu), ü > i (teises silbis: häbi) ja ü > u (kolmandas silbis: küsimus). Seega endise kaheksa vokaali asemel esineb praeguse keele järgsilpides ainult neli, kusjuures a saab pärineda varasemast a-st või ä-st, e varasemast e-st või e-st, i varasemast i-st või ü-st (teises silbis), u varasemast u-st, o-st või ü-st (kolmandas silbis).

Sisekadu

178. Nagu varem märgitud, võivad rõhuta silbi vokaalid keele arenemiskäigus kaduda. Kui kaob rõhuta silbi vokaal sõna keskelt, siis nimetatakse seda nähtust sisekaoks, kui aga kaob sõna lõppvokaal, siis lõpukaoks.

Sisekadu omakorda võib olla kahesugune. Kõige laiemas tähenduses võiks sisekaoks nimetada igasugust vokaali kadu sõna keskelt, nagu see esineb näiteks sõnades lähme (läheme), väikse (väikese) või lapsukse (lapsukese asemel), toonud (toonud asemel). Murdeis võib selliseid vokaalide kaojuhtumeid esineda rohkesti ja neid me nimetame vokaalikadudeks.

Sisekaoks ehk sünkoobiks nimetatakse keeleajaloos aga hoopis kitsapiirilisemat nähtust, nimelt teise silbi algupärase lahtise vokaali kadu kolme ja enamasilbilistes sõnades, mis toimus sel korral, kui esimene silp oli pikk. Seega tuleb sisekao puhul arvestada kaht olulist tingimust, esimese silbi pikkust ja teise silbi lahtisust. Näiteks sõnas laulma, mille

varasem vorm oli laulamahen, toimus teise silbi a kadu sel-
lepärast, et esimene silp lau oli pikk ja teine la oli lahti-
ne. Kadu ei saanud toimuda, kui teine silp on kinnine (näit.
laulattama) või esimene silp on lühike (valama).

Sisekadu esineb väga mitmesugustes käändevormides, näi-
teks 1) tütred (<*tüttäret), kandlel (vrd. sm kantelella),
peenras, kambris (vrd. rhvl. kamberissa), akna, pähklid, vank-
riga, pöidla, koplis, pikri; kümne, seemned; seitsmeks, liik-
med, võtmeta, mähkmed;

2) pöördevormides: andma, võtmas, hüüdmast, kartmata;
saatva, laulva, kandvat; hoidnud, kündnud, laitnud; leidke,
täitku;

3) tuletistes: soomlane, sakslane; nõudja, ostjad, laul-
mine, püüdmine; taplus, võitlus; aednik, mõisnik, kartlik,
püüdlik; hapnema, järgnema; looklema, visklema; ärkvel jt.

179. Kuigi sisekaole allus ainult teise lahtise silbi
lühike vokaal, esineb sisekadu ka neil kordadel, kui teises
silbis oli algupäraselt diftong, nagu näiteks sõnades kuldne
(<*kultainen), raudne (vrd. sm rautainen, rhvl. raudane),
nahkne, kaudsed, enneaegselt, jalgsi (vrd. sm jalkaisin),
kuulsa (<*küluisan), hoogsalt, soodsad, rõõmsaks jne. Diftong
on neis sõnades tekkinud vokaaliga algavate liidete -inen,
-isa liitumisel tüvisõna vokaaliga (kulta+inen). On ilmne, et
sisekao tekkimise ajaks olid sellised algupärased diftongid
arenenud juba lühikesteks vokaalideks, sest ainult sel korral
võis siin vokaal kaduda. Seega arenemiskäik oli järgmine:
*kultainen > kultane > kuldne. Et sisekadu on suhteliselt hili-
ne nähtus, siis on seesugune arenemiskäik loomulik.

180. Kuigi sisekadu on toimunud järjekindlalt kõikidel
puhkudel, kui esinesid sisekao tingimused, on praeguses kee-
les sellest siiski rida kõrvalepõikeid. Vaatleme alamal sel-
liseid juhtumeid, kus ootaksime sisekadu, kuid ometi on esi-
mese pika silbi puhul teise lahtise silbi vokaal säilinud.

1. Reeglipäraste vormide kuldne, viimne jt. kõrval esi-
neb eesti keeles rohkesti ne-liitelisi adjektiive, kus teise
silbi vokaal on säilinud, näiteks kollane (vrd. sm keltainen,
eL keḷDne), viimane, soolane, mullane, rasvane, näljane, lii-

vane, tolmune, tormine. Vokaali säilimist on siin mitmeti püütud selgitada, kuid kõige tõenäosem on, nagu seda on näidanud H.Viires oma uurimustes, et vokaal on siin säilinud sellepärast, et ta esines kinnises silbis, sest ne-sõnade omastavas ja teistes käänetes oli -se kõrval ka -tse, mis sulges teise silbi ega lasknud vokaalil kaduda. Sellised tse-lised vormid on esinenud ja esinevad praegugi eesti keeles, eriti aga lõuna-eesti murretes (kõllatse, nällatse, viilatse jt.).¹ Teiselt poolt on muidugi võimalik, et hiljem ne-liitelisi omadussõnu eelmiste eeskujul tuletati ka omastavalisest tüvest (toobi+ne). Tänapäeval on see kahesugune tuletusviis võimaldanud isegi tähenduslikult eristada sõnu kuldne ja kullane, viinne ja viimane jne.

2. Teiseks selliseks erandrühmaks on i- ja u-tüvelised astmevahelduslikud õppima-tüüpi verbid. Kui näiteks a- ja e-tüvelistes verbides andma (< *antamahen), kündmas, laskma (< *laskemahen) esineb reeglipärane tüvevokaali kadu, siis võiks oodata samasugust kadu ka i- ja u-tüvelistes verbides, kuid tegelikult on neis tüvevokaal säilinud, kuigi esimene silp on pikk ja teine lahtine, näit. hoolima (< *hõlimahen), otsimas, leppimata (< *leppümättak), õppinud, mängivat, sundimata, käskinud, sallima, teenigu; uskuma (< *uskomahen), katsumas, kiskunud, tilkuma, kutsumata, istugu, kaaluvat. Sisekao puudumist nende verbide vormides on seletatud astmevahelduseta u- ja i-tüveliste verbide analoogiaga, näiteks enesekohaste verbide nagu tunduma või süttima eeskujuga, kus vastav vokaal on tekkinud kontraktsiooni tulemusena.² Mõnel määral võis aga i- ja u- säilimist mõjustada ka kirde-eesti rannikumurre, kus teatavasti sisekadu ei esinenud ja vormid nagu astuma, pühkima päris reeglipärased on.

Elmisega seoses tuleb märkida, et lõuna-eesti murdeis neis i- ja u-tüvelistes verbides, kus esimese pika silbi puhul teine silp oli lahtine, see lahtise silbi vokaal reegli-

1 Vrd. H.Viires, ne-omadussõnade kahe tuletustüübi (kuldne-kullane) kujunemisest. - Keel ja Kirjandus 1961, nr. 4, lk. 224-225; se ~ tse vaheldus eesti ne-adjektiivides. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 1961, lk. 31-32.

2 L.Kettunen, EKAH, lk. 163.

päraselt on kadunud, näit. opma 'õppima', salma 'sallima', lep_mDä 'leppimata', kürmast 'koorimast', käskmän 'käskimas', uskma 'uskuma', hauknu 'haukanud'. Ka meie vanimas kirjakeeles on sisekaolisi vorme, näit. WK vsckaa, sündnut, sundma 'sundima, kohut mõistma', Müll. opma, paastnuth, kutznut, otzma, Ristmesze.

3. Eelmiste verbivormidega seoses tuleb meenutada sisekaolise seisukohalt ka andma-, õppima-tüüpi verbide oleviku mitmuse 3. pöoret. Nagu sellele eespool (vt. p.38,2) tähelepanu juhitud, peaks oleviku mitmuse 3. pööre seda tüüpi sõnades olema tugevaastmeline ja sellega ühes ka sisekaoline. Tegelikult esinebki meie vanemas kirjakeeles neis vormides sisekadu, näit. Müll. opwat (<*oppiwat), veckwat 'usuivad', laulwat 'laulavad', St. tachtwat, hoidwat, kandwat, ATH heitwat, seiswad, hüüdwad, Mas. moistwad, kaitswad, teadwad, Kreutzw. kiitwad, seisvad e. seisavad jne. Alles 1872.a. võeti vastu otsus, et oleviku mitmuse 3. pöördes tuleb esimese ja teise pöörde eeskujul nendes verbitüüpides tarvitada nõrga astme vorme, seega ilma sisekaota, näit. nemad tahavad, kannavad, laidavad, mitte tahtvad, kandvad, läitvad. Eesti murretes on aga reeglipärased sisekaota vormid küllalt levinud (läänemurdes: räkvad, seädvad, andvad, võru murdes: andva?, kutsva?, pürdvä?, tüdvä? jm.)

4. Pärnis arusaadav on, et sisekadu ei esine mine-, line-, lane-liitelistes sõnades, nagu saamine, toomine, söömine, joomine, löömine, viimine; tööline, ööline, suuline, teeline; pärismaalane, sest need on tuletatud pikemate sõnade (tulemine, hooplemine, pulmaline, venelane jt.) eeskujul ja tuletusliide on siin säilinud hoolimata sellest, et esimene silp on pikk ja teine lahtine.

5. Ei esine sisekadu ka kontraheerunud verbide lihtminevikus, näit. sõnades nagu tõmbasin (<*tempasidin) hakkasin, hüppasin, kus on olemas sisekaolised tingimused ja võiks oodata vorme tempsin, haksin, mille taolised murdekujud siiski on meil tuntud. Tõenäoliselt on põhjustanud sisekaota imperfekti vormide tekkimist samade sõnatüüpide teised sõnakujud.

181. Sisekaota vormid, mis kajastavad keele varasemat arenemisastet, on säilinud veel meie vanemates rahvalauludes. Nii leiame siin rohkesti sisekaota käändevorme (kandelella, akkenasta, kamberissa, laulajaksi, taalderilla, vehmarilta, vankerilla, tüttered, kümmeneksi, kuulusambi), samuti ka pöördsona vorme (lүpsemaie, kündemassa, tõstemata, võiteleva, laulenud, seisadessa, lauladessa). Rahvalauludes on värsmõõt aidanud säilitada vanu vorme.

Peale rahvalaulude on sisekaota vorme säilinud ka kirdeeesti rannikumurdes, näit. Kun üDise (leiB), sieramed 'sõõrmed', kulDane, ottimega 'võtmeaga', kanDama, lүpsämä, pütämine; Lüg tieDäjä 'teadja', rauDaseD, kahejalGaseD, leidaneD 'leidnud (mitmuses)', tappama; Vai laulama, künDäsin, külematta pois 'sõnakuulmata'.

182. Nagu näitavad kirjakeele vanimad mälestusmärgid, on XIII sajandi kohanimesedes veel sisekaota vormid säilinud, näit. Maidalae 'Maidla', Kuckarus 'Kukruse', Kangelae 'Kangla', Kandalae 'Kandla', Raekaevaer 'Rakvere'. Järgmisel sajandil hakkavad aga esinema ka sisekaolised vormid nagu Kucris jt. XVI sajandil on aga juba sisekadu üldiselt toimunud. Seega võib arvata, et sisekadu toimus XIV sajandil, ulatudes vahest ka XV sajandisse.

Kui võrrelda sisekao suhtelist vanust võrreldes teiste häälikumuutustega, siis peab märkima, et sisekadu on vanem kui spirandi kadu ja pika esimese silbi tekkimine sõnades nagu näitama (<*näpüttämähēn), aitama (<*aBittama-), leotama, äestama jne., sest kui oleks sisekao tekkimise ajal juba esimene silp olnud seesugune kui praegu, siis oleks kujunenud vormid näitma, aitma jt. Teiselt poolt on aga järgsilpides spirandid tõenäoliselt enne kadunud, kui toimus sisekadu, sest vastasel korral oleks teise silbi lahtine vokaal kadunud ja oleks võinud tekkida vormid nagu *valkeđat > valktad, *turpahasta > turphast, mitte aga valged, turbast.

Sisekaol, samuti kui lõpukaol on olnud oluline osa tänapäeva eesti keele kvantiteedisuhete kujunemisel.

183. Sisekao kõrval mainisime ka teisi vokaalikadusid. Tänapäeva kirjakeeles esineb neid vähe, hoopis rohkem esines

neid varasemas kirjakeeles, samuti esineb neid rohkesti eesti murdeis. Enam on neid kõnes kui kirjas.

Märkida võib siin selliseid juhtumeid, nagu -kse tarvitamine -kese asemel. Tänapäeva kirjakeeles on lubatud tarvitada väikese kõrval ka väikse; veel hiljuti olid seesugused lühemad paralleelvormid lubatud ka sõnadest päike (päikse) ja äike (äikse). Murretes ja murdepärases kõnes võib aga kuulda ka vorme nihukse, lõokseD, lühikseD, ghukselt, pēnikseD. Samuti esineb murdeis ka -ksi kesi-liite asemel, näit. kaheksi pro kahekesi, kolmeksi, uļgaksi jt. Liited -tis ja -tus võivad murdeis kaotada oma vokaali, seda eriti obliikva-käändeis, näit. vajutse 'vajutise', rõhitseD 'rõhitised', jūrets 'juuretis', laulatsel 'laulatusel'.

Paljudes murretes ja ka varasemas kirjakeeles on u kadunud nud-kesksõnast, näit. sānD, istunD, teñmanD, paranDanD jne. Kirjakeeles hakkas see esinema juba alates Hornungist ja püsis tarvitusel kuni käesoleva sajandi kolmekümnendate aastateni, näit. Horn. piddanud e. piddand, sanud e. saand, ATH puđunud e. puđund, valmistanud e. valmistand, teinud e. teind, kuid hođnud; Mas. kõhhetand, kirjutand, kautand; Kreutzw. õnnistand, tõutand, suitsetand; Aavik ärgand, palund, teind, saand, kirjutand.

Lõpukadu

184. Lõpukadu on toimunud samadel tingimustel kui sisekadu. Kui kahesilbilises sõnas esimene silp oli pikk ja teine lahtine, siis on selle lahtise silbi vokaal kadunud. Samuti on kadunud ka enamasilbiliste sõnade lõpus olev lahtine vokaal, sõltumata l. silbi pikkusest. Seda sõnalõpulisest lahtisest silbi vokaali kadu nimetataksegi lõpukaoks ehk apokoobiks.

Lõpukadu esineb:

1. ainsuse nominatiivis: jalg (<*jalka), märg, poiss, mees, noor, laul; kübar, lepik, õnnelik;
2. partitiivis: suud (<*sūta), tuld; maid, jäneseid; tulevat;
3. inessiivis: maas (<*māssa), toas, hoones; jalus; kündmas, andes;
4. elatiivis: soost (<*sōsta), lauast; hannastest; tulemast;

5. adessiivis: peal (< *pällä), heinal, katusel;
6. ablatiivis: teelt (< *telta), pesalt, raskelt;
7. translatiivis: veeks (< *vedeksi), suureks, paremaks;
8. preesensi ains.3 pööre: saab (< *säpi), ütleb, hüppab, pa-
randab; seisab;
9. preesensi partitsiip: tegev (< *tekepä), istuv, seisev;
saav;
10. imperfekti ains.3.pööre: arvas (< *arvasi), tõmbas, kordas;
11. tingiva kv. ains.3.pööre: saaks (< *säksi), tuleks, lubaks;
12. komparatiivis: suurem (< *sürempi), ilusam, raskem.

Samuti kui algupärane lühike vokaal on ka algupärane sõnalõpu diftong allunud lõpukaole. Peab arvama, et selleks ajaks, kui lõpukadu toimus, oli algupärane diftong muutunud juba lühikeseks vokaaliks. Nii on algupärane diftong olnud sõnades nagu kukk (< *kukkei), luik (< *luikkei), lell, eit, memm, tall (gen. talle), samuti lauk (< *laukkoi), hiir (gen. hiiru < *hiroi), luts, maim, nukk.¹ Tänapäeva keeles on need ei- või oi-ga lõppevad sõnad e- või u-tüvelised.

Nagu selgub eelmistest näidetest, on üldiselt neil korradel, kui varem esines sõna lõpul lühike vokaal, see vokaal allunud lõpukaole, välja arvatud lühikese algussilbiga kahe-silbilised sõnad (kala, viga, lumi jt.). Kui aga tänapäeva keeles esineb sõna lõpus lühike vokaal, siis on ta säilinud ainult tänu sellele, et teda kaitses kas sõna lõpus varem olnud konsonant (kaste < *kasteḱ, terve < *terveh, liige < *likken) või on sõna olnud varemalt pikem (anda < *antaak, metsa < *metsāhen, leiba < *leipām jne.).

185. Kuigi üldiselt on märgitud tingimustel sõnalõpu lühike vokaal kadunud, on üksikuid erandjuhtumeid, kus sõnalõpu vokaal on säilinud.

1. Erandlikult on vokaal säilinud tegijanime ainsuse nimetavas, näit. tooja, kündja, lugeja, astuja, õmbleja, pa-
randaja jne. Lõpukaole tulemusena oleksid kujunenud neist diftongilised vormid toi (ehk ka toe, vrd. *soja > soë), kündai,

¹ Lähemalt nende sõnade kohta vt. J. Mägiste, oi-, ei-deminutiivid läänemeresoome keelil, Tartu 1932, lk. 4-18.

lugei, astui, õmblei, kirjutai. Seesugused vormid on tuntud lõuna-eesti murdeis, näit. Trv laulai, kiskui, avit-tei, Har tsakkai 'sagaja, raiuja', lukkij 'lugeja', Se kuttai 'kuduja', härmavettäi 'ämblik' jt. Mõned luuletajad-keeleuenduselased soovitasid omal ajal selliseid vorme, nagu luuletai, kirjutai, kuid need ei tulnud kirjakeeles tarvitusele.

Et diftongiline nimetav oleks erinenud teistest käänetest, kus säilis tegijanime tunnus - ja (näit.gen. tooja, part. toojat jne.), siis kanti see tunnus ka nimetavasse, ja nii esinebki tegijanime tunnus -ja kõikides käänetes.

2. Teine vorm, milles erandlikult pole toimunud lõpukadu, on essiiv. Essiivi lõpp -na on omane tänapäeva kirjakeelele, näit. lapsena, lesena, poisina, linnuna, vanana. Seesugune lõpuvokaaliga essiivi vorm on seletatav sellega, et essiiv on eesti kirjakeeles hiline kääne. Kuigi kirde-eesti rannikumurde ja soome keele põhjal essiivi õpiti tundma juba möödunud sajandi algul, tuli see kirjakeeles tarvitusele alles sajandi viimasel veerandil. Et soome keeles ja rannikumurdes essiiv on na-lõpuline ja tugevaastmeline, siis tarvitatigi seda algul tugevaastmelisena (poegana, leskena). Alles hiljem hakati Hermannii soovitusel olevat käänat teiste käänete eeskujul tarvitama nii kui tänapäeval.

Eesti murretest tuntakse essiivi omaette iseseisva käändena ainult rannikumurdes. Põhja-eesti murretes oli essiiv täiesti tundmata, sellepärast ei esinenud ta ka varasemas põhja-eesti kirikukeeles. Lõuna-eesti murdeis ja Peipsi-äärses idamurdes on aga essiiv täiesti sattunud kokku inessiiviga, olles vastavalt kas n-, h- või s- lõpuline (lätšèn, lätšèh, lätšès). Seega on lõpukao puudumine kirjakeele essiivis seletatav sellega, et see kääne kirjakeelde on hiljuti laenatud.

3. Omaette käändsõnade rühma moodustavad eesti keeles kahesilbilised teisevärtelised sõnad. Kuigi kõigis neis on esimene silp pikk, ei ole siin teise silbi lõpus olev vokaal kadunud. Vokaali säilimine neis sõnades on tingitud mitmest asjaolust.

Esiteks kuulub siia hulk teistest keeltest suhteliselt

hiljuti laenatud sõnu, nagu manna, sohva, roosa, kassa, kroonu, kresla, rubla, vedru, summa, auto, kliima, draama, teema, mis on tulnud keelde pärast lõpukadu. Osa selliseid laensõnu on küll kirjakeelde toodud lõpukaolistena, kuid rahvakeeles tarvitatakse neid sageli veel eelmiste laensõnade eeskujul vokaallõpulistena, näit. öeldakse kohv, kurv, kapp, jakk asemel kohvi, kurve, kapi, jaki. Teataval määral võivad eelmistega liituda ristiusuga kaasa toodud eesnimed, nagu Anna, Leena, Marta, Tiina, Juula, Anne, Leeni, Juuli, Miili, Kadri, Triinu, Liisu, Aadu jt.

Teiseks kuulub siia rida sõnu, milles nimetav kääne on muutunud omastava taoliseks, näit. kahju, lahja (vrd. kirja-keeles lubatavat vormi kahi; lõpukaolised vormid kaih, laih tuhtud võru murdes), valju (eelistatud vali), neiu, peiu (nende kõrval ka neid, peig), tubli, kitsi, läila, piiga, hapu jt. Murdeti, eriti põhja-eesti keskmurdes on omastava taoline vokaaliga lõppev nimetav levinud sõnades nagu puDrü 'puder', peDrä 'pöder', leDvä 'lõtv', kehvä jt.

4. Lõpuks võib nimetada veel mõningaid vokaaliga lõppevaid tuletisi, mis on hilised ja kus sellepärast ei saa lõpukadu olla. Nii on moodustatud alates möödunud sajandist rida sõnu kohanimede liitega -la, näit. lehtla, vangla, haigla, võimla, ujula, ravila jt. Eeskujuks nende moodustamisel on eelkõige la-liitelised kohanimed, näit. Mustla, Sangla, Ridala jt. Et tänapäeva eesti kohanimed on kõik genitiivsel kujul, siis on loomulik, et nende lõpul on -la. Lõpukao tekkimise ajal, kui kohanimedid tarvitati nimetavaliselt, olid sellised kohanimed osalt nimetavas l-lõpulistena, näit. Lehol 'Lehola', Rapal 'Rapla'. Üldnimede tuletamisel võeti kohanimede liide genitiivipäraselt tarvitusele ja nii saadigi la-liitelised sõnad, mida pealegi toetas veel soome keel (vrd. vangla, sm vankila).

Hilised ja väheproduktiivsed on sufiks -mu ja -istu, mille varal on loodud sõnu nagu elamu, valamu, ilmastu, ajastu, vesistu jt. Eeskujuks nende sõnade tuletamisel on olnud mõned lõuna-eesti sõnad (sojõermu; kälmistu, küsimistu) ja ka soome keel. Samuti pole põhjust seoses lõpukaoga puu-

datada ka nna- liidet, mis on Kreutzwaldi ja Grenzsteini poolt kunstlikult loodud (lauljanna, venelanna).

186. Lõpukao puudumine on üheks eesti vanade rahvalaulude keele oluliseks jooneks. Nii kohtame regivärsilistes rahvalauludes vorme, nagu üksi noori meesi, lapsi, tamme, eite, poega, laulu, magusa, kiriku; maada, kalada, aseta, noorta, palve'aida, sõnuda; kannussa, põesa'aasa, kukelassa; põuesta, eesta, akkenasta; pealla, ilulla, põrmandalla; vahelta, vennalta, mäelta; tüttäreksi, tugevaksi, raiujaks, keerajaks; taganta; parembi, suurembi; hulkumassa, vaarumassa; lauladessa, noppidessa; raitava, vestetava; pandava da, paisuvada; tuleksi jt. Siingi on lõpukao puudumise peapõhjuseks olnud rahvalaulu värsimõõt.

Eesti murretes on lõpukadu üldiselt toimunud järjekindlalt. Ainult kirde-eesti rannikumurdes võib kohata ka lõpukaota vorme, näit. Vai jalga, verkko, märgä, poppi, kukko, taigina, VNg ikava, orava, luikke, atra; Hlj. neula 'nõel', kaula 'kael', seula 'sõel', parDa 'habe', petra 'põder'.

187. Lõpukao vanuse kohta pakuvad mõningaid andmeid eesti kirjakeele kõige vanemad mälestised. Nii esineb XIII sajandi kohanimedes ühelt poolt Vsikylae (Uusküla), kaegynurmi, Carola, teiselt poolt aga Kylaegund, Sonorm 'Soonurme', Capal, Lehol. Sellest võib järeldada, et lõpukadu XIII sajandil oli juba toimumas ja isegi kohanimed olid allunud lõpukaole ning esinesid sel ajal veel nimetava kujul. Seega lõpukadu näib olevat alanud veidi varem kui sisekadu, kuigi need nähtused näivad olevat teataval määral paralleelselt arenenud, pealegi kui mõlema kao tingimusedki olid samad.

Lõpukao vaatlus võimaldab teha ka mõningaid järeldusi häälikumuutuste kronoloogia kohta, nagu sellele juhib tähelepanu L.Kettunen.¹ Nii näiteks on ilmne, et lõpukadu peab olema vanem kui sõnalõpu konsonantide n-i, k ja h täielik kadu, sest kui lõpukao toimumise ajal oleksid sõnalõpu konsonandid juba jäljetult kadunud olnud, siis oleks võinud ka varasema konsonandi ees olevad vokaalid kaduda. Näiteks kui

---

Vrd. L.Kettunen, EKAK, lk.171 jj-d.

lõpukao ajaks *seitsen asemel oleks olnud juba seitse, *kastek asemel kaste ja hõneh asemel hõne, siis oleksid needki sõnad võinud lõpukao tõttu veelgi lüheneda, muutudes vormideks seits, kast ja hõn. Et aga seda ei juhtunud, pidi miski kaitsma neid vokaale kadumise eest. Sama on kehtiv ka käände- ja pöördevormide, nagu madala (<*matalan), asjata (<*asjattak), tulete (<*tulettok) jt. kohta.

Samuti peab lõpukadu olema vanem, kui teise lahtise silbi lühikese vokaali teke, sest vastasel korral oleks pidanud kaduma teise silbi vokaal ka vormides nagu kange (<*kaḡkeḡa), silma (<*silmäḡä), anda (<*antaḡak) jt., kus teatavasti on toimunud spirandi kao tõttu kontraksioon ja lõpuks vokaali lühenemine, näit. *kaḡkeḡa > kaḡkea > kaḡkē > kaḡge. Järelikult ei olnud neis vormides lõpukao ajaks veel tekkinud tänapäevast lühikest vokaali.

Teiselt poolt aga pidi algupärane sõnalõpu diftong olema muutunud lühikeseks vokaaliks enne lõpukadu, sest muidu ta ei oleks kadunud, seega *eittei pidi olema enne lõpukadu arenenud eitte kujuliseks, et alluda lõpukaole ja muutuda praeguseks eit-sõnaks.

Ka palatalisatsioon ja pika vokaali lühenemine h ees pidid toimuma enne lõpukadu, sest vastasel korral oleks raske seletada, miks tänapäeva keeles esineb palatalisatsioon näiteks sõnades salv (<*salvi), gen. salvē, vašk, gen. vašē, kás (<*kansi), gen. kānē või miks praeguses keeles on rehi, rohi (<*rēhi, rōhi), mitte aga rīh ja rūh, nagu see tuntud näiteks võru murdes. Samuti on helilisele konsonandile järgnev h kadunud enne lõpukadu, sest muidu ei oleks meil praegu karu (<*karhu), vana (vanha), vaid kaḡR, vaḡN, nagu see tuntud lõuna-eessti kagumurrakuist ja keelesaartelt.

188. Seoses lõpukaoga toimusid mitmed häälikulised muutused. Nii võib märkida, et sel korral, kui lõpukao tõttu sõna lõppu sattus j, muutus see j i-ks, näit. *karja > kari, *nalja > nali, *patja > paḡi, *aḡju > aḡi. Kui aga lõpukao tõttu sattus sõna lõppu häälikuühend, mida oli raske hääldada, siis tekkis švaa -vokaal, näit. *atra > ader.

*petra > pöder, *tetre > teder, *sepra > söder, ka *kârna > kaaren
jt.

Eriti olulist osa aga etendasid sise- ja lõpukadu ees-
ti keelele omase hilise vältevahelduse kujunemisel, sest
sõltuvalt järgsilpide lühenemisest pikenes esimene silp
(rinta > riñD, [^]kantelen > kañDle jt.).

Kontraktsioonid

189. Vokaalide kontraktsiooniks ehk kokkutõmbumiseks nimetatakse kahe eri silpi kuuluva vokaali kokkutõmbumist ühte silpi. Kontraktsioon toimub sel teel, et 1) kaob kahe eri silpi kuuluva vokaali vahel olev spirant β , δ , ζ või h, mille tõttu kaks eri silpi kuuluvat vokaali saavad kõrvuti ja 2) kõrvu sattunud vokaalid tõmbuvad kokku ühte silpi, moodustades kas diftongi või pika vokaali. Edasises arenemiskäigus tekkinud pikk vokaal võib lüheneda, diftong aga kas säilida või kaduda, kusjuures viimasel korral säilib üks diftongi osistest. Kontraktsiooni tõttu sõna lüheneb ühe silbi võrra.

1. Kahe sama vokaali kontrakt- sioon

190. Alamal olgu jälgitud kõigepealt neid juhtumeid, kus on kontraheerunud kaks sama vokaali. Seesuguse sarnade vokaalide kontraktsiooni tõttu tekib kõigepealt kahest naabersilbi vokaalist üks pikk vokaal, mis soome keeles on pika vokaalina säilinud, eesti keeles aga on edasi arenenud lühikeseks vokaaliks. Selline kontraktsioon esineb järgmistel juhtudel:

1) kahesilbiliste a- ja ä-tüveliste noomenite ainsuse partitiivis, kus partitiivi lõpp -ä liitub tüvevokaaliga: *pataä > patä > paä, *hätää > hätä > hää, *rintää > rintä > rinä, *märkää > märkä > märkä; samuti jalga, kõrva, nahka, härge, kesa, kala;

2) kahesilbiliste a- ja ä-tüveliste verbide da-infinitiivis, kus infinitiivi tunnus -ä liitub tüvevokaaliga: *kantää > kantä > kanä, *pütää > pütä > püä, samuti anda, saata, võtta, künda, petta;

3) kontraheerunud a-, ä-tüveliste verbide vokaaltüvelistes (tugevaastmelistes) vormides: *hakkājan > hakkān > hakkan, *hüppājan > hüppān > hüppan; samuti tōmban, kordan, viskan, lukkan, kerjan;

4) kontraheerunud e-, e-tüveliste noomenite vokaaltüvelistes (tugevaastmelistes) vormides: *paissējat > paissēt > paissēd, *kirvehēn > kirvēn > kirve, *hernehellä > hernellä > hernel, samuti hoones, tarest, katted, lätte;

5) e-, e-tüveliste noomenite ainsuse illatiivides: *tortehēn > tortēn > terde, *külkehēn > külkēn > külge, samuti laande, unde, sõrme, läände, lehte, merre.

Eelaste juhtudega liituvad tihedalt ka need a-, ä-tüveliste sõnade vormid, kus tüve a-, ä-le liitus -he(n) või -he(n), nimelt

1) illatiivid, nagu *tupahēn > tupahan > tupān > tuppa, *metsähēn > metsähän > metsän > metsa ja

2) kontraheerunud noomenite vokaaltüvelised vormid: *säünähēt > säünähät > säünät > säinäd, *varpahēn > varpahan > varpān > varpa. Neil kordadel on juba väga varakult h-le järgnev e või e assimileerunud eelmise tüvevokaaliga ja edasi on arenemine kulgenud samuti kui eelmise rühma sõnades.

Kahe sama vokaali kontraktatsioon esineb seega noomenite partitiivis ja illatiivis, verbide da-infinitiivis ja kontraheerunud noomenite ja verbide vormides. Lisaks sellele võib üksikjuhuna märkida veel sõna vaja (*vaja / a), kus esineb sama nähtus.

Kontraktiooni tõttu tekkinud diftong

191. Kui kontraktiooni tõttu liituvad kaks eri vokaali, siis on võimalik kolmesugune areng: 1) erivokaalid võivad säilida diftongidena, 2) eri vokaalidest võib säilida ainult esimene ja 3) eri vokaalidest võib säilida ainult teine.

Kui kontraheerunud vokaalidest teiseks oli i, siis on kontraktsiooni tõttu tekkinud i-lõpuline diftong. Seesugune hilisdiftong esineb neil kordadel, kui mitmuse tunnus -i on pärast spirandi kadu liitunud tüve vokaalile. Nii on võinud tekkida hilisdiftongid ai, ei ja ui.

Seesugune diftong esineb mitmuse partitiivis ja i-mitmuse vormides. Olgu alamal toodud näiteid nende kohta.

1. Mitmuse osastavas

- a) ai-diftong tekkis sel korral, kui mitmuse tunnus i pärast tüve lõppkonsonandi h kadu liitus tüve a-, ä-le: hambaid (<*hampahita), künkaid (<*küŋkkähita), sambaid, vargaid, kindaid, teibaid, mättaid. Lisaks märgitagu, et seesugune kontraktsioon esineb sõnades, mille nimetavas ja konsonanttüvelistes vormides oli tüve lõpul -s, millele vokaaltüvelistes vormides vastas -h: *rikkas, rikkasten, kuid *rikkahen, rikkahita.
- b) ei-diftong tekkis, kui mitmuse tunnus i pärast tüve lõpukonsonandi h, ŋ või ð kadu liitus tüve e-, ē-ga: hooneid (<*honshita), herneid (<*hernehita), koldeid (<*kolteŋita), selgeid (<*selkeðita), raskeid, valgeid, hüppeid, kirveid.
- c) ui-diftong tekkis, kui mitmuse tunnus i liitus tüve o või u-ga, näit. surnuid (<*surnuðita), (kokku)tulnuid, (maha)jäänuid.

2. i-mitmuse vormides

i-mitmuse vormides esineb diftong täpselt samal kujul kui mitmuse osastavas, kusjuures osastava lõppu asendavad teised käändelõpud.

Nii esineb mitmuses:

- a) ai-diftong: rattail (<*rattahilla), varbaist (<*varpahigta), lambaile, turbais, kääpail, koopais, saapaiks;
- b) ei-diftong: tooreist (<*torehigta), kergeil (<*kerkeðillä), terveis, julgeiks, sirgeilt;

c) ui-diftong: olnuil (<*olnuõilla), söönuist.

Kui kõikidel eelmistel juhtudel esineb reeglipäraselt arenenud diftongiline mitmus (tüve lõppkonsonant h, δ, r + mitmuse tunnus i + käändelõpp: lampah + i + ta, valke + i + lla), siis esineb tänapäeva eesti kirjakeeles ka rida juhtumeid, kus diftongiline mitmus pole ootuspärane.

192. Et kontraktsiooni eeltingimuseks on tüve lõppkonsonandina esineva spirandi kadu, siis on mõistetav, et juhtudel, kui tüve lõppkonsonandiks ei ole spirant h, δ, r vaid mõni muu konsonant, ei saa reeglipäraselt esineda diftongi. Nii näiteks tüve madal puhul peaksid olema lähtevormideks matal + i + ta, matal + i + lla, mis tänapäeva keeles peaksid esinema maDaliD, maDaliil kujul. Tegelikult aga tarvitame vorme madalaid, madalail, kus diftong esineb kontraheerunud noomenite eeskujul.

Seesugune analoogiline diftong esineb näiteks järgmistel juhtudel:

1. kolmesilbiliste tüvede mitmuse osastavas ja i-mitmuse vormides: rumalaid, kasinaid, osavaid, pimedaid, vedajaid - imalaist, nurinail, tugevaiks, saledaile, paremail, kosijaist; punaseid, hobuseid, igemeid, aluseid - jäneseil, siniseist, sugemeis, vareseile; õnnetuid, kirikuid, raamatuid - rahtuist, joodikuil, rätikuis;

2. kaheasilbiliste sisekaoliste tüvede vastavais vormides: kütjaid, haigleid, kindlaid, kuulsaid - saatjail, vanglaid, laulvaist, hoogsail; võtmeid, seemneid - mähkmeil, vaipseist; kangruid, ankruid - nahkruil.

Teiselt poolt on meil tänapäeval tarvitusel mitmuse vormides diftong ka neil juhtudel, kui kontraheerunud tüves oli tüvevokaaliks mitte a, e või u, vaid i. Varasemas kirjakeeles ja murdeis niisugusel korral ei esinenud mitmuse vormides diftonge, vaid tarvitati reeglipäraselt mitmuse osastavaski lõppu -i/d, näit. (neid) kaunid (<*kaunihiita), kallid jt. Alles käesoleval sajandil võeti e-tüveliste

sõnade mõjul, toetudes ka soome eeskujule, mitmuse osastavas tarvitusele diftongilised vormid, mis võimaldavad eristada mitmuse osastavat nimetavast (need kallid, aga neid kalleid) ja annavad ühtlasi võimaluse kasutada ka i-mitmust (kallitest kõrval ka kalleist). Samasugune analoogilise diftongiga mitmus tuli tarvitusele ka kolmesilbilistes kontraheerumata tüvedes ja samuti sisekaolistes sõnades, nagu porgandeid, pudeleid, haamreid, vankreid - pabereis, sigureist, kambreis, röövleil. Enamik selliseid i-lisi sõnu on laenud.

193. Kui kirjakeeles kontraheerunud noomenite diftongilise mitmuse eeskujul tuli tarvitusele diftongiline mitmus ka kontraheerumata kolmesilbilise tüvega sõnades, siis lõuna-eesti murretes on esinemus vastupidine. Siin on kolmesilbilistes tüvedes reeglipärane i-line mitmuse osastav ja i-mitmus, näit. T maDalit (<*matalita), peDäjit 'mände', tüDrikkit, vanemBit; likmit, silnit - nõremBil, pimeDist, likmil. Kolmesilbiliste eeskujul on samasugune i-line mitmus tunginud ka kontraheerunud noomenite mitmuse osastavasse ja i-mitmuse vormidesse, näit. T kangit 'kangaid', lamBit 'lambaid', saiBit 'teibaid', säppit, ernit, reivit, aiGit, valGit, kerGit, samuti kindist 'kindaist'; varuil, aiuille jt., kuigi siin võiks odada diftongilisi vorme.

Säilinud esimene kontraheerunud vokaalidest

194. Kahe eri vokaali kontraktsioon võis anda diftongi, kuid diftong võis edasi areneda nii, et teine vokaal sulanes esimesesse, muutes selle pikaks vokaaliks, mis hiljem lühenes. Seega niisugusel korral kontraheerunud vokaalidest säilis ainult esimene. Seesugune kontraktsioon esines peamiselt partitiivis ja eä-adjektiivides.

1. Ainsuse partitiivis on rõhuta silbi vokaalile järgnev - ä, - ä liitunud türevokaaliga, kusjuures sel korral on tänapäeval säilinud ainult türevokaal -e, -i või -u.

a) Varasem türevokaal e või e on andnud tänapäeva e -tüvelised sõnad, näiteks partitiivid *tähte ä > tähteä > tähtē > tähte, *vaske ä > vaskeä > vaskē > vaske, samuti järve, tamme, jõge, õnge, nime jt.

b) Varasem türevokaal i või ü on andnud praegused i-tüvelised sõnad, näiteks partitiivid *vokki ä > vokkia > vokki > vokki, *püssü ä > püssüä > püssü > püssi, samuti kassi, konti, kivi; mändi, sängi.

c) Varasem türevokaal o või u on andnud praegused u-tüvelised sõnad, näiteks partitiivid *deltoä > deltoä > peltō > peldu, *lauuä > lauuä > lauü > lauu; usku (sm uskoa), tal, vihku, suku, putru; juttu (sm juttua), lindu, lippu, jooksu.

2. Mitmuse partitiivis on rõhuta silbis olevale i-mitmuse tunnusele liitunud partitiivi lõpp - ä, - ä ja nii on kujunenud praegused i-ga lõppevad mitmuse osastava vormid. Kontraktsioon esineb:

a) e-tüvelistes jalg-, keel- ja uus-tüüpi sõnades, näit. *külkiä > külkiä > külki > külgi, *nõriä > nõriä > nõri > nõri, samuti sõlmi, sääski, kärgi, lilli, tuuli, jooni, ääri, varsi, küüsi, käsi;

b) kahe- ja neljasilbilise tüvega ne-, s-sõnades, näit. naisiä > naisia > naisi > naisi, küsimüksiä > küsimüksi, samuti teisi, eestlasi, mesilasi, raskusi (< *raskedüksida), koledusi;

c) ä-tüvelistes eesvokaalsetes (s.o. mille 1. silbis on e, ä, ö, ü) jalg-tüüpi sõnades, näit. seppiä > seppiä > seppi > seppi, samuti külmi, pärgi, pesi, süldi, käsn, selgi;

d) a-tüvelistes jalg-tüüpi sõnades, mille esimeses

silbis labiaalvokaalid o või u, näit. *poikiśa > poikia > poiki > poēgi, samuti nurki, hulki, kurbi, roogi, konni.

3. eśa-adjektiivides: *valkeśa > valkea > valkē > valGe, *heleśa > heleä > helē > helē, samuti julged, uhkeks, selge, sirgem, käbe, tore.

Et kõikides mainitud rühmades kontraktsiooni tõttu algul diftong tekkis, seda kinnitab soome keel, kus see diftong praeguseni esineb, näit. ainsuse partitiivides, nagu tähteä, mäntyä, peltoa, laulua, või mitmuse partitiivides kylkiä, naisia, nooria, kysymyksiä ja eśa-adjektiivides selkeä, valkea. Tuntud on läänemeresoome keeltes ja murdeis ka pika vokaaliga vormid.

Murdeis, eriti lõuna-Eestis on samasugune kontraktsioon esinenud ka da-infinitiivides. Seal on da-infinitiivi vormides ś samuti kadunud kui partitiivis. Erinevalt kirja-keelest on toimunud kontraktsioon järjekindlalt praegustes i- ja u-tüvelistes ōppima-tüüpi verbides, näit. *istuśak > istu (vrd. sm istua), *rikkośak > rikku (vrd. sm rikkoa), kōriśak > kūri, *leppūśak > leppi, samuti ka kutsu, astu, otsi, pūhki jt. Eesti kirjakeeles on i- ja u-tüvelistes ōppima-tüüpi verbides sūttime, tunduma taoliste verbide eeskujul tekkinud analoogilised da-infinitiivid istuda, kutsuda, mängida, leppida (vrd. eesp. 180, 2).

Säilinud teine kontraheerunud vokaalidest

195. Vastupidiselt eespool vaadeldud rühmale on aga eesti keeles rida juhtumeid, kus kontraktsiooni puhul ei ole säilinud esimene, vaid teine vokaal. Seesugune kontraktsioon, kus eelmine vokaal on sulanud järgmisse, esineb järgmistes vormides:

1) jalg-tüüpi sõnade mitmuse emastavas, kus mitmuse tunnus - den, - den on liitunud tüvevokaaliga. Kontraktsiooni tulemusena on tekkinud e-tunnusega vormid: jalGe < *jalkaden, rinDe < *rintaden, silme < *silmäden. Kirjakeeles esinevad sellised e-mitmuse vormid ainult mainitud kolmes sõnas, ja sedagi peamiselt konstruktsioonides jalge vahel, rinde all, silme ees. Murdeis esineb aga seesugust e-mitmusest tunduvalt rohkem, näit. ärGe (vakker), lauDel (-laudadel), lehme, serel, aäDe. Kirjakeeles on teatavasti selles tüübis üldiselt tulnud esmaväteliste eeskujul tarvitusele de-tunnusega mitmus: laudade, aedades jt.

2) a-, ä-tüveliste verbide da-infinitiivi inessiivis, näit. andes (< *antades), kündes (< *küntädes), tappes, võttes, lootes, kartes, püüdes;

3) abstraktestes us-, üs-liitelistes noomenites, näit. julgus (< *julkeus), kergus (< *kerkeus), lahkus, selgus, kõrgus (vrd. sm korkeus), vargus (< *varkahus), rikkus;

4) u-, ü-liitelistes refleksiivides, näit. tunduma (< *tuntema), kalduma (< *kaltama), selgima (< *selkema), murduma, hukkuma, lämbuma.

5) Käskiva kõneviisi mitmuse 2.pöördes on eesti kirjakeeles ja enamikus murdeist säilinud kontraktsiooni puhul teine vokaal, näit. toGe (< *tokaden), olGe (< *olkaden); jääge, viige, saage, müüge, tulge. Et siin kahe vokaali kontraktsiooniga tegemist on, sellele viitab kirde-eesti rannikumurre, kus ei ole säilinud teine, vaid esimene vokaal, näit. juoGa, säGa, tulGa, süöGa (vrd. sm saakaa, olkaa, tulkaa). Kõige vanemas kirjakeeles esineb 2.pöörde lõpul t, mida võiks pidada mitmuse 2.pöörde lõpuks, kui siin ei ole tegemist 3.pöördest üle kantud mitmuse tunnusega (Müll. olckat, moistket; Stahl hoidket, oppèket 'õppige',

piddaket, wrd. 3.p. tulckut). XVII sajandi lõpul see -t kadus. Käskiva kõneviisi 2.pöörde -ge, -ke on rõhulise silbi järelt tunginud ka rõhutu silbi järele, esinedes vormides lugege, paluge jne.

6) Järgmine vokaal on kontrakttsiooni puhul säilinud ka mõnes üksiksõnas nagu õhtu (<*eh̄tafo, muredeti ka eh̄ta). Nagu L. Kettunen arvab, on kontrakttsiooni puhul teise vokaali säilimist soodustanud rõhuolud.¹

196. Kontrakttsioonide esinemise kohta eesti keeles on heaks materjaliks eesti vanad rahvalaulud. Et rahvalaulus oluline oli värsimõõt, siis on sageli neil kordadel, kus tänapäeva keeles sõnad on kontrakttsiooni tõttu lühenednud, rahvalaulukeeles sõnad ka spirandi kao puhul säilitanud oma endise silpide arvu.

Nii on rahvalaulus sageli kaks kõrvuti olevat sama vokaali säilinud, kuuludes eri silpidesse, kusjuures varasemat spiranti tähistab siin silbivahe, näit. kaste'ella (<*kaste'yella), ande'ed, puhke'eksi, riide'ele, kolde'esse, terve'eksa (<*tervehaksa), hoone'eie; tõmba'an (<*tempaʃan), rända'ame, vasta'avad, samuti ka taeva'asta (<*taivahesta), rahva'asse, varba'ad, arma'ad.

Kontrakttsioon puudub ka sel korral, kui kontraheerusid eri vokaalid, mis tänapäeva keeles on moodustanud diftongi. Erinevuseks on rahvalaulukeeles, et sel puhul ei ole silbivahe kahe eri vokaali vahel, vaid eelmine vokaal kor-dub ka pärast silbivahet, näit. lamba'aida (ootaksime lamba'ida <*lampahita), põrsa'aida, rikka'aie, teiba'aida, hülge'eida, kuid ka kinda'eida, rõnga'eida. Ootuspärased vormid kanga'ida, põrssa'ida esinevad harvemini.

Sel korral, kui kahe eri vokaali kontrakttsiooni tõttu

1 L. Kettunen, EKAH, lk. 182.

tänapäeva keeles on säilinud e δ a-adjektiivides ainult esimene, on rahvalaulukeeles toimunud assimilatsioon e δ a > e δ e > e'e, kuid silpide arv on säilinud: valge'eda (<^xvalke δ ata), pehme'essa, kerge'esta, mitmuse vormides õige'eida, sirge'eida. Ometi on registreeritud ka näiteid nagu selge'aksi (<^xselke δ äksi), hope'at. Assimilatsiooni võib märkida ka des-infinitivis, näit. nutte'essa (<^xnutta δ essa), künde'essa, niite'essa, kuid siingi võib olla vahel laula'essa, ehiti'essa.¹

Järgsilpide diftongid

197. Nagu juba sise- ja lõpukao puhul märgitud, esines varem järgsilpides ka algupäraseid diftonge. Need diftongid olid i-lõpulised. Tänapäeva eesti keeles on need diftongid kadunud. Osa neist oli kadunud juba varakult, enne sise- ja lõpukadu. Nende varasemat esinemust saame konstateerida eesti murrete ja peamiselt sugulaskeelte esinemuse põhjal.

Tänapäeva eesti keeles on neist diftongidest jäänud järele ainult selle esikomponent, mis esineb lühikese vokaalina ja on arenenud samuti kui algupäraseid lühikesed vokaalid, näiteks võtnud osa sise- ja lõpukaost ning järgsilpide vokaalide muutustest.

1) Seesugune algupärane diftong võis esineda oi-, ei-(~ei)-diftongiga lõppevais i-listes deminutiivides, nagu kägu (<^xkäko*i*), lõo (<^xleivo*i*), luik (<^xluikke*i*), neid (~neiu) (<^xneito*i*), tal, onu, tibu, eit, lell jt. (vrd. näiteid eesp. p 184). Eesti keeles on neis algupärase diftongiga sõnades diftong kadunud ja vokaalid edasi arenenud üldiste seaduspärasuste alusel, seega näit. *luikke*i*

1 Näiteid peamiselt J. Peegli tööst "Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest" (Tartu 1961), osalt ka J. Aaviku kogust "Valik rahvalaule" (Tartu 1919).

kukke > kuk, *eittel > eitte > eit, *lutsain > lutson > lutsu jne. Tänapäeva eesti keeles on kõik need sõnad kas e- või u-tüvelised, olles sarnanenud algupärase lühikese vokaaliga sõnadega.

2. Teiseks on i-line diftong olnud sõnades, kus tüvevokaalile liitus in-liide. Nii tekkisid diftongid 1) ai: punane (<*punainen), kollane, sulane, liivane, sakslane (<*saksalainen), haruldane, aga ka raudne (<*rautainen), kuldne, nahkne; 2) äi: pöörane (<*pööräinen), näljane, kärnane, messilane, venelane, lepne; 3) ui: (ni) sugune (<*gukuinen), patune; oi: hobune (<*hepoinen) jt.

3) Varane diftong esineb ka sõnades, kus tüvevokaalile liitus sufiks -isa. Nii tekkisid oi-, ui-diftongilised sõnad, nagu ilus (<*iloiisa), valu, nägus, aus; magus (<*makuisa), kuulus (vrd. sm. kuuluisa), rõõmus, hirmus.

4) Mitmuse tunnuse liitumisel sõna tüvevokaalile -a-tekkis diftong oi, millest hiljem kujunes meie praegune mitmuse tunnus -u, mis esineb näiteks vormides, nagu jalgu (<*jalkoiδa [ka jalka + i + δa]), kalu (<*kaloiδa), linnu, sõnu, tarku, võlgu, linu, aga samuti i-mitmuse vormides jalust (vrd. sm. jaloista), marjule jt.

Sedasama u-d kohtame ka instruktiivsetes adverbides targu (<*tarkkoin), paljajalu, kõrvu, paigu ning ti-liitelistes adverbides, nagu kõrvuti, paiguti, ajuti (aeg-tüvest), samuti, sajuti 'sadade kaupa'. Ka verbides võib esineda seda tüve, näit. jalutama (<*jalyoittamahen), kirjutama (vrd. sm. kirjoittamaan), paigutama, piisutama.

5) oi-diftong on esinenud ka karitiivadjektiivides, näit. õnnetu (<*onnettoin), rahutu, vallatu, hooletu jt.

6) ei-diftong võib esineda mitmuse osastavas ja i-mitmuses esmavätelistes e-tüvelistes sõnades, mille esimeses silbis oli labiaalvokaal u või o, näit. tube (<*tupeiδa [tupa + i + δa]), ube, mune, munele (vrd. ka ometi, tüvest oma.)

198. Tänapäeva eesti kirjakeelest on kõik need algupäraseid diftongid kadunud. Murdeti, eriti idamurdes ja tartu ning võru murdes on aga kaasõhulises silbis paiguti see diftong veel säilinud, näit. I venelaisi, mustlainsi, taGumaisi, T vaindlaigi, venelaistel, sümlaigi, V varBlaisi, viinläigi, kärBlaiast, kusikuklaigi, mehiläisi, kuid ka tuviikkeisi, latsikkeisi, marjakkeisi, isegi ainaläigi, inemiisi. Eriti paistab silma algse diftongi -i säilimine mitmuse osastava vormides.

199. Võrreldes algupäraseid diftonge kontrakttsiooni tõttu tekkinud diftongidega võib teha mõningaid järeldusi nende vanuse kohta. Eespool oli märgitud, et algupärane diftong pidi olema kadunud enne lõpu- ja sisekadu. Võrdlus kontrakttsiooni tõttu tekkinud diftongidega näitab samuti, et algupärane diftong pidi olema kadunud enne, kui tekkis kontrakttsiooni tõttu uus diftong, sest muidu oleks ka hilistekkelises diftongis kadunud järelkomponent -i ja kuningaid, hooneid asemel oleksid tekkinud vormid kuningad, honed, mis setuksid kokku mitmuse nimetatavaga. Algupärase diftongi järelkomponendi kadu ei ole vanem ainult kadudest, vaid ka kontrakttsiooni tõttu tekkinud diftongidest. Algupärasest diftongist ei ole jälgi ka XIII sajandi kohanimedes. Kõigest sellest saab järeldada, et algupärase diftongi järelkomponendi kadu on üks küllalt varaseid eesti keele häälikulisi muutusi.

200. Eelmisest kontrakttsioonide vaatlusest selgub, et mitmuse tunnuse i liitumisest tüvele sõltub tänapäeva eesti keele mitmuse osastava ja i-mitmuse vormide kujunemine. Nii võib märkida, et ä-tüveliste sõnade mitmuse osastava lõpuvokaaliks kujunes reeglipäraselt -i (*härki δ ä > härgi), a-tüveliste lõpuvokaaliks juhtudel, kui 1.silbis oli a, i, õ, oli oi, mis kujunes u-ks (*lautoi δ a > laudu), kui aga oli 1.silbis o või u ja sõna oli esmavärteline, siis tekkis ei kaudu e (*tuppi δ a)

> tube). Kui sõna esimene silp oli pikk, siis on kirja- keeles mitmuse osastava lõpul -i (*poikiõa > poegi, *mustiõa > musti, vrd, ka sm poikia, mustia), e-, e-tüve- liste sõnade mitmuse osastav kujunes samuti i-liseks (*lehtiõa > lehti, *nõriõa > noori).

Hoopis raskem oli olukord, kui kahesilbilised seda laadi sõnad olid i-, ü-, u- või o-tüvelised. Neil kordadel pidi kujunema tüvovokaali ja i liitumisel diftong üi, ui või oi, mis aga muutus küllalt vara üksikvokaaliks. Seega oleks arenemine viinud mitmuse ja ainsuse vormid ühesugu- seks, näit. *kottiõa > kottiõa > kottia > kotti > kotti (siin i + i lühenes), *säñ küiõä > säñ küõä > säñ küä > säñ kü > säñ Gi, *juttuiõa > juttuõa > juttua > juttü > juttu, kältoiõa > kältoõa > kältoa > kältö > kälDu.

Et vältida ainsuse ja mitmuse vormi kokkusattumist, otsis keel võimalusi mitmuse eristamiseks. Sellisteks eris- tamisvõimalusteks olid:

- 1) sid-lõpu kasutamine (kottisid, juttusid; talusid),
- 2) e-tunnuse rakendamine (lotte, sänge, jutte),
- 3) si-lõpp murdeis (kottisi, kälDusi, talusi),
- 4) a-tunnus murdeis (kotta, jutta, säñGa).

Esimesed kaks neist võimalustest on kasutusel kirja- keeles, kaks viimast aga murdeis, eelkõige põhja-estli murdealal. Vaadeldgem nende lõppude ja tunnuste päritolu.

1. sid-tunnus, nagu juba varem märgitud, on pärit ne- ja s-sõnadest, mille tüves oli -s, näit. *repägitä > rebasid, *aluksita > alusid (tänapäeval: rebaseid, aluseid), kust sid eraldati käändelõpuna ja kanti üle sõnatüüpidesse, kus puudus tüves -s, näit. talusid, jõgesid, mändsid, lugusid, keeldusid.

2. Mitmuse tunnus e kujunes ei tunnusest tuba-tüüpi sõnades: tube, mune. Murdeis esineb -e aga ka pika esimese silbiga sõnades, kus 1. silbis on o või u, näit. sukke, kõnne, kurBe. Lisaks võib toetuda e ka e-mitmuse vormide- le, nagu veel esinevad mulgi murdeis ja osalt ka lääne-

murdes, näit. jalGel, linDel, vilest 'villadest' jne., millele õigesti juhib tähelepanu ka L. Kettunen.¹

3. Põhja-eesti murdeis on väga levinud si-lõpuline mitmuse osastav, mis on seaduspärane ne-, s-sõnades rõhuta silbi järel, näit. *naisiða > naisi, küümüksiða > küimusi. Siit on see aga levinud ka teistesse tüüpidesse, näit, kiyigi, juttusi, vaGusi, kelkkusi, roŋGisi, aukkusi.

4. Põhja-eesti murdeis, eriti läänemurdes, aga ka mujal, esineb mitmuse osastavas tunnus -a. Selle a- päritolu kohta on avaldatud mitmesuguseid arvamusi. a lähte kohta on otsitud küll a-tüveliste sõnade mitmuse vormidest (*jalkaiða > jalkoiða - talaiða (taloi); jalka - ŋen), küll osastava lõpust (kotti-ða, kottia-ki), küll a-tüvest pärinevate adverbiaalsete vormide ülekandmisest o-tüvelistesse (kal/a/le - võrg/a/le), kuid täiesti veenvat lahendust seni pole antud.² Põhiliselt on selle vormi põhjustanud terav tarve teha vahet ainsuse ja mitmuse osastava vahel (võrku - võrka), kusjuures a-tüveliste sõnade mitmus võis anda teatavaid kokkupuutepunkte o-tüveliste sõnadega (ai > oi). Nähtus esineb kõige rohkem praegustes u- ja i-tüvedes (võrka, linDa; koŋtta, poissa; kuid ka käsä, naisa, serma). Kirjakeeles esines see alates XVIII sajandi algusest kuni käesoleva sajandi esimese veerandi lõpuni.

201. Asjaolu, et reas sõnatüüpides i-mitmuse vormid oleksid kujunenud ainsuse vastavate vormide taoliseks, oligi peamiseks põhjuseks, miks põhja-eesti murdeis ja kirjakeeles mitmuse omastavale toetuvad de-, te-tunnusega mitmuse vormid tänapäeva kirjakeeles on kahe silbilistes tüvedes üldiselt tarvitusele tulnud.

1 Vrd. L. Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet, Helsinki 1960, lk. 108.

2 Vrd. P. Alvre, a-mitmuse päritolust. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 1964, lk. 69 jj-d.

Varast algupärast diftongi võiks oletada ka imperfektis, kus tunnus -i liitus verbi tüvevokaalile. Diftongilisi imperfektivorme esineb küll soome keeles (istui, tahtoi), kuid et eesti keeles algse diftongi järelkomponent juba varakult kadus, siis oleksid imperfekti vormid kujunenud samasugusteks preesensi vastavate vormidega. Et seda vältida, võeti siin appi kontraheerunud verbidele omane si-tunnuseline imperfekt (*hakka $\delta/i/n$ > hakka/si/n) ja kanti see üle ka kahesilbilistesse tüvedesse (hakkasin eeskujul ka lugesin, istusin, andsin jt.). Nii kujunesidki välja kaks eesti kirjakeelele ja põhja-eesti murretele põhilist erijoont, nimelt de-pluural ja si-imperfekt.

MÕNINGAID LÜHENDEID

Keeled:

blt	- balti keeled
e	- eesti keel
germ	- germaani keeled
kesks	- keskalamsaksa keel
krj	- karjala keel; krjA - Karjala aunuse murre
ld	- leedu keel
lms	- läänemeresoome keeled
lv	- liivi keel
mvn	- muinasvene keel
rts	- rootsi keel
sm	- soome keel
vdj	- vadja keel
vn	- vene keel
vps	- vepsa keel

Murded:

eL	- lõuna-eesti murded	
eP	- põhja-eesti murded	
eR	- kirde-eesti rannikumurre	
S	- saarte murre	}
L	- läänemurre	
K	- kääsmurre	
I	- idamurre	}
M	- mulgi murre	
T	- tartu murre	}
V	- võru murre	

Keelelise materjal allikaid.

ATH	-	Anton Thor Helle
Brocm.	-	Brocmann
Horn.	-	J. Hornung
Klvp.	-	"Kalevipoeg"
LCD	-	Liber Census Daniae
Mas.	-	O. W. Masing
Mull.	-	G. Müller
rhvl.	-	regivärsiline rahvalaul
Sal.	-	G. Salemen
St.	-	H. Stahl
Vig.	-	L. Vigaeus
WK	-	Wanredt - Koell

S I S U K O R D

Lk.

I. Sissejuhatus

Eesti keele ajalugu, selle ainestik ja ülesanded (1-4)	1
Eesti keele päritolust ja uurimisest (5-10)	4
<u>Üldjooni eesti keele häälikulisest struktuurist ja selle ajaloolisest kujunemisest</u>	
Eesti keele häälikud (11-14)	12
Eesti keele silp (15)	16
Rõhk eesti keeles (16)	18
Astmevaheldus ja selle liigid (17-18)	19

II. Konsonantism

1. Klusiilid ja nende nõrgad vasted	
Klusiilid sõna algul (19-24)	23
Sõnaalguline konsonantühend (25-27)	26
Klusiilid ja nende nõrgad vasted sõna sees silbi algul.	
Pearõhulise silbi vokaali järel	
a) Reeglipärane vaheldus (28-32)	28
b) Astmeüldistusi	
Tugev aste üldistunud (33-37)	35
Nõrk aste üldistunud (38)	38
c) Geminatsioonid (39-40)	39
Kaasrõhulise silbi vokaali järel (41-43)	41
Rõhulise silbi nasaali järel (44-49)	43
Rõhulise silbi liikvida järel (50-55)	46
Rõhulise silbi s ja h järrel (56-60)	51
Klusiil klusiili järel (61-62)	54
Klusiilid või nende nõrgad vasted silbi lõpus (63)	56
Klusiil helilise konsonandi ees (64-65)	57
Klusiil helitu konsonandi ees (66-72)	58

	Lk.
Kolme konsonandi ühend (73-74)	62
Klusiilide nõrgad vasted silbi lõpul (75-80)	65
Klusiilide esinemus rõhuta silbi järel (81-84)	68
Klusiilide nõrkade vastete esinemus rõhuta silbi järel (85)	70
Dentaalspirant (86-90)	71
Palataalspirant (91)	77
Geminaatklusiilid ja nende vaheldus (92-100)	78
Klusiilid sõna lõpus (101-102)	86
Kokkuvõtte (103)	90
2. Helitud spirandid:	
s (104-108)	93
h (109-115)	98
3. Helilised spirandid (poolvokaalid)	
j (116-118)	102
v (119-121)	104
4. Nasaalid	
n (122-126)	107
(127)	112
m (128)	112
5. Liikvidad	
l (129-131)	114
r (132)	115
6. Konsonantide palatalisatsioon (133-135)	117
III. <u>Vokalism</u>	
Esimese silbi lühikesed vokaalid (136-148)	121
Pikad vokaalid (149-159)	128
Esimese silbi diftongid (160-164)	135
Järgsilpide üksikvokaalid (165)	139
Vokaalharmoonia (166)	139
a, ä (167-169)	141
u, ü (170-171)	142

	Lk.
e, (172-174)	143
o, i (175-177)	144
Sisekadu (178-183)	146
Lõpukadu (184-188)	151
Kontraktsioonid (189-196)	158
Järgsilpide diftongid (197-201)	167
Mõningad lühendid	173

A. X. Makk
ИСТОРИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА
ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА

I

Фонетика

На эстонском языке

Тартуский государственный университет
ЗССР, г. Тарту, ул. Пилкооли, 18

Vastutav toimetaja E. Turu

=====

TRÜ rotprint 1967. Paljundamisele antud
5. IX 1967. Trükipoognaid 11, 13. Tingtrüki-
poognaid 10, 12. Arvestuspöognaid 9. Trüki-
arv 700. Paber 30x42. 1/4. MB 05379.

Tell. nr. 470

Hind 25 kop.

Hind 25 kop.